

91
T 363

ІВАН ТЕСЛЯ

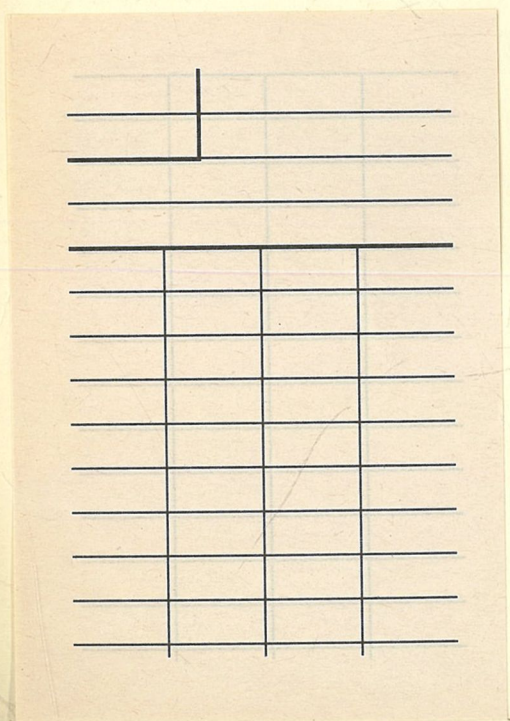
ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

И

УКРАЇНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

ТОРОНТО-1957

913
ІВАН ТЕСЛЯ

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

15

ІВАН ТЕРЦІЙ

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

91
T363

ІВАН ТЕСЛЯ

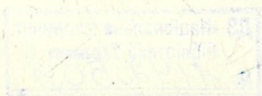
Географія України

ТРЕТЄ ЗМІНЕНЕ ВИДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ

ТОРОНТО - НЬЮ-ЙОРК

1957

91(477) Географія України

911.37 = 161.2⁽¹⁰⁰⁾ Географія розселення українського народу

911.3:30(477) Географія соціальна Укра.

911.3:33(477) Географія економічна Укра.

З ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛІЯН — ТОРОНТО

Наклад 5.000 прим.

Printed in Canada

Basilian Press — 286 Lisgar Street — Toronto, Ontario — Canada

- 8107

НАША БАТЬКІВЩИНА

Бажаючи піти назустріч потребам учнів вищих клас наших вечірніх шкіл та курсів, молоді, згуртованій у наших самовиховних організаціях, учителів і всіх земляків, що розкинені по широких просторах на еміграції, проте зацікавлені рідними землями, видаємо втретє нарис географії України в переробленій формі; попередні видання мали наголовок “Наша Батьківщина”.

Поруч узгляднення найновішого доступного для нас інформативного матеріалу читач найде низку пояснень загального характеру і чимало ілюстрацій, які не тільки оживляють, але передусім доповнюють текст. Питання при кінці уступів можуть мати деяке застосування для перевірки засвоєння матеріалу.

Окремий додаток — це географічний огляд наших поселень поза межами українських етнографічних земель.

Вузькі рямці посібника не дозволили докладніше розглянути багатьох важливих проблем географії України. Все ж таки, подаючи найосновніші відомості і по змозі в найпростішій формі, ми певні, що лектура цього посібника може стати за основу для дальших студій географії рідних земель.

На цьому місці бажаю висловити щиру подяку всім, що причинилися до появи книжки. Зокрема дякую моїй дружині Юлії за те, що спонукала мене зладити текст і технічно підготувала матеріал до друку, п. проф. В. Кубійовичеві за прочитання тексту й низку цінних зауваг, п. д-рові Модестові Мицикові та п. інж. Р. Хевпі за організацію видавничого фонду.

Автор

ВИВЧАЙМО ГЕОГРАФІЮ УКРАЇНИ

Географія, тобто наука про землю як найважливіше середовище життя, розвитку і праці людини, належить до конче потрібних галузей людського знання. В ній знаходимо відомості про природу землі: форми її поверхні, про розподіл морів і суходолів, про ріки й озера, рослини і тварини, клімат і ґрунти, про земні багатства, їх розподіл і використання, промисловість і торгівлю між окремими країнами і народами, врешті про людей — їхні расові і культурні спільноти, держави тощо. Та з-поміж усіх багатьох географічних знаннів найважливіше для нас знати географію свого краю.

Україна це наша дорога батьківщина. Цю землю заселяє український народ із давніх-давен. Там живуть наші рідні, друзі і всі люди, з якими поєднує нас спільність крові, традицій, культури. Це спільне вогнище мрій і думок усіх людей українського походження, не зважаючи на їхнє теперішнє місце оселення. Тому вивчити географію України є основний обов'язок кожного українця.

У цій книжці зібрані тільки найважливіші відомості з географії нашої батьківщини. Тому кожний повинен їх докладно собі засвоїти, а згодом доповнювати і поглиблювати, щоб мати якнайвірніший образ рідного краю, його сьогоденних потреб і великих можливостей у майбутньому та наших обов'язків супроти нього.

Цю книжку читатимуть не тільки ті українці, що жили в Україні, бачили чарівні українські краєвиди і знають про її історичне минуле, але й ті, що народилися і зросли в інших країнах.

ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

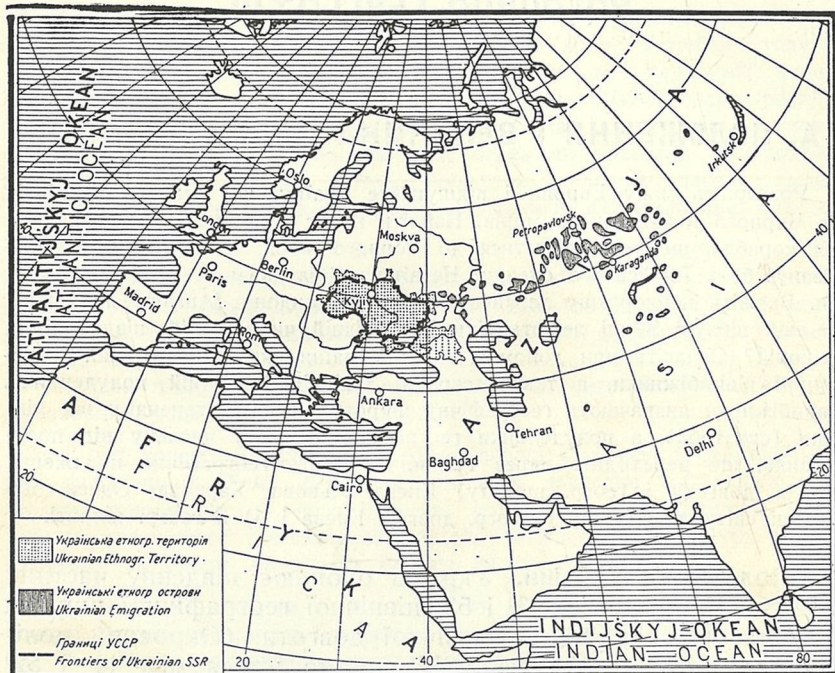
А. ПОЛОЖЕННЯ І ВЕЛИЧИНА ПЛОЩІ УКРАЇНИ

Розгорніть мапу Європи і відшукайте країну, що лежить на північ від Чорного й Озівського морів. Найдіть напис Україна. Вкажіть дорогу для корабля, що хоче дістатися до Чорного моря: а) з Атлантийського океану, б) з Індійського океану. Назвіть найбільші морські порти України. Вкажіть найкоротшу летунську лінію з Лондону (Англія) до Києва. На якій півкулі Землі лежить Україна: східній чи західній, південній чи північній? Означіть при допомозі мапи України скrajні північний і південний рівнобiжники, а також скrajні західній і східній полуденники. Рівнобiжники визначають географічну широту числену степенями від рівника (екватора), а полуденники географічну довготу числену від полуденника, що переходить через Грініч. Визначіть географічне положення (геогр. довготу і геогр. широту) Києва, Львова, Харкова, Одеси. Які столиці світу лежать: а) у геогр. довготі Києва і б) в геогр. широті.

Положення України. Україна охоплює південну частину Східної Європи, між 43° і 53° північної географічної широти і 21° та 46° східної географічної довготи. (Окроений політичний утвір “Українська ССР” простягається між 44° і 52° геогр. широти і між 22° і 40° східн. геогр. довготи). Вона лежить у поміркованій смузі північної півкулі, в якій розташувалися такі могутні держави світу, як: Злучені Держави Америки, Японія, Китай, Англія, Франція, Німеччина й інші. Своєю формою Україна нагадує великий неправильний чотирикутник, довгота якого від заходу до сходу сягає якихсь 2,000 км або поперх 1,200 миль, а ширина з півночі до півдня якихсь 1,000 км або понад 600 миль.

З-поміж багатьох характеристичних прикмет географічного положення України в історичному житті українського народу найважливіші були: положення в поміркованій смузі, сусідство з Чорним морем, сусідство з довженною степовою смугою південно-східної Європи й центральної Азії, межове положення з уваги на цивілізовані країни Європи.

Положення в поміркованій смузі запевнює Україні лагідний поміркований клімат, найкращий для фізичного і культурного розвитку людини і для плекання сільсько-господарських рослин. Завдяки догідному кліматові українські землі вже на тисячі літ до нар. Христа стали багатою хліборобською країною і донині стоять між першими рільничими країнами світу. Здоровий клімат є одночасно основою густого залюднення.

Положення українських земель в Європі.

Сусідство з Чорним морем дає Україні всі користі, які пливають з моря, а саме: догідні для оборони природні кордони, можливість безпосереднього зв'язку із заморськими країнами, користі з видобутку соли, рибальства тощо.

Жвава торгівля на північних берегах Чорного моря почалася ще на багато століть перед народженням Христа. До чорноморських портів причалювали кораблі всіх народів цивілізованого світу: греків, персів, фенікійців, римлян, а згодом арабів, візантійців, італійців і ін. Тут відбувалася виміна торговельних дібр як між названими народами, так і між ними і людністю України. Жива участь нашого народу у світовій торгівлі почалася вже в перших віках історичного

життя давньої України-Руси, за князів Олега, Ігоря, Святослава. Цю торгівлю посилювали два міжнародні шляхи: один річковий Німаном, Вислою та Двиною і Дніпром, що сполучав Балтійське море з Чорним, використовуваний головно варягами (шведами) й тому називаний у літописах “путь з варяг в греки”, а другий сухопутній із заходу на схід, який використовували західно-європейські купці в торгівлі з Персією, Індією чи Китаєм. Завдяки розвиненій торгівлі давня Україна-Русь увійшла дуже рано в коло цивілізованих народів, а передусім у тісний зв'язок з найкультурнішим тоді вогнищем світу — Візантією, а Київ став головним політичним, торговельним, культурним і релігійним осередком для цілої східної частини Європи.

Після опанування Криму й берегів Чорного моря татарами й турками український народ відсунено на цілі століття від моря. Щойно в двох останніх віках українці опанували північні чорноморські побережжя назавжди. Як за княжої доби, так і нині Чорне море являє собою головну вихідну браму України в світ. Некорисним є лише те, що Чорне море — це море внутрішнє, з усіх боків замкнене суходолом. Протоки Босфор і Дарданели, єдині ворота, якими можна дістатися на ширші відкриті води Середземного моря, перебувають у чужих руках. Через пересунення осередків міжнародної торгівлі на береги океанів обидва давні українські шляхи зійшли до підрядної ролі. Все ж таки значення набирає повітряна лінія із західної Європи до Азії.

Положення України в південно-східній частині європейської лісової і лісостепової смуги і в західній частині азіясько-європейської смуги степів, якими від непам'ятних часів пересувалися зі сходу на захід орди півдиких кочовиків, як: гунів, аварів, мадярів, печенігів, половців, татар і ін., мало для українського народу якнайгірші наслідки. Безнастанні грабницькі напади тих орд, зокрема найсильнішої з них — татарів, ослабили Україну, що стала легкою здобиччю Польщі, Литви і Москви. Нині південний схід перестав бути загрозою для України. Навпаки, великі й рідко залюднені простори південно-східного кутка Європи й Центральної Азії стали колонізаційними теренами для густої людности центральних областей України і поширення в тому напрямі української етнографічної території.

Найяскравіше виявився перехідний, а радше межовий характер положення України у просяканні на схід західно-європейської культури. Саме Україна є межовим краєм, куди

сягнули і вкорінилися такі високі ідеали європейської культури, як: безпека особистої свободи і приватної власності, свобода думки, слова і релігії, демократична форма правління, незалежність Церкви від держави, розподіл між державною і приватною власністю, державним і приватним правом і т. д. Усі ті загальнолюдські ідеали вкорінені в душу української людини і втілені в форми суспільного ладу, не переступили північних і східних меж України. Там завжди неподільно панував і панує до нині деспотичний тоталізм, у яким основні людські права придушені чоботом царського жандарма чи большевицького комісара. Москва всіма засобами поборювала і поборює культурні впливи заходу не тільки в себе, але і в Україні. Починаючи від Андрія Боголюбського й Івана Грозного до останніх большевицьких вождів Сталіна і Хрущова, Росія залишилася незмінна. А вже найтяжчих ударів Москва завдала українській Церкві, що завжди вела перед у загальнонародньому культурному і суспільному житті, і видала таких велетнів духа як: митрополит Іларіон за княжої доби, митрополит Петро Могила за козацької і митрополит Андрій Шептицький за останньої доби. Зокрема Росія завжди поборювала і тепер поборює Унію, як один із потужних чинників, що могли б визволити православну Церкву з невільничої залежності від держави.

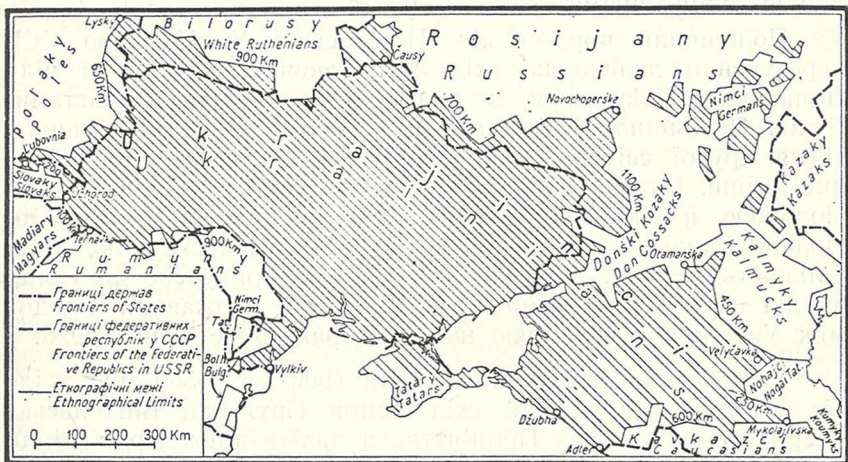
Усі ті географічні і культурні чинники підкреслюють межове положення України. На схід і північний схід від України простягаються країни різні своїм кліматом, рістнею, а що бувається завзята боротьба двох різних фізично і духово світів.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Означіть на глобії положення України і місце вашого теперішнього перебування та вкажіть найкоротшу дорогу на Україну: а) кораблем, б) літаком. Назвіть держави, що лежать у тій самій смузі, що й Україна. Які чинники впливають на межове положення України? Яке значення для України має положення над Чорним морем? Які шкоди виникали і які можливі користі виникають із сусідства з Азією?

КОРДОНИ

Південну межу України творять береги Чорного і Озівського морів. Це єдиний природний кордон України, що його українці відзискали лише в кінці XIX століття.

На південному заході (вздовж якихсь 900 км або 550 миль) українці сусідують з **румунами**. Кордон із ними починається на гирлі Дунаю і йде вгору цією рікою до гирла Пруту. Відсіль звертає на північний схід до Дністра вище його лиману. Відтак в'ється вздовж лівого берега Дністра у відступі якихсь 10 до 20 км до ріки. Від м. Рибниці до Могилева іде за течією ріки, відтак покидає Дністер і звертається на захід, перетинає горішній Прут, головний хребет

Схематичний огляд української національної території і кордонів УССР.

Карпат і закінчується коло м. Севлюш на Закарпатті. Державний кордон УССР в загальному покривається з етнографічним. Він ділиться на три відтинки: 1) кордон з Румунією від гирла Дунаю до гирла Пруту, 2) кордон з Молдавською ССР від гирла Пруту до м. Липкани над верхнім Прутом і 3) кордон з Румунією на відтинку Липкани — Севлюш.

Українсько-мадярський кордон (100 км або 62 милі завдовжки) починається на південному сході від Севлюша і йде попри міста Березів, Мукачів до Ужгороду. Державний кордон між Україною й Угорщиною включає до України залізничну лінію Хуст — Чоп з вузькою смужкою етнографічно мадярської території.

Українсько-словацький кордон (200 км або 124 милі завдовжки) йде від Ужгороду на північний захід попри Яблін-

ну, Ганушівці над рікою Топлею, Сабінів, Ольшаницю до Липника в Карпатах. Державний українсько-словацький кордон іде від Ужгороду прямо на північ, замикаючи в межах Словаччини східню українську частину Пряшівщини.

Українсько-польський (ок. 700 км. 440 м.) **кордон** починається під Татрами біля Шавниці над Дунайцем і йде вздовж Підкарпаття на схід попри місцевості Грибів, Горлиці, Дуклю, Романів. Тут повертає на північний схід у напрямі на Переворськ, Лежайськ, Білгорай, верхню течію р. Вепер, а далі Вепром до його прямого закруту на захід, звідсіль на Радин, Межиріччя, Дорогичин над Бугом, Більськ і доходить до Нарви. Тут кінчиться кордон із поляками й починається кордон із білорусинами.

Політичний кордон між Польщею і Українською ССР пересунений далеко на схід, залишаючи при Польщі цілу Лемківщину, Надсяння з княжими українськими містами: Сянік, Перемишль і Ярослав, цілу Холмщину та Підляшшя. Після другої світової війни на цьому відтинку зайшли великі зміни. На основі договору про виміну людности між Польщею й Україною, поляки виселили з прилучених до Польщі українських земель майже всю українську людність: більшість на схід, до УССР, частину на прилучене до Польщі від Німеччини Помор'я так, що нині державний кордон між Україною і Польщею набрав характеру етнічної межі.

Українсько-білоруський кордон (900 км — 560 миль) іде від Нарви на південний схід попри Пружани, Вігонівське озеро до Турова над Прип'яттю, а далі вздовж Прип'яті до її гирла, відтак угору Дніпром попри м. Лоїв до Мглина. На лівому березі Дніпра лежить смуга мішаної українсько-білоруської території, що історично зв'язана з українською козацькою державою. Політичний кордон між Українською і Білоруською ССР іде чисто українською територією південної частини Полісся, залишаючи при Білорусі смугу української території з містами Берестя, Пинськ, Турів та інші.

Українсько-російська етнографічна межа (750 км або 466 миль) іде від міста Мглин у загальному напрямі на схід до Новохоперського над р. Хопер. Політичний українсько-російський кордон іде чисто українською територією у відступі якихсь 100 до 16 км від етнографічної межі, залишаючи при Росії українську частину Курщини і Вороніжчини.

Кордон із донськими козаками. Землі на схід від лінії Новохоперське-Ростів над Доном аж до ріки Урал і Каспійського моря — це терени колонізації двох останніх століть.

Поруч москалів оселялися там українці, а навіть німці (над Волгою). Найдавніші поселенці над середнім і нижнім Доном це донські козаки, походженням москалі зі значною домішкою інших етнічних груп. Вони витворили окрему від москалів традицію і, не зважаючи на московську мову, в них розвинена свідомість національної окремішності та змагання до незалежності від Росії.

Українсько-донська етнографічна межа іде від Новохоперського на південь до м. Морозівське, відсіль повертає на захід до м. Кам'янське над Дінцем, відтак знов на південь до м. Шахти, доходячи до Ростова над Доном. Другий відтинок кордону з донцями іде від Ростова на схід до ріки Сал і далі на схід за течією Сали аж до 44° полуденника. На схід від цього полуденника розлігся майже безлюдний пустинний степ, до війни кочовище калмиків. Усі землі над Доном і далі на схід прилучено безпосередньо до Російської СФСР, при чому державний кордон пересунуено на захід у глиб української етнографічної території, відтинаючи від України східню частину Донецького басейну.

Південно-східня межа, що обмежує чисто українську частину Передкавказзя, іде від межі з донцями коло міста Батайське на південь через м. Тихоріцьке до Кубані при гирлі Лаби, перетинає Кубань, Кавказ і доходить до м. Гагри над Чорним морем. Серед цього чисто українського етнографічного терену між прокладеним кордоном на сході і берегами Чорного і Озівського морів є тільки один чужоетнічний острівець над Кубанню, Адигейська Автономна Область.

На схід від згаданої української частини Передкавказзя аж по Каспійське море на сході і Кавказькі хребти на півдні простягаються землі національно мішані, українсько-московські, серед яких задержалися острови корінної людности: черкеси, кабардинці, осетини й інші. Увесь цей простір після останньої війни зазнав великих змін в етнографічному складі населення. Цілі племена, які під час війни виявили свою ворожість до російських большевиків, як от: калмики, ногайці, татари й інші, виселено й розсипано по великих просторах СРСР, на їх місце спрямовано іміграцію москалів і посилено московизацію.

Брак статистичних даних не дає змоги пізнати теперішній етнографічний вигляд Передкавказзя та зміни в чисельності української людности, яка напевно зазнала великих втрат, зокрема на Кубанщині.

Характеристика етнографічних меж України. Довжина кордонів, що охоплюють етнографічні українські землі, пе-

ревищує 7000 км або 4350 миль. Тільки береги Чорного й Озівського морів дають корисний природний кордон. Навпаки, всі інші кордони штучні і відкриті, некорисні для оборони. Найбільша загроза для України через брак природних кордонів виникає з сусідства із чисельно та організаційно могутнішими, напасливішими сусідами. Тому здавна на прикордоннях точилися війни. Найчастіше вони спалахували на українсько-польському кордоні. Наші могутні князі — Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Роман Мстиславович, король Данило, його син Лев та інші не раз привертали до порядку неспокійних сусідів. Щойно після нападу татар, коли Україна, роздріблена на багато самостійних князівств, була ослаблена організаційно і щораз більше знемагала в неастанній боротьбі з кочовиками, поляки і литовці без великих труднощів опановували українські землі.

З упадком Української Держави почався безперервний “похід Польщі на схід”, який упродовж століть пересунув українську етнографічну межу на лінію Сяну, Вепра і середнього Бугу і причинився до польонізації українських міст. Устійнення українсько-польського кордону і виміна людности після останньої війни може мати вплив на устійнення етнографічної межі.

Другий — ще грізніший сусід України — це Росія. Великі природні багатства України й доступ до Чорного й Озівського морів спрямували імперіялістичну політику ненаситної Росії на Україну. Український хліб, сталь, вугілля, сіль та інші мінерали, цілий рік відкрите для морської плавби Чорне море, становлять основу російської потуги, а водночас є найбільшою перепоною в змаганнях України до самостійности.

Інші українські сусіди, як білорусини, словаки, молдавани і навіть мадари й румуни ніколи не являли собою для України поважнішої загрози. Навпаки, спільний ворог їхньої самостійности і тиск російського імперіялізму дає основу до взаємного порозуміння і спільної визвольної акції.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Яка різниця між етнографічною і державною територіями та етнографічними і державними кордонами? Котрі з них триваліші? Котрі з українських етнографічних меж найбільш змінялися і чому? Котрі з українських меж набирають характеру сталих, а котрі ще можуть змінятися в майбутньому? Які користі і які шкоди виникли з устійнення українсько-польського кордону і виміни людности? (Утрата просторих прадідних земель разом із матеріяльними здобутками україн-

ської людности, утрата сотень тисяч української людности, яку виселено на цілком чужі терени, загроза для Бориславського нафтового басейну і для найбільшого культурного й господарського осередку західньої частини України м. Львова, відпольщення міст та зменшення числа національних меншин у Галичині). Яке значення мають українські поселення на Передкавказзі?

ВЕЛИЧИНА Й АДМІНІСТРАТИВНИЙ РОЗПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ

В означуванні величини української території мусимо розрізнити величину площі загалу українських етнографічних земель і величину площі Української ССР. В розділі про кордони України узгляднено межі обох територій і підкреслено великі різниці між ними. Тут ще раз відзначимо, що поза кордонами української ССР залишилися великі простори української території, які влучено головню до Російської СФСР, Білоруської ССР, Польщі і Чехословаччини.

Величина площі теперішньої Укр. ССР є 602,600 км² або 232,618 кв. миль. В 1939 р. на тому просторі жило 42.4 міл. людей. З причини малого природного приросту, великої смертності під час війни і виселення в Азію число людности зменшилося до 40.6 мільйонів у 1956 р. З українських земель, які залишено поза межами Укр. ССР, найбільшу частину прилучено до Російської СФСР. В російську займанщину увійшли: українська частина Курщини й Вороніжчини, Донеччини і Передкавказзя. До Білоруської ССР влучено частину Підляшшя й Полісся — разом 27 тис. км² або 10,422 кв. миль з приблизно 1 міл. людности, до Польщі влучено Лемківщину, Посяння, Холмщину і зах. частину Підляшшя, разом 19.5 тис. км² або 7,527 кв. миль з людністю 1.5 міл. (в 1939 р.). Число української людности на цих теренах після примусового виселення невелике. Взагалі число українців у Польщі оцінюють тепер на 100 тисяч. До Чехословаччини влучено східню українську частину Пряшівщини 2,600 км² і ок. 100 тис. людности, до Румунії частину Буковини і Мармарощини — 1,700 км² і якихсь 100 тис. людности.

Таким чином ціла площа суцільної української території є 767,700 км² або 296,200 кв. миль. Після вилучення українських земель у межах Польщі величина України є 748,200 км² або 288.805 кв. миль з людністю 47 мільйонів. До цих чисел не включено земель національно мішаних: північної Чернігівщини і Передкавказзя — площею 177,600 км² або 68,600 кв. миль з людністю 4,6 міл., які влучено до Російської СФСР. Для кращого перегляду всі ці числа зіставляємо в таблицьку:

ТЕРИТОРІЯ І ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА СУЦІЛЬНА ТЕРИТОРІЯ

Країна	Площа		Людність	
	в 1.000 км ²	в 1.000 кв. миль	у міль.	на 1 км ²
Українська ССР	602.6	232.6	40.6	67.4
українські землі в Рос. СФСР				
” в Білор. ССР	27.0	10.4	1.0	37.0
” в Чехословаччині	2.6	1.0	0.1	38.5
” в Румунії	1.7	0.6	0.1	59.0
” в Польщі	19.5	7.5	1.5	76.9
Вся площа укр. території	767.7	296.2	48.5	63.2

УКРАЇНСЬКА МІШАНА ТЕРИТОРІЯ

Укр. землі в Рос. СФСР	177.6	68.6	4.6	26.0
(Півн. Чернігівщина і Передкавказзя)				

ВСІ УКР. ЗЕМЛІ В ЄВРОПІ

	945.3	364.9	53.1	56.0
--	-------	-------	------	------

Всі ці дані взяті з обчислень проф. В. Кубійовича: Енциклопедія Українознавства т. І. Людність Укр. ССР, яка в 1939 р. становила 42.4 мл., справлено на 40.6 згідно з советськими даними на 1956 р. Інші числа людности залишилися незмінені. Найбільші зміни зайшли на теренах, прилучених до Польщі, де число української людности оцінюють на 100 тисяч, а тим самим і даліше зачислювання Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя до України поставлено під знак запити. Тож українська етнографічна територія щораз більш зменшується до площі УССР, при одночасному зрості населення української людности в Азії.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Порівняйте величину української території з площами більших держав Європи і визначіть серед них місце для України. Порівняйте людність України з числом людности великих європейських держав. Порівняйте величину території і число людности України з площею і людністю держави, в якій живе. Порівняйте густоту людности України з густотою людности знаних вам країн. Котрі з адміністративних областей України найгустіше залюднені і котрі найрідше? Які причини вплинули на нерівномірне розселення людности?

Б. ПРИРОДА УКРАЇНИ

Фізична географія України або наука про її природу це перша й основна частина географії України. Без основного її вивчення для нас будуть неясні або й цілком незрозумілі численні питання господарського, культурного і політичного характеру.

Вузькі рямці посібника унеможливають основне обговорення багатьох важливих проблем фізичної географії України. Тому звернемо увагу тільки на найосновніші її галузі: геологію, морфологію, ґрунти, клімат, води, рослини і тварини. Всі ті природні чинники творять середовище, в якому розвивалося й розвиватиметься життя нашого народу.

Вивчення фізичної географії буде успішніше, якщо читач матиме перед собою фізичну мапу України та Європи. Уміщені в тексті схематичні мапки і світлини допоможуть читачеві краще зрозуміти окремі питання. Коротенькі “загальні завваги” на початку кожного розділу мають за ціль познайомити читача з основною проблемою розділу та географічними термінами, які там ужито. Це може бути корисне для читача, що не цілком ознайомлений з українськими геогр. термінами.

ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

Загальна характеристика. Багато мільйонів років тому Земля являла собою вогняну кулю, таку розжарену, що всі гірські породи й метали були в рідкому або газовому стані, а води, перетворені в пару, входили в склад атмосфери.

Від цих “дитячих” літ Землі досі відбулися великі зміни. Земля “постарілася”. Вона втратила багато тепла, яке вийшло в холодні простори Всесвіту. Колись гаряча й плинна маса Землі остигла на поверхні й перетворилася в цупку тверду кору й поморщилася, а водна пара перейшла в воду, яка ринула з атмосфери й виповнила заглибини на земній поверхні, даючи початок океанам, морям, озерам і рікам. Під дією сонячного тепла поверхневі води знову стали випаровуватися в атмосферу (повітря), а там знову переходити в рідкий стан і опадати дощем, градом чи снігом на землю. Відтоді ж і почалася “вічна мандрівка краплини води”. Під впливом змін температура між днем і ніччю, літом і зимою, та при допомозі води і повітря тверді скельні породи на поверхні вивітрювалися, розкришувалися й розсипалися. Текуча вода забирала той порох, несла й відкладала його на дні озер, морів та океанів. Таким робом зовнішні сили — Сонце, вода і повітря працювали над вирівнюванням земної поверхні — нищенням гір та висот і виповнюванням заглибин. Усуваючи дрібний, вивітрілий скельний матеріал, вода й вітер відслонювали для вивітрювання суцільні скелі. Але і внутрішні, т. зв. тектонічні сили, не переставали діяти. Під їх впливом земна кора то двигалася, то обнижувалася і вгиналася, розколювалася, западалася, складалася у гірські пасма. А це все діялося в супроводі вулканічних вибухів і землетрусів. Тому що ті й інші сили діяли споконвіку і не припинили своєї діяльності понині, земна кора підпадає постійним змінам. Терени, на яких нині хвилюють лани збіжжя, шумлять ліси та розташувалися людські оселі, були колись залиті морем, і навпаки, великі простори колишніх

континентів є тепер дном морів. Одночасно змінювалися і поверхневі шари, з яких складається земна кора. Первісні кристалічні гірські породи — граніти, гнейси, діабазы й інші найчастіше заховані глибоко під поверхнею, прикриті товстими шарами осадових порід, як: глини, піски, мергелі, пісковики, вапняки, лупаки та інші, що утворилися з вивітрілого матеріалу, притранспортованого текучою водою й вітром та відкладеного шарами на дні морів чи інших заглибин земної кори.

Всі зміни, які відбувалися на Землі від того часу, як її вкрила тверда кора аж до нинішніх днів, упродовж яких двох мільярдів літ, творять історію Землі, яку досліджує наука, що її зовемо **геологією**. Вона розгалужується на кілька різних споріднених наук, з яких важливіші: **динамічна геологія**, що вивчає зовнішні і внутрішні сили Землі, які позначилися чи то повільним пересуванням земної кори й утворюванням суходолів (епейрогенні рухи) або діяли нагально й утворювали гори (орогенні рухи; **історична геологія** — вивчає історію постання земної кори та її поверхні; **геотектоніка** — вивчає будову земної кори; **петрографія** — вивчає фізичні і хемічні властивості гірських порід; **стратиграфія** — вивчає нашарування гірських порід; **палеонтологія** — вивчає розвиток органічного життя на Землі на основі закам'янілих залишків організмів.

Названі геологічні науки дуже важливі для народнього господарства, бо вони створюють основу для дослідів розташування родовищ корисних копалин, а тим самим для розвитку гірництва, а далі — геологічні досліди використовує ґрунтознавець, будівельник шляхів сполучення тощо.

В цій книжці узгляднено тільки найосновніші факти з геології, які конечні для зрозуміння сучасних географічних питань. При тому послуговуємося порядком прийнятим в історичній геології. На основі збережених у гірських породах закам'янілих останків органічного життя, яке постійно розвивалося, складено історію Землі і все її минуле поділено на п'ять геологічних ер. Вони такі:

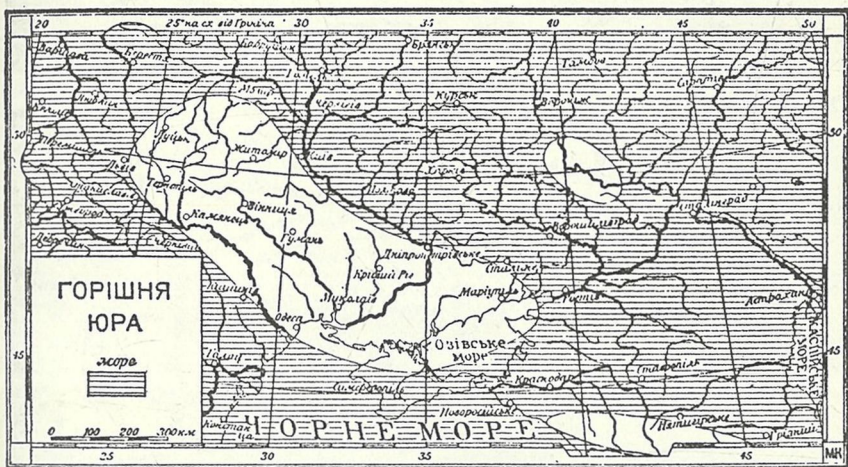
1. Ера архейська.
2. Ера протерозойська (тобто первісного життя або альгонкійська).
3. Ера палеозойська, тобто старовинного життя.
4. Ера мезозойська, тобто середньовічного життя.
5. Ера кайнозойська, тобто найновішого життя.

Кожна з ер тривала десятки, а то й сотні мільйонів літ і різнилася від сумежних формами органічного життя.

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОЛОГІЧНИХ ЕР ТА ЇХ ПРОЯВІВ

Архейська ера це час, коли на Землі творилася тверда кора. Температура на її поверхні була така висока, що про якенебудь життя тварин чи рослин не могло бути й мови. Українські землі в цьому часі були суходолом. Наприкінці цієї ери утворився великий гірський вал, який тягнувся від Озівського моря через Правобережжя, східню частину Волині і далі на північний захід. Майже впродовж усього геологіч-

ного часу цей вал був суходолом. Вивітрювання і ерозія нищили його так, що сьогодні залишився тільки пеня, прикритий зверху тонкими шарами осадових порід. А так кристалічні породи виходять наверх тільки у глибових річкових долинах Дніпра, Буга та їх приток. Цей гранітний вал — найстаріша частина українського суходолу, znana як **Український Щит** або **Український Кристалічний масив**.

Моря й суходоли у юрському періоді Мезозойської ери. Зауваж великий острів Українського Кристалічного масиву, обмитий морськими хвилями.

Протерозойська ера відома тим, що в ній з'явилися перші тварини. Українські землі залишалися й далі суходолом тільки околиці Кривого Рогу, Овруча і Воронежу були залиті морем. Серед відкладів цього моря: різnorodних лупаків, вапняків, кварцитів подибуємо гнізда гематитів і залізних кварцитів, що творять найбагатші в цілій східній Європі родовища залізної руди.

Палеозойська ера являє собою час, коли значно розвинулися нижчі роди тварин (м'якуни і риби) і рослини. Палеозойську еру ділимо на п'ять періодів: кембр, силур, девон, карбон (або кам'яновугільний період) і перм. З тих усіх періодів найбільше значення має карбонський період, коли в Донецькому басейні створилися багаті родовища кам'яного вугілля. Також і пермський період багатий на корисні копалини, як от: сіль, гіпс, мідь, тощо в Донецькому басейні та нафта на Полтавщині (Ромен). В пермському періоді утворилася велетенська влоговина (геосинкліналя), що

охопила значну частину південної Європи й частину України, де тепер піднімаються Карпати, Кримські гори й Кавказ. Цю влоговину виповнили морські води. Це море, назване геологами Тетидою, проіснувало цілу мезозойську еру. Його дно вкривалося товстими шарами пісків, глин та інших скельних матеріалів, що їх приносили ріки. Це дно перебувало під

Рослини третинного періоду в Європі. Зауваж, що тоді росли ще пальми.

ненастанним діянням внутрішніх земних сил — опускалося й підносилося. Врешті з дна моря виринули гірські хребти Пракарпат і Пракавказу.

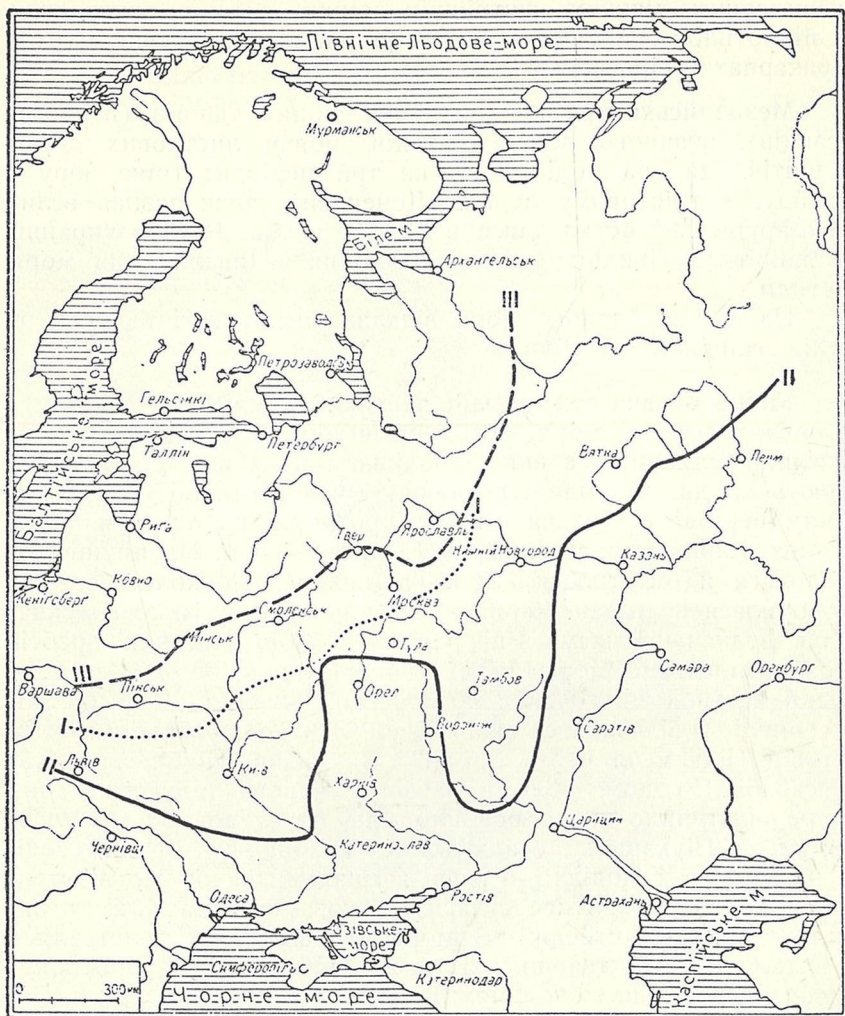
Мезозойська ера це час появи вищих тварин (птахів і ссавців), значного розвитку гадів, появи листових дерев і цвітів. Ця ера поділяється на три періоди: тріяс, юру і крейду. У тріясовому періоді Донецький кряж зазнав великих зрушень і поскладався в гірські пасма. Решту України, за винятком Придніпровської височини, заливали води моря Тетиди.

На дні крейдяного моря відкладалися товсті щари мергелів, вапняків і крейди.

Кайнозойська ера це найновіша ера землі, в якій формувалися теперішні моря, суходоли і гори, появилися сучасні рослини і тварини, а вкінці людина. Кайнозозовську еру поділяють на два періоди: третинний і четвертинний. У третинному періоді відбулися великі горотворні рухи, коли утворилися Карпатські, Кримські й Кавказькі гори. На півдні відколоса й опустилася Угорська низина. Розколиною, яка утворилася на півдні Карпат, виступила маґма, а з неї склалися вулканічні пасма Вигорляту. Обабіч гірських хребтів розливалось ще море. Біля північносхідних берегів подільської частини цього моря з морських тварин — муховатки і серпулі — відкладался вапняковий риф Товтрів, що тягнуться від Підкаменя через Броди і Кам'янець Подільський до Басарабії. Згодом, коли в наслідок нового піднесення дна море відступило чи то розбилося на низку водних басейнів-лягун, на Підкарпатті осаджувалися кухонна і поташева солі, а на Покутті і Поділлі — гіпси з гніздами сірки. По відступі моря почала творитися сучасна річкова система. Клімат наших земель був теплий. В морських відкладах залишилися рештки рослин і тварин, які тепер існують у підзворотничкових (підтропічних) околицях: із дерев — пальми, лаври, кипариси та інші; з тварин — слони, верблюди тощо.

Четвертинний період Кайнозойської ери поділяють на дві епохи: дилувій або льодову епоху, що тривала якихсь 600000 літ, і сучасну епоху або альувій, що триває від кінця дилувія понині, — якихсь 10 тисяч літ.

Льодова епоха характеристична великим охолодженням клімату та великими сніговими опадами. Північно-західня частина Європи покрилася шаром зледенілого снігу — льодовика, з центром на Скандинавському півострові. Відсіль льодовик посувався на південь і південний схід, покриваючи північну Європу. На Україні льодовик досягнув до Львова

Межі південного засягу льодовиків у льодовій добі. Зауваж, два великі півострови льодовикової площі: над Дніпром і Доном.

і Житомира, творячи в районі Дніпра довгий язик аж до гирла ріки Орель вище Кам'янського. Спливаючи на південь, льодовик нищив поверхню північно-західньої Європи і весь звітрий матеріал (ріль, пісок, глина, каміння тощо) ніс далеко на південь. На південній межі льодовика, виділений з нього матеріал нагромаджувався у подовгасті горби, звані кінцевими або чоловими моренами. Якусь частину того матеріалу, головню пісок і глину, води такого льодовика роз-

носили по передпіллі; це зандри. Взимку, коли льодовик переставав танути, вітри розвівали винесений водою матеріал. Тут і там здували пісок у довгі вали-надми. Найдрібніший пил несли далеко на південь і покривали ним широкі простори. Це так званий лес або жовта глина, яка, змішана з перегнилими рештками рослин і тварин, перетворилася на родючий чернозем. Льодовик причинився до цілковитої зміни тваринного і рослинного світу наших земель. Теплолюбні тварини і рослини переселялися на південь або вигибали. Їх місце зайняли більш холодностійкі північні. Відразу на півдні від льодовика простягалася тундра, а ще далі тайга з хвойними деревами з домішкою верби та берези. З тварин дилювію, що жили в тогочасній українській тундрі чи тайзі, знані реніфери, носороги, печерні ведмеді і леви, мамути та інші. В половині цієї епохи появилася на наших землях людина, яка прийшла правдоподібно з Азії. Під час дилювію на наших землях відбулися порухи земної кори, які довели до встановлення морських берегів. Південна смуга Причорноморської низини увігнулася, а вода затопила горішні частини річкових долин та утворила лимани. В тому самому часі Карпати і Кавказ піднялися на кілька сотень метрів вище. Поділля і Правобічна височина на якихсь 70 метрів. У наслідок цього посилилася вглибна ерозія рік і утворилися яри Дністра та його подільських приток і річок Правобережжя. Водночас знизилися північно-українські низини: Полісся й Чернігівщина.

З приходом польодовикової епохи — алювію — рельєф наших земель уже був загально оформлений. Тоді став оформлюватися теперішній рослинний і тваринний світ. Також в населенні зайшли зміни. До давнішої людности прибули з Азії нові раси, що вмiли вже обробляти землю і будувати хати, та разом з давнішими мешканцями увійшли в історичні часи.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Які користі виникають із вивчення геології для народнього господарства і для розвитку інших наук? Які сили діяли на формування поверхні України? Котра частина України залишалася найдовше суходолом? В яким геологічнім періоді утворилися Кримські гори, Карпати, Кавказ? Яке значення мав льодовик на поверхню України? Як можна пояснити утворення родовищ вугілля, нафти, соли, гіпсу, крейди, мергелів? Яке значення мають закамeнілі залишки організмів?

МОРФОЛОГІЯ

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ. Внутрішні і зовнішні сили Землі, які діяли впродовж довшенної геологічної історії, вплинули передовсім на будову і форми поверхні України, як: гори, височини, низини і т. д. Загалом форм поверхні землі якоїсь області, країни, суходолу — називаємо **рельєфом**. Рельєф — це найзамітніша риса якоїсь країни. Він не тільки надає тій країні характеристичний зовнішній вигляд, але впливає на розвиток і розташування рослинних і тваринних формацій та на господарство і заняття людности. Залежно від висоти, будови поверхні землі, клімату та інших чинників, рельєфні форми бувають дуже різні. Найкраще вони розвинені в горах. Високі гірські верхи, хребти, стіжки, розділені глибокими долинами, провалами, яругами, западинами, з бистрими ріками, водопадами і т. д. мають прикмету молодечости. Інакше вже на височинах. Рельєфні форми звичайно слабо виражені, горби не такі круті й високі й долини не такі глибокі й ріки течуть ними повільніше. Такий рельєф має прикмету спокійної, зрівноваженої зрілости. На низинах переважає рівнинний терен, рельєфні форми дуже слабо розвинені. Невисоке піднесення над рівень моря чи океану, невелика абсолютна висота впливає на зменшення спаду рік, лінивість їх течій, велику широчінь їх долин. Такий рельєф нагадує вже старечий вік у житті людини.

Науку, що вивчає рельєф земної поверхні, називаємо **морфологією**.

Рельєфні форми стають виразніші, коли висота терену зростає і низина переходить у височину. В природі цей перехід непомітний. Розмежування між височинами й низинами умовне.

Звичайно області, що їх абсолютна висота нижча 200 метрів (656 стіп) зачислювані до **низин**, а вищі до **височин**. На фізичних мапах низини зазначені звичайно зеленою фарбою, а височини жовтою. Область, якої абсолютна висота нижча від рівня моря (океану), називається **депресією**. Такою депресією є область на північ від Каспійського моря, замальована на фізичній мапі України темнозеленою фарбою.

Скаля барв поміщена в поясненнях до фізичної мапи, помагає означити абсолютно висоти якогось місця чи території.

Головні риси рельєфу України

З допомогою фізичної мапи України означить положення, величину, висоту і напрям головних гірських пасм: Карпат, Кримських гір і Кавказу. Завважте, що гірські терени охоплюють дуже малу частину площі України. Велика більшість українських земель це височини й низини. Беручи до уваги напрям течії головних рік України, означить напрям загального похилу її поверхні. Вкажіть велику низинну смугу, що розгорнулася на північ від Чорного і Озівського морів. Відшукайте на мапі її назву. Вкажіть смугу височин, що тягнеться серединою українських земель від Сяну на заході до коліна р. Дінця і до Озівського моря на сході. Дніпро ділить її на дві нерівні частини. Порівняйте їх з уваги на величину площі і висоту. Вкажіть північну смугу низин. Назвіть ріки, над якими вона розгорнулася.

Поверхня України це розлога височинна й низинна площа, лагідно похилена до Чорного і Озівського морів, обмежена від півдня гірськими пасмами Карпат, Кримських гір і Кавказу. Найбільша частина (71%) площі України це низини; гори охоплюють тільки 3.5% поверхні. Як низини, так і височини України уложилися смугами, що тягнуться в загальному рівнобіжниковому напрямі, тобто від заходу на схід.

На самому півдні України вздовж морських берегів розгорнулася **Понтійська** або **Причорноморська низина**. Її продовження на сході є **Кубанська** низина над р. Кубанню і **Надкаспійська** над Каспійським морем, а на заході **Наддністрянська** низина над р. Дністром.

Південна смуга тих низин підвищується до півночі і переходить у розлогу смугу височин, що тягнуться від Сяну на заході, до Дінця на сході. Долина Дніпра поділила її на дві нерівні частини. Більша і вища, західня, складається з двох різних геологічною будовою областей: **Придніпровської** або **Правобічної** височини і **Галицько-Волинського** плято. Підложжя Придніпровської височини, що простяглася між Дніпром і його правобічною притокою Тетеревом, Богом і Причорноморською низиною складається з гранітів і гнейсів (Український Кристалічний масив), прикритих зверху відкладами третинного моря і лесом. Галицько-Волинське плято, що простяглося на захід від Правобічної височини, складається з майже горизонтально уложених відкладів Мезозойської і Кайнозойської ер, прикритих товстим шаром лесу. Це плято поділяється на кілька різних височин. Найбільша з них це **Поділля**, що тягнеться смугою між Богом і Дністром, від Чорноморської низини на сході до Надсянської низини на заході. Поверхня цієї височини похиляється на південь і південний схід. На півночі Поділля обривається високим (150 до 200 м або 450 до 600 стіп) східцем до **Волинської височини**. Ця остання похилена на північ до низини Полісся. На північний захід Поділля вдовжується у вузьку височинну смугу **Розточчя**.

Четверта з черги це **Покутсько-Басарабська** височина, що стелиться на півдні від середньої течії Дністра аж до підгір'я Карпат. З уваги на геологічну будову і рельєф вона не багато відрізняється від Поділля.

Східня частина середньої височинної смуги охоплює дві різні височини: **Приозівську**, що подібно, як Правобічна височина складається з кристалічних гірських порід, і **Донець-**

кий кряж, залишок давніх гір, складених із осадових гірських порід, переважно Архейської ери, з багатими родовищами вугілля, соли і металів.

На північ від середушої височинної смуги простяглася північна смуга низин, відводнена Бугом, Дніпром і його найбільшими притоками Прип'яттю і Десною. Цю розлогу низинну рівнину поділяють на чотири окремі низини: **Підляшшя** над Бугом, **Західне Полісся** над Прип'яттю, **Чернігівщину** або **Східне Полісся** над Десною і **Наддніпрянську** або **Лівобічну** низину на схід від середньої течії Дніпра.

До північного сходу північна низинна смуга підноситься й переходить у розлогу **Середне-Руську** височину, з якої до української етнографічної території належить **Слобожанщина** або Слобідська Україна — також Харківщина (звана від найбільшого міста тієї височини — Харкова).

Таким чином поверхню України можна поділити на чотири рельєфні смуги: складчастих гір на півдні, південної низинної смуги, смуги височин і смуги північних низин. На північному сході площа України підноситься до **Середне-Руської** височини, на південному заході на Закарпатті в склад України входить північна частина **Паннонської** або **Надтисянської** низини.

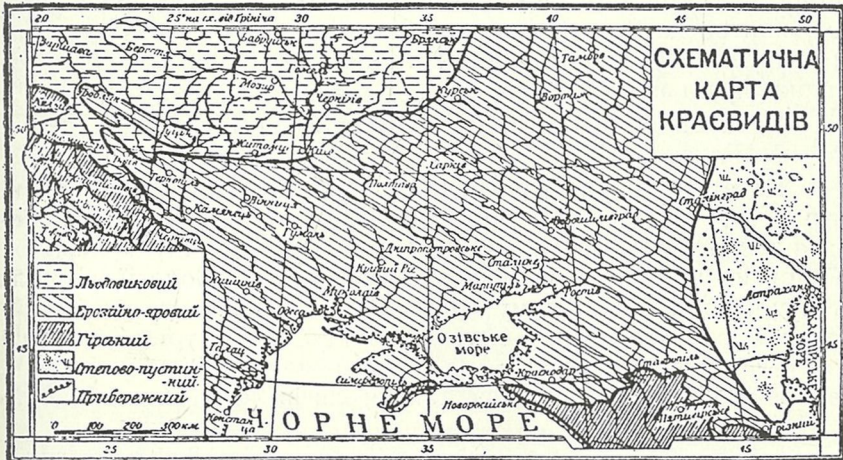
За винятком гір рельєфні форми України лагідні, перед однієї смуги в іншу спокійний, майже непомітний.

Невелика абсолютна висота поверхні та малі різниці у висоті між окремими областями сприяють розбудові сухопутних і водних шляхів сполучення та розвитку хліборобства. Одностайність рельєфу і легкість комунікації вплинули на суцільність української культури, звичаїв, мови. Однак рівнинність, легка прохідність і брак гір на межах із напасливими сусідами зменшували оборонні спроможності України, що відбилося дуже некорисно на політичному житті народу.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Беручи до уваги напрям гір і рельєфних смуг України вкажіть подібність і різниці України: а) зі Західною Європою, б) північним сходом Європи. Назвіть ріки, які відводнюють кожную з названих областей. На основі фізичної мапи України визначть абсолютну висоту гір, височин і низин. Які користі і які невігоди виникали і виникають із рівнинності українських земель?

МОРФОЛОГІЧНІ КРАЄВИДИ УКРАЇНИ

У розділах про геологічне минуле українських земель і про рельєф відмічено внутрішні й зовнішні сили, які вплинули на морфологію поверхні, та вирізняє окремі гірські, височинні й низинні смуги. Загальні форми поверхні України були вже готові після льодової доби. Від того часу діяльність внутрішніх сил була непомітна, а всі зміни поверхні відбуваються майже виключно під впливом зовнішніх сил, головно змін температури, води, повітря, рослин, тварин і врешті людини. Вислід діяльності цих сил залежить у вели-

Схематична мапка краєвидів українських земель.

кій мірі від геологічної будови і якості гірських порід даного терену, його абсолютної висоти, віддалі від моря, клімату, рослинного покриття, загосподарювання тощо. Тому, що всі ті чинники різні в різних областях України, то і їх краєвид є різний.

Звичайно вирізняють у нас чотири краєвидні типи: льодовиковий, ерозійно-яровий, прибережний і гірський.

Льодовиковий краєвид охоплює смугу України на північ від лінії, що сполучає міста Люблин — Холм — Володимир Волинський — Житомир — Київ — Ніжен — Путивль. Увесь цей простір ще й донині має виразні сліди льодової доби, як: подовгасті плоскі горби, т. зв. морени, складені з вимішаного скельного матеріялу пісків, глин, каменюк тощо, які утворилися на лінії, де льодовик таяв (т. зв. чолова або кінцева морена), або по відступленні льодовика залишилися на дні долин, якими він посувався (морена донна), та розлогі піскові поля, т. зв. зандри, які утворили води талого льодо-

вика, що виносили з нього найдрібніший матеріал — пісок і глину і встеляли ним передпілля. Льодовиковий краєвид рівнинний і підмоклий. Сухіші місця, які використано для будови осель і хліборобства, — це моренові горбки. Долини річок широкі й багністі. Між мореновими горбками задержалися плиткі озера, що ступенево замулюються, заростають торфовищем та перетворюються на багна. Ґрунти мають низький відсоток гумусу і квасні, для хліборобства мало придатні. Більшість простору вкрита лісами, переважно сосновими, торфовищами, луками або сипкими пісками, що їх вітер здуває в надми. Людність рідка, промишляє рибальством, скотарством, працею в лісі. Незадовільно розвинене рільництво дає трохи жита, гречки, картоплі і і. Меліоративні (осушувальні) заходи довели до поправи годівельної господарки й рільництва.

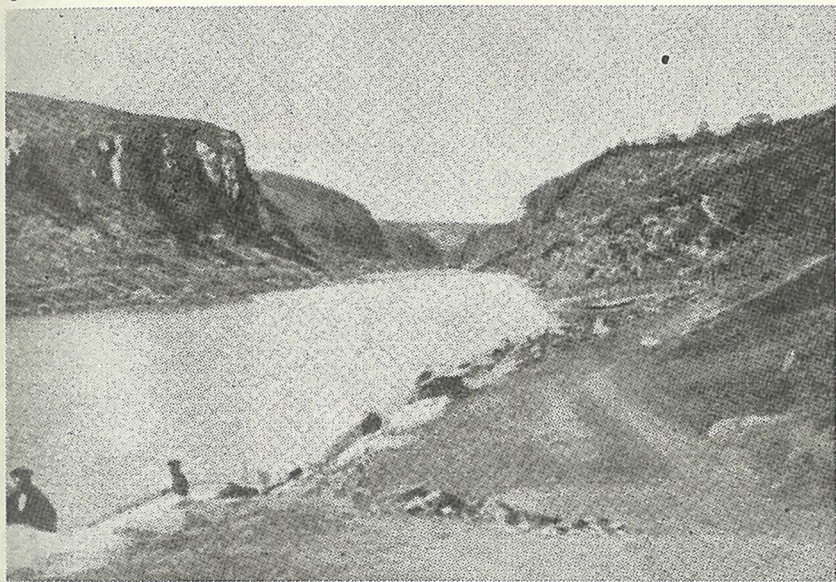
Поза Поліссям льодовиковий краєвид подибуємо де-не-де на Підкарпатті.

Ерозійно-яровий краєвид. За винятком північних низин, гір і вузької прибережної надморської смуги загал українських земель належить до ерозійно-ярового типу краєвидів. Головним чинником, який позначається в морфології, це сила текучої води. Ерозійному (розмивному) діянню текучої води сприяє велика податливість на таке діяння товстих шарів лесу, яким укрита майже уся названа площа. Ріки і струмки, зокрема по дощі й під час таяння снігів легко поглиблюють

Зандровий краєвид на Поліссі.

свої русла й утворюють глибокі долини з високими крутими берегами, т. зв. яри. Вислід праці текучої води залежний також від абсолютної висоти терену, петрографічного складу і будови підложжя тощо. Тому ерозійно-яровий краєвид буває різний і його можемо поділити на такі окремі типи: гранітовий, плитовий, ярово-балковий і низинний.

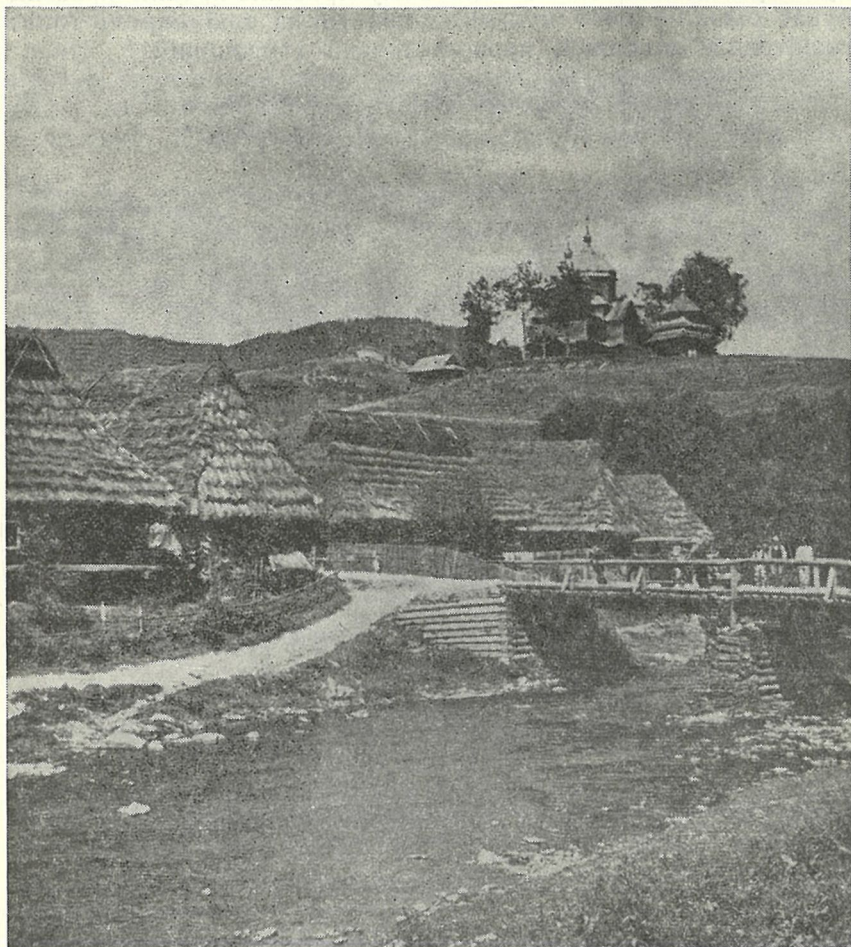

Гранітовий краєвид — долина р. Тетерев.

Гранітовий краєвид охоплює області Українського Кристалічного масиву, а саме: Придніпрянську височину, східну частину Поділля, Запорізький кряж (Дніпропетровщину) і Приозівську височину. Той цілий височинний простір укритий товстими шарами лесу та слабо відпорних гірських порід (пісків тощо) третинного періоду, які прикривають прастарі граніти і гнейси. Текучі води легко розмивають лесовий покрив, у якому потворили ярові долини й балки. Однак кристалічні скельні породи ставили опір річковій ерозії. Тому дна річок кам'яністі, не вирівняні. Гранітні скелі виступають часто понад плесо води, іноді стоять поперек ріки й утворюють пороги. Найбільше відомі пороги на Дніпрі на відтинку між Дніпропетровським і Запоріжжям, на Бозі коло Богданівки, на Дністрі коло Ямполья.

Плитовий краєвид охоплює Поділля, Розточчя, Волинь і Покутсько-Басарабську височину. Геологічні гірські породи уложилися майже поземими (горизонтальними) шарами,

вкриті суцільним покривом лесу. Поверхня рівнинна, річкові долини глибокі з високими берегами, дна долин переважно вирівняні. Між краєвидами окремих височин виступають значні різниці.

Село на Опіллі (західня частина Поділля). Над річкою хати й господарські будинки, на горбку церковця.

Найбільша з височин **Поділля**, відмежована від півдня Дністром, від заходу Надсянською низиною, на півночі вривається високим східцем до Волинської височини, на північному сході обмежена долиною Бога, а на південному сході обнижується до Причорноморської низини. Західня частина Поділля — т. зв. **Опілля**, на захід від Золотої Липи — це гор-

бовина з мальовничими краєвидними формами, широкими річковими долинами, гарними лісами, левадами й ланами збіжжя. На схід від Золотої Липи простяглося властиве Поділля. Це розлога рівнина. Річкові долини у верхніх течіях широкі й багністі, з багатьома ставами. У середній і нижній течії долини глибокають і перетворюються на вузькі глибокі яри. Найкращий і найглибший яр Дністра, якого береги підносяться 150 до 200 м (450 до 600 стіп) над плесо ріки. Велике пожвавлення в монотонний подільський краєвид вносять **Товтри** — пасмо вапнякових скелястих горбів, що підносяться якихсь 100 м (300 стіп) понад сусідню рівнину.

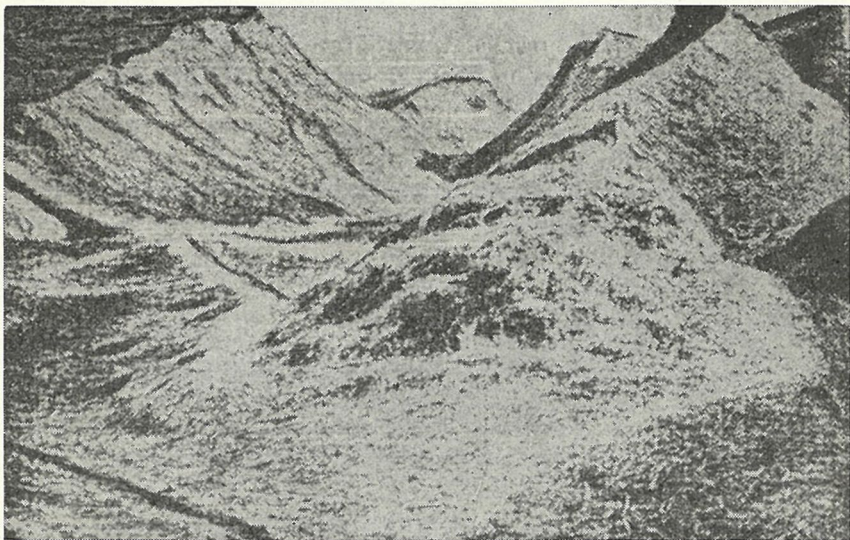
Товтри.

Товтри — це рештка коралового рифу, що походить із третинного періоду, коли Поділля було залите хвилями т. зв. Сарматського моря. Інша особливість Поділля — це підземні печери, які виникли через розпущення й винесення водою гнізд гіпсу. Кривля деяких таких печер запалася і на таких місцях утворилися глибокі малі озерця, т. зв. вікна. Поверхня Поділля дуже слабо заліснена, вкрита ланами збіжжя.

На північний захід від Опілля виходить вузька височина **Розточчя**, що підноситься 100 до 150 м понад поверхню сусідніх низин Надсянської і Надбужанської. Глибокі долини річок і потоків і ліси надають Розточчю мальовничий гірський краєвид.

Подільська височина вривається на півночі 150 до 200 м заввишки східцем до **Волинської** височини. Річки, що течуть із названого східця на північ, потворили в ньому безліч глибоких долин та яруг, і коли дивитися на нього з півночі, то він робить враження гірського краєвиду. Це т. зв. **Гологірсько-Крем'янецький** кряж. Сама ж Волинська височина нижча від Поділля (200 до 250 м абсолютної висоти), з широкими підмоклими долинами річок, між якими розлягаються лагідно оформлені т. зв. волинські гряди. Цілком відмінний краєвидний тип Волині являє сточище верхнього Буга — низька й рівнинна, т. зв. **Надбужанська улоговина**.

Ярово-балковий краєвид прикметний сильно розвиненими ярами й балками, які утворила текуча вода в шарах лесу та інших крихких породах, що лежать під лесом. Цей краєвидний тип охоплює майже всю східню частину України,

Яруги в області лесу, на узбіччях долини р. Лопані в Харківщині.

зокрема: **Придніпрянську** низину, відноги **Середне-Руської** височини і **Донецький кряж**. Щоб запобігти розитковій балок, які руйнують ґрунт, насаджують деревну рослинність. Найбільш розвинулися балки на височинах (Харківщина і Вороніжчина), на низинах розвиток балок слабший. Долини Дніпра і його лівобічних приток мають тільки праві береги високі й сухі, а ліві низькі, часто забагнені, вкриті пісками і нагадують льодовиковий краєвид Полісся. Поверхня Донецького кряжу легко хвиляста, встелена товстим шаром лесу, який прикриває залишки колишніх гір.

Низовий краєвид охоплює південну низинну смугу. Внаслідок малої абсолютної висоти ерозія рік слаба, долини рік плиткі, часто забагнені, вкриті очеретом або лісом (т. зв. плавні). Поза тим уся **Причорноморська** низина це ідеальна степова рівнина. Єдині виразніші рельєфні форми це невеликі мискуваті заглибини, т. зв. поди або чаплі — від кількох см до кількох метрів завглибшки і від кільканадцяти метрів до кількох кілометрів у промірі. Навесні і по зливних дощах поди часто виповняються водою. Подібний краєвид мають **Долішне-донська** і **Кубанська** низини. **Прикаспійська**

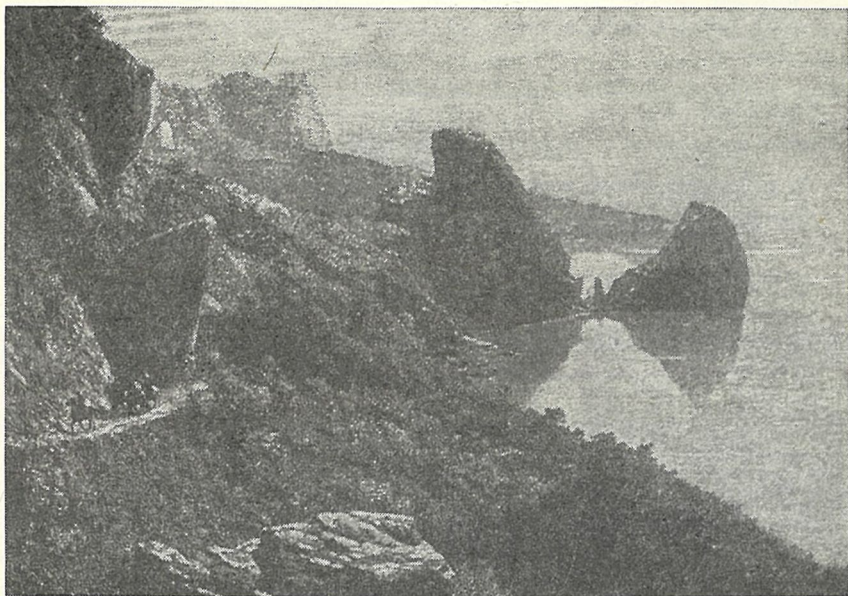
Степ у Херсонщині.

низина має вже цілком інший характер краєвиду. Це розлога, суха й напівпустинна рівнина, з солоними болотами й плиткими озерами та великими просторами, що вкриті сипким піском. Їх рослинність степово-пустинна. Через брак опадів діяльність води непомітна. Навпаки, більше значення на утворювання рельєфних форм мають вітри, які несуть пісок і здувають його в кучугури. На межі між степовими низинами і Прикаспійським пустинним степом лягла горбовинна смуга **Ергені**, що непомітно обнижується до заходу і крутим на 150 м заввишки східцем опадає до сходу.

Прибережний краєвид. Цей краєвидний тип охоплює морські побережжя. Головну ролю в утворюванні рельєфу

відограє рух морської води: хвилі, приплив і відплив моря та морські течії.

Найбільша частина берегів Чорного й Озівського морів має обривистий, т. зв. **кліфовий** характер. Чорноморська низина спадає до моря кручею. Вона утворилася через те, що морські хвилі постійно підмивають м'які глини берега, що лежать під твердішим вапняковим покривом. Підмитий покрив осувається або обривається. Морські хвилі розкришують скельний матеріал, а берегові течії укладають його в довгі й плиткі острівці, т. зв. коси. При березі над самою

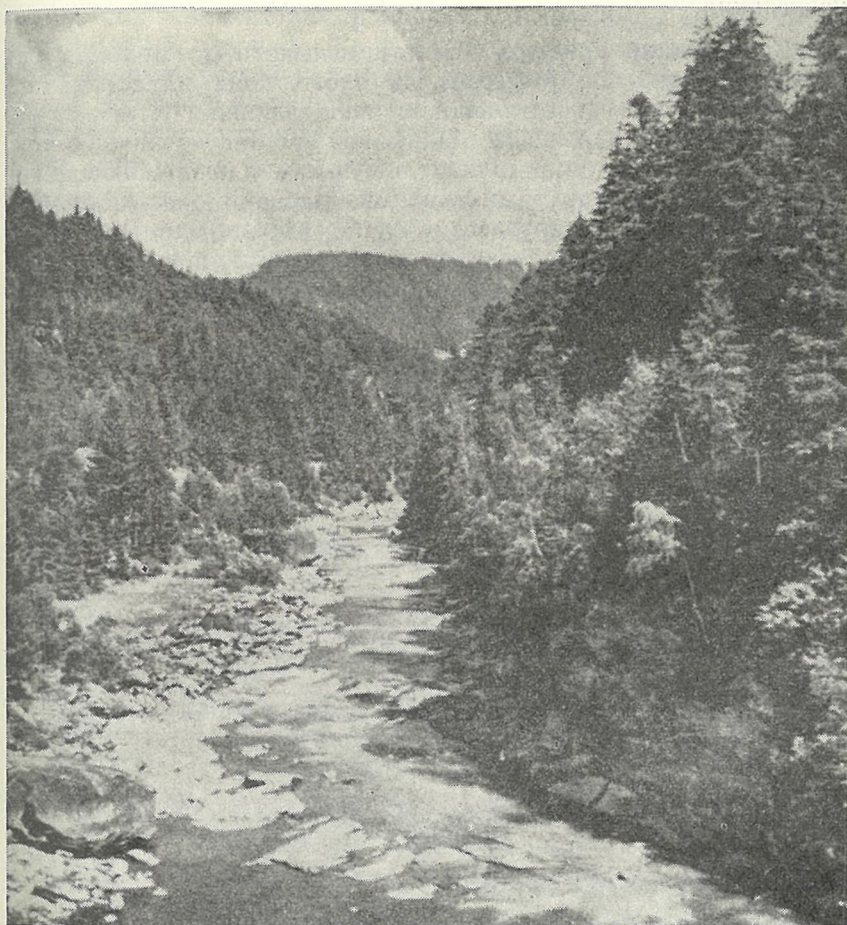

Морське побережжя Криму.

водою залишається вузька, вкрита піском або рінню смужка, неначе пляжа. Ріки чи навіть струмки, які впадають до моря, проривають одностайний кліфовий берег. Дуже широкі долини рік залила вода й утворила довгі плиткі озера, т. зв. лимани, відгороджені від моря пісковою косою, перерваною гирлами, що ними річкова вода тече до моря. Лимани створюють окремий тип берега, т. зв. **лимановий**.

Інакше виглядає морський берег там, де до моря вливаються гірські пасма Кавказу і Кримських гір. Море залило гірські долини і потворило вузькі, але глибокі й довгі затоки. Це т. зв. **ріясове** побережжя, дуже догідне для розбудови морських пристаней.

Окремий тип прибережного краєвиду творить дельта Дунаю. Берег тут низький і багnistий, порослий очеретом і лісом (плавні).

Гірська долина в Карпатах.

Гірський краєвид. Велика абсолютна і релятивна висота гір (тобто їх велике піднесення над рівень моря і над сумежні рівнини), збільшена кількість атмосферних опадів та інші чинники вплинули на збільшення ерозійної діяльності текучої води, а з тим і на велике багатство рельєфних форм. До того на морфологічний краєвид гір має великий вплив підложжя, зокрема фізичні прикмети і відпорність гірських порід на діяння зовнішніх сил, будова гір, геологічна історія, врешті експозиція (уклад) гірських хребтів з уваги на

напрям панівних вітрів тощо. Всі ті чинники різно виявилися в усіх трьох українських гірських системах і тому говоримо про три окремі гірські краєвиди: карпатський, кримський і кавказький.

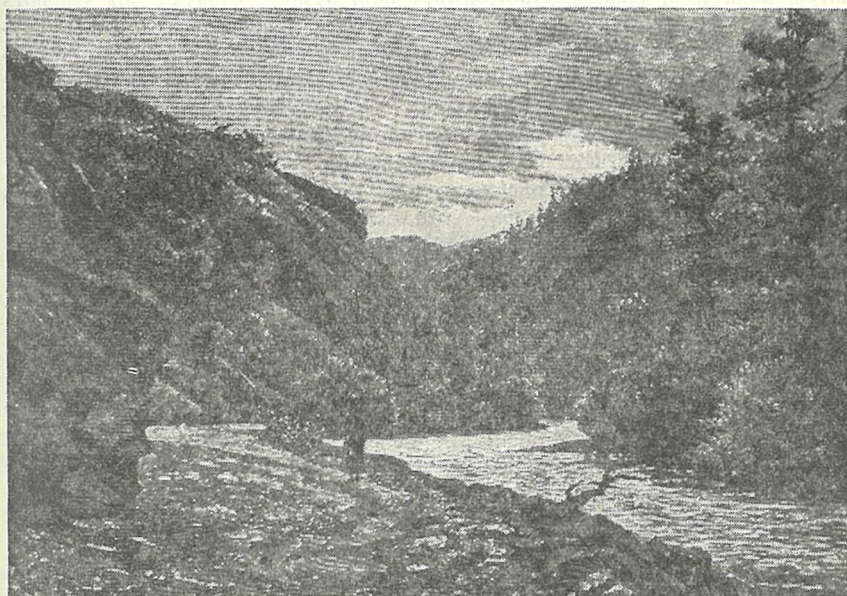
Карпатський краєвид. Карпати належать до молодих середньо-високих гір. Матеріал, із якого вони збудовані, це у великій більшості пісковики, лупаки, зліпняки і глеї, т. зв. фліш. Усі ті породи легко піддаються ерозійному діянню рік, які потворили глибокі долини, з вузьким і невірвняним кам'янистим дном і крутими схилами. Навпаки, гірські хребти широкі, лагідно заокруглені і слабо порізьблені. У найвищих частинах Карпат задержалися сліди льодовиків — заокруглені, з вирвняним дном долини й морени. Із флішу збудована вся зовнішня північна смуга Карпат, т. зв. Бескиди. Їх поділяємо на кілька груп. Найдалі на захід українських Карпат висунений Низький або Лемківський Бескид із пересічною висотою близько 1000 м (3000 стіп), із черги йде Високий Бескид (якихсь 1400 м або понад 4000 стіп), Горгани з вершинами понад 1800 м (5000 стіп) і Гуцульський Бескид. На південь від тієї зовнішньої смуги розташувалися могутні гірські масиви: Черногора, Полонина Рівна, Полонина Боржава, Свидівець і інші.

Окрему краєвидну групу творить крайня південна вулканічна смуга Карпат: **Вигорлят** і **Великий Діл**. Найбільш характеристичні для цієї групи є округлаві міжгірські улоговини — колишні вулканічні кратери, часто виповнені водою, оточені гірським валом. Гірські вершини, подібно як і в Бескидах, звичайно лагідно заокруглені. У сточищі горішньої течії Білої Тиси розташувалася окрема гірська група, т. зв. **Гуцульські Альпи**. Вершини цієї групи якихсь 2000 м (6 тис. стіп) заввишки складаються з кристалічних лупаків і вапняків, мають уже високогірський характер, із крутими схилами, глибокими долинами, шпильастими вершинами. Тут задержалося багато слідів давнього зледеніння.

Карпатське підгір'я — це горбовина, що тягнеться вузькою смугою по північному боці Карпат. Ріки, що витікають із гір, нанесли сюди багато звітрілого скельного матеріалу — ріні, піску, глини тощо та відложили його в широкі й плоскі, т. зв. наплавні стіжки. Найбільший наплавний стіжок створив Дністер відразу після виходу з гір і тече по ньому, ділячися на кілька рамен. Іншою характеристичною рисою підгір'я є широкі улоговини — плоскі обниження, рівнинні й часто заболочені (уголовини Самбірська, Станіславівська й інші).

Кримські гори це рештки могутнього колись гірського пасма, південне крило якого запалося й утворило дно Чорного моря. Північне крило, що спадає до моря крутими урвищами, порізане глибокими кручами й заліснене, являє собою мальовничий краєвид. Гори збудовані з вапняків, у яких вода творить вузькі й глибокі щілини, підземні печери, лійкуваті й глибокі западини та інші рельєфні типи, характеристичні для красового краєвиду. Поверхнева ерозія текучої води перемінена на підземну (підземні ріки).

Кавказький краєвид — типowo високогірський. Західня причорноморська частина Кавказу, т. зв. **Чорноморські Альпи**, збудована з флішу і має багато схожості з краєвидом флішових Карпат. Навпаки, вища частина Кавказу, т. зв. **Абхазькі Альпи**, збудована з граніту і являє собою типо-

Долина верхньої Кубані.

вий гірський краєвид із могутніми скелястими шпильми, гребенями, глибокими долинами та льодовиками.

Кавказьке підгір'я це розлога низька горбовина, що звільна обнижується до степової низини.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Які характеристичні різниці між краєвидами північної низинної смуги і південної? Які різниці між річковими долинами Поділля, Волині, Придніпровської височини і Придніпровської низини? Чим характеризується ріясове побережжя, а чим кліфове? Як можна

пояснити виникнення дельти, напр., Дунаю чи Кубані, а чим виникнення лиману? У якому краєвиді подибуємо красові форми рельєфу і що вплинуло на їх розвиток? Як геологічна будова впливає на морфологічний краєвид?

ГРУНТИ

Вступні завваги. Грунтом називаємо верхній пухкий шар земної кори, на якому оселяються і з якого беруть для себе поживу рослини й деякі дрібніші тварини. Основним складником ґрунту є вивітрілі й розпушені гірські породи, що утворилися з місцевих суцільних скель, або звітрілий скельний матеріал, що його принесли текуча вода й вітри з дальших — іноді навіть дуже далеких сторін. Гірські породи, що на них утворився ґрунт, називаємо **матірніми породами**. Під впливом діяння Сонця, повітря, води й організмів утворюються нові хемічні сполуки, які надають звітрілому матеріалові окремих фізичних прикмет, як: здібність удержувати в собі воду й повітря, забарвлення, а передусім родючість. Родючість ґрунту залежна від багатьох чинників. Найважливіші з них — це нагромадження в ґрунті таких речовин, які конечні для прожитку рослин; до них належать: фосфор, калій та азотові сполуки. Фосфор і калій виступають у гірських породах у дуже малих кількостях. Рослини засвоюють їх собі з глибших шарів ґрунту та з води, що кружить увесь час, і в якій ті мінерали розчинені. Азот беруть рослини просто з повітря. Коли ж рослина гине, всі призбирані нею відживні речовини зберігаються в її залишках, що під впливом тих самих зовнішніх чинників — повітря, води й сонця хемічно розкладаються на прості складники і служать поживою для нових організмів. Ці перегнилі останки рослин і тварин називаємо **гумус**. Від кількості гумусу в ґрунті залежить його родюча спроможність.

Фізичні прикмети ґрунту, зокрема його родючість, підпадають постійним змінам під впливом зміни рослинного покриття, зміни клімату, діяння людини тощо. Степова рослинність — трави й інші зела — найбільш збагачують ґрунти гумусом. Проте, коли степи використовують для рільництва і коли рік у рік ґрунт витрачає засоби гумусу на вирощування забрааних із нього сільсько-господарських рослин, він через якийсь час утрачає свою родючу спроможність. Тому то так важливо поповнювати витрати гумусу штучними добривами чи обірником. Велику витрату ґрунтового гумусу може спричинити заліснення степових просторів. Дерево зужитковує дуже багато гумусу і часто великі простори чорнозему, засаджені лісом, перетворюють на ясні й бідні на гумус ґрунти (т. зв. деградовані чорноземи). Все ж такі значення лісу для хліборобських країн незвичайно велике. Ліс зберігає ґрунт від діяння вітрів, що звичайно в незаслонених теренах видувають із ґрунту найдрібніші і найродючіші його складники. Такої безпеки немає там, де земля покрита суцільним дерном, як це є на цілих степах. Ліс регулює вплив води, зберігає ґрунт від розмивання його текучою водою, яка в обезліснених теренах забирає з ґрунту найдрібніші частинки, або й утворює яруги й балки та перетворює родючі поля на непридатні терени. Ще інші зміни фізичних прикмет

грунту можуть бути спричинені зміною клімату, головню зміною температури й кількості атмосферних опадів. Низькі температури й посухи утруднюють розклад органічних речовин, а тим самим утворення гумусу. Ще більші утруднення в творенні гумусу робить заболочення терену й брак правильного відпливу ґрунтових вод. Тому всі культурні країни присвячують багато уваги т. зв. меліорації ґрунтів, тобто підвищенню їх родючої спроможности через відводнення заболочених теренів, заліснення відкритих пісків, наводнення сухих областей, насаджування полезахисних лісових смуг і т. д.

Характеристика ґрунтів України. Творення ґрунтів на українських землях щільно в'яжеться з льодовою добою. Про неї була вже згадка в розділах про геологічне минуле України та про її морфологічні краєвиди. Тут пригадаємо коротко, що льодовик, який посувався з північно-західньої Європи, наніс до нас так багато звітрілих скельних порода, що вони стали матірними породами для ґрунтів мало не цілої України. Найбільше льодових відкладів залишилося в північній смузі України по лінію Житомир — Київ — Ніжен — Глухів. У міжльодовикових перервах, тобто тоді, коли льодовик на якийсь час відступав до півночі, а найбільше після останнього відступу, вся північна Україна була позбавлена рослинного покриття. Сухий пустинний клімат сприяв діяльності вітрів, які видували з вивітрілих скельних порода найдрібніші частинки, т. зв. жовту глину або лес, і несли їх на південь, устелюючи ними терени аж по морські береги й гірські пасма. Отже на півночі залишилися каміння, піски й тяжкі глини, які стали матірними породами для бідних попільнякових ґрунтів, тоді як лес середніх і південних областей України став основою для утворення найродючіших у світі чорноземів. У горах утворився ґрунт на місцевих звітрілих скельних породах і тому його структура, склад, фізичні прикмети дуже різні, залежно від якості матерніх порода, рельєфу, геологічного минулого і т. д.

Таким чином українські ґрунти можна звести до трьох основних груп: попільняків, чорноземів і гірських ґрунтів.

Попільнякові ґрунти північної смуги утворилися на піскуватих відкладах льодовика. Ці ґрунти дуже бідні на гумус, якого відсоток коливається в межах 1 до 2,5%, мають дуже мало таких речовин, як: оксиди кальцію, калію, заліза, магнію, алюмінію й інших. Через брак кальцію ці ґрунти мають багато органічних кислот. Родючість ґрунтів не висока. Найменш родючі піски. Родючість зростає, коли в піску є домішка глини (суглинкуваті ґрунти). Великі простори

вкриті болотяними ґрунтами, яких площу оцінюють на 2 мільйони гектарів.

Чорноземні ґрунти, утворені на лесах, поділяються на кілька відмін, залежно від товщини шару лесу і кількості гумусу. Найбагатші гумусом чорноземи утворилися в лісостеповій і північній частині степової смуги. Товщина ґрунтового шару сягає 40 до 60 см, а кількість гумусу 6 до 9%. Чорноземні ґрунти південної України й північного Криму бідніші на гумус (4-6%) і каштанові на барву. Однак, при застосуванні штучного зрошування й удобрення — ці ґрунти дуже врожайні. Північна смуга чорноземних ґрунтів залишилася під впливом лісу. Деревна рослинність виснажила чорнозем. Через меншу кількість гумусу барва ґрунтів ясніша, сіра або попеляста. Ліс змінює також інші фізичні властивості чорнозему, який називають деградованим. Для піддержання врожайності деградованих чорноземів уживають органічних і мінеральних добрив.

Гірські ґрунти вкривають тонким шаром верхи і схили гір. Їх ґатунок залежить від гірських порід, із яких вони утворилися, клімату, рослинності й висоти гір. У Карпатах переважають глинясті й супіскові попільнякові ґрунти. Долини встелені піском, рінню, де-не-де глинястим мулом. У міжгірських заглибинах бувають болотяні ґрунти, на полонинах чорні полонинні ґрунти. У Кримських горах на нижчих схилах трапляються каштануваті чорноземи; на верхів'ях Яйли розвинулися багаті на гумус (до 18%) темні полонинні ґрунти.

Посеред кожної з названих ґрунтових смуг бувають площі, вкриті ґрунтами, що основно відрізняються від тих, що характеристичні для даного району. Так, напр., серед попільнякових або чорноземних ґрунтів подибуються румошини, тобто такі, що витворилися на звітрілих породах вапняків або мергелю. В річкових долинах Волині, Наддніпрянської низини і навіть південної степової смуги появляються заболочені ґрунти і площі відкритих пісків. Найбільший із піскових масивів (160 тис. га) простягся лівобіч нижнього Дніпра. На посушливих степах південного сходу маємо солончаки, тобто засолені й неродючі ґрунти, що витворилися через надмірну витрату вогкості.

Меліорація ґрунтів. Тому, що ґрунти є основою рільництва, одної з найважливіших галузей народного господарства, кожна країна докладає всіх заходів, щоб піддержати їх урожайність; у кожній країні зорганізовано окремі ґрунтознавчі інститути для вивчення ґрунтів та підвищення їх

родючої спроможности або т. зв. меліорації. На жаль, справа меліорації ґрунтів України залишається дуже позаду країн західної Європи й північної Америки. Пильнішу увагу звернено на меліорацію ґрунтів щойно тоді, коли грабіжницьке господарювання, зокрема винищення лісів у лісостеповій і степовій смузі, безплянове розорювання степів тощо довели до руїни багатий чорнозем і відкрили його для шкідливих діянь нищівних суховіїв чи взагалі посух, ерозійного дія-

Насаджування лісу в степу.

ня текучої води і т. п. В останніх роках меліораційні проблеми стали предметом вивчення поверх трьох десятків наукових інститутів і товариств України. Вони опрацювали плян 1) осушення болот і багнистих земель, які становлять 4% усієї території України (2,5 міл. га) і розміщені головню на Поліссі і, в менших площах, у сточищах рік: Дунаю, Дністра, Бога і Дінця; 2) насадження полезахисних лісових смуг (т. зв. агролісомеліорація) у степовій смузі та засадження лісом відкритих пісків. Праці при лісонасаджуванні проводяться досить інтензивно й до кінця 1965 року плянується засадити лісом 1,344 тис. га; 3) зрошування сухих теренів південної України. З цією метою побудовано великі греблі в долині Дніпра, Інгульця, Бога й інших річок і утворено великі штучні озера, звідкіля ціла сітка каналів буде розпроваджувати воду для зрошування Херсонщини, Миколаївщини, північного Криму й інших областей, що дістають невелику кількість атмосферних опадів. Найбільший водозбір та гідроелектрична станція біля м. Кахівки на Дніпрі розпочали працю вже в 1956 р. Праці коло будови великих зрошувальних систем над горішнім і нижнім Інгульцем розпочались у 1952 р. Після викінчення зрошувальної системи Україна дообавить нових 1.5 міл. га ґрунтів, придатних для плянтацій бавовнику й інших технічних рослин. Осушувальні праці болот північної України, хоч розпочались вже в початках минулого століття, посуваються, проте, дуже пиняво.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Які основні ріжниць між чорноземами й попільняками? Як утворилися попільнякові ґрунти? Як чорнозем? Яке значення гумусу? Яку ролю для охорони ґрунтів виконує ліс? Котрі з українських областей вимагають зрошувальної меліорації? Котрі осушувальної меліорації? Яке господарське значення мають багаті чорноземи України?

КЛІМАТ

Загальні зауваження. Атмосфера тобто повітряна оболонка, яка огортає Землю, важлива для органічного життя не тільки тим, що складові гази повітря, як от кисень, водень, азот, карбон, водяна пара й інші кнече потрібні для підтримання життя, що атмосфера як поганий провідник тепла оберігає Землю від великих і наглих змін температури, але також і тим, що в ній відбуваються явища, які охоплюємо спільною назвою: **погода**. Температура повітря, хмарність, вітер, дощ, сніг, град, буря тощо — це складові чинники погоди. Вони часто впливають на самопочуття людини, а що найважливіше, — вони впливають на рід і розподіл занять.

Погода безнастанно міняється. Часто одна днина не подібна до одної. Можна сказати, що змінливість то найхарактеристичніша прикмета

погоди. Проте в її безперервній змінливості завважуємо якусь ритмічність. Найвиразніше вона виявляється в змінах температури впродовж доби чи року, в часовому розподілі атмосферних опадів, хмарності і т. д. Цей ритм у змінах погоди, все, що серед незлічених різноманітних її станів залишається тривале, притаманне якомусь місцеві на земній поверхні, називаємо **кліматом** (також підсонням) цього місця. Кожна країна, кожна область, а навіть кожне місце має своєрідний клімат, залежно від його географічного положення, в першу чергу віддалі від рівника, висоти положення над рівнем моря (абсолютної висоти), віддалі від океану чи взагалі великого водозбору, сусідства з гірськими кряжами, рослинного покриття терену тощо. Як стан погоди, так і клімат змінюється в часі і просторі. Проте, зміни клімату повільні й невеликі.

Атмосфера, погода й клімат є предметом окремих наук.

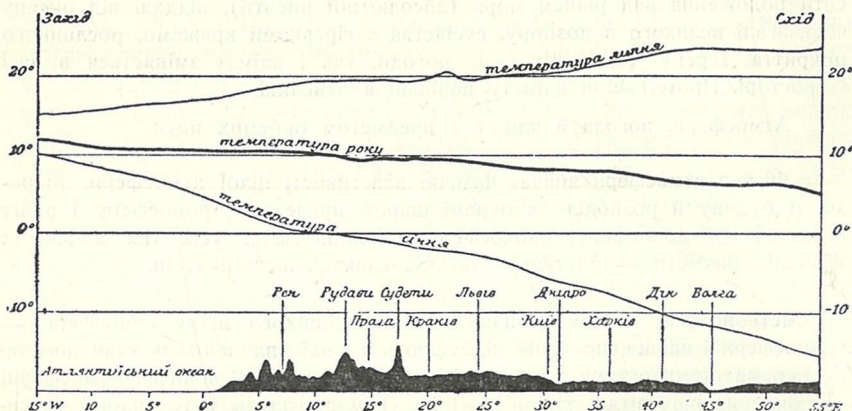
Фізика атмосфери вивчає фізичні властивості цілої атмосфери, зокрема її будову й розподіл на окремі шари: приземну тропосферу і вищу стратосферу, йоносферу, озоносферу, газовий склад усіх тих шарів, їх фізичні прикмети — акустику, оптику, електричність і т. ін.

Метеорологія вивчає фізичний стан долішнього шару атмосфери — тропосфери і явища, що в ній відбуваються і які впливають на стан погоди, а зокрема: температуру, тиск повітря, вітер, вологість повітря, атмосферні опади, соняшне світло, хмарність і ін. Окрема галузь метеорології — синоптична метеорологія — вивчає хвиловий стан погоди на великих просторах земної поверхні і передбачає її зміни в найближчому часі.

Кліматологія вивчає пересічний стан погоди, тобто клімат якоїсь частини поверхні Землі чи місця. Кліматологія України дає нам важливі відомості про пересічні зміни погоди в окремих частинах України. Без них для нас було б незрозумілим, чому на півдні України розлігся степ, а на півночі ліс, чому в одних областях більше сонячного світла, в інших більша хмарність, чому в одних областях можна плекати виноград, морелі, цитрини, в інших бавовну, а там чай чи риж, а ще в інших тільки картоплю, гречку, жито і т. д. Кліматологія спирається на пересічні дані метеорологічних спостережень. Тому, коли говоримо, що пересічна температура січня, напр., в Харкові є -7.8° Ц., треба розуміти, що це пересічна температура, обчислена на основі метеорологічних спостережень відтинку часу завдовжки 30, 50 або й більш років. Температура січня окремих років може значно різнитися від пересічної багатолітньої вартості. Все те, що сказано про температуру, стосується й інших метеорологічних чинників.

У розділі про клімат України найперше розглянемо такі кліматичні чинники, як: географічне положення України і вплив рельєфу, а відтак перебіг пересічних змін і географічний розподіл найголовніших метеорологічних елементів, як температура, опади, вітри та коротеньку характеристику кліматичних областей. Основою у вивченні клімату є вміщені нижче кліматичні рисунки.

Загальна характеристика клімату України. Україна лежить у смузі поміркованих кліматів північної півкулі, трохи ближче до бігуна (полюса) ніж до рівника (екватора), в сусідстві з Азією і далеко від Атлантийського океану. Тому клімат України можемо схарактеризувати як поміркований, прохолодний, континентальний. Континенталізм українського клімату зростає із заходу на схід, бо в тому напрямі слабне

Так змінюється пересічна температура року, січня і липня вздовж 50° півн. геогр. широти над Європою. Зауваж, що різниці між температурою січня і липня над Атлантийським океаном невеликі, зростають у східньому напрямі. Ті різниці вказують ступінь континенталізму.

вплив океану. Він позначається зростом різниці між температурою зими і літа та зменшенням суми атмосферних опадів. Для прикладу візьмім температури й опади трьох міст, що лежать майже в тій самій географічній широті:

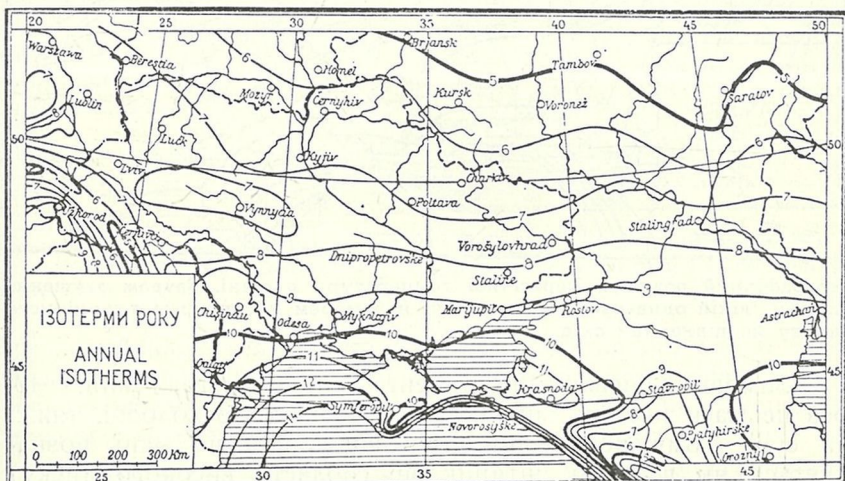
	Геогр. широта	Геогр. довгота	Пересічна температура року	Пересічна температура °Ц		Амплітуда °Ц	Сума опадів у мм
				I	VII		
Львів	49° 50'	24° 21'	7.6°	-4.0°	18.7°	22.7°	690
Київ	50° 27'	30° 30'	6.9°	-6.0°	19.3°	25.3°	590
Харків	50° 00'	36° 14'	6.6°	-7.8°	20.4°	28.2°	507

Рівнинний характер поверхні України і брак внутрішніх гір впливають на її кліматичну суцільність. Хоч через велику розтяглість наших земель є чималі різниці в температурі, опадах, хмарності й інших метеорологічних елементах між півднем і північчю, заходом і сходом, але все таки ті зміни ступеневі й переходи з однієї кліматичної області в іншу майже непомітні. Виняток становлять південні — гірські об-

ласті з їх багатою кліматичною різноманітністю й різними змінами в невеликих віддалях.

У порівнянні з кліматом чужих сусідніх земель клімат України являє повну окремішність. Від клімату Росії він відрізняється вищими температурами, особливо в зимовій порі року; від клімату західньої Європи більшою погідністю неба й більшою сухістю повітря та виразним переходом між окремими порами року; від клімату сумежних земель на сході — своєю лагідністю, меншими різницями температури літа й зими та більшими опадами, яких вистачає для повного розвитку рослин.

Розподіл і річний перебіг головних метеорологічних елементів. Найважливіші з метеорологічних елементів, які формують клімат, є температура повітря, вітри, опади, хмарність, вогкість повітря, кількість соняшних днів тощо.

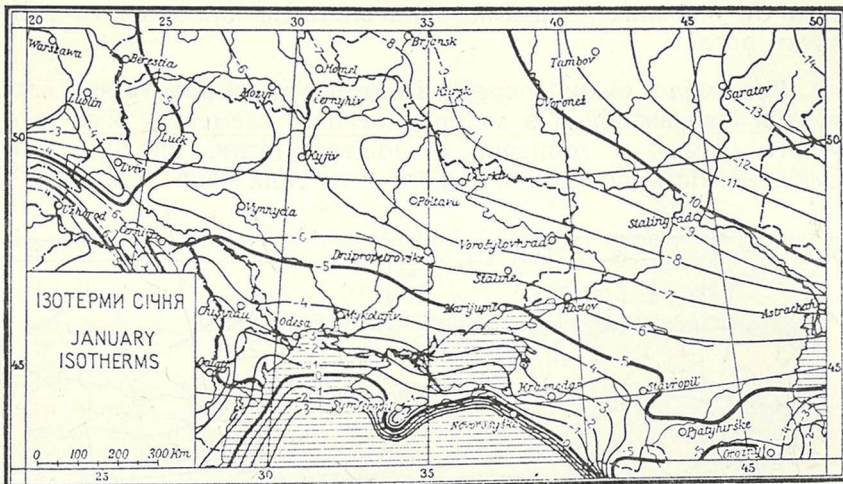

Географічний розподіл температури року в ступенях Цельсія.

Температура повітря має виразний річний перебіг. Найвищі пересічні показники температури бувають у липні, найнижчі в січні. Додані тут мапи ілюструють розподіл нормальних показників температури повітря року і двох крайніх місяців січня й липня. Розподіл пересічних температур року виявляє, що найвищу температуру мають південні береги Криму і західне побережжя Кавказу. Поза тим температура знижується в північносхідному напрямі, від 13° на півдні

до 6° на північному сході. Західні області тепліші ніж східні, що положені в тій самій географічній широті.

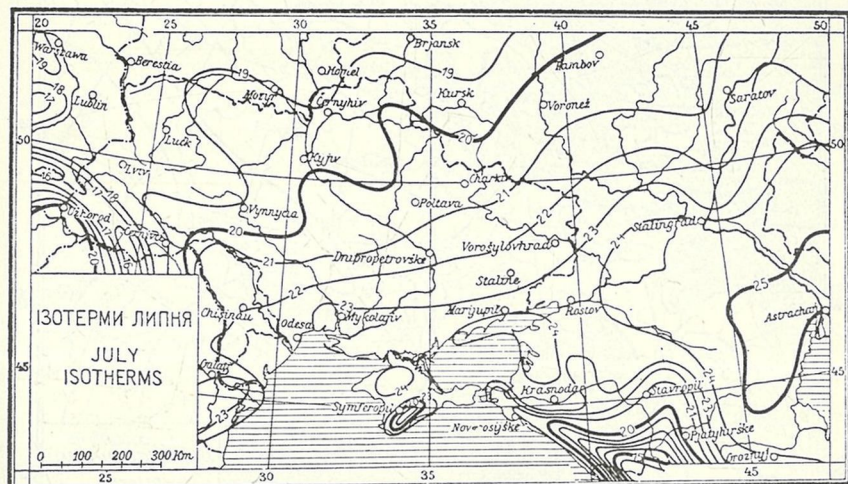
На мапі розподілу температур у січні позначається це охолодження повітря в північносхідному напрямі ще сильніше (Сочі на кавказькому березі Чорного моря +5°3, Берестя -4°8, Харків -7°8). У липні найтепліший південний схід (Краснодар 27°7), найхолодніший північний захід (Берестя 18°9). Гори завжди холодніші від сумежних рівнин — температура знижується разом із висотою. На Кавказі вище 3000 м. (9,800 стіп) лежить постійний сніговий настил.

Географічний розподіл пересічної температури в січні. Зауваж згущення ізоTERM (ліній однакової температури) над морем і їх напрям з північного заходу на південний схід.

Зимом азіський континент вельми остуджений. Через це маси повітря, які тут залягають, дуже холодні, тяжкі та сухі. Тому повітряний тиск високий і на мапі позначається як великий антициклон (область високого тиску) з осередком у центральній Азії. Цей антициклон видовжується в напрямі на південний захід, охоплює цілу східню Європу і вісню високого тиску над Карпатами й Альпами та Піренейським півостровом сполучається з другим осередком високого тиску, що утворився в районі Азорських островів, на Атлантийському океані. Навпаки, на півночі Атлантийського океану, в районі Ісландії, утворився інтенсивний осередок низького тиску (циклон). Всі ті три осередки атмосферного тиску формують погоду України. Азіський антициклон висилає холодні й сухі маси арктичного повітря, які остуджують усю степову й лісостепову смуги України.

Єдину природну перепону східним холодним вітрам творять гірські хребти Кавказу, Кримських гір і Карпат, від яких на півдні розташувалися області з лагідними зимами. Ісландський осередок низького тиску, що видовжується на північнозахідню Європу, висилає на схід вогкі й відносно теплі маси полярного морського повітря, які приносять західній і північнозахідній Україні снігову, але лагідну зиму. Тим і пояснюється, що температура повітря західньої частини Укра-

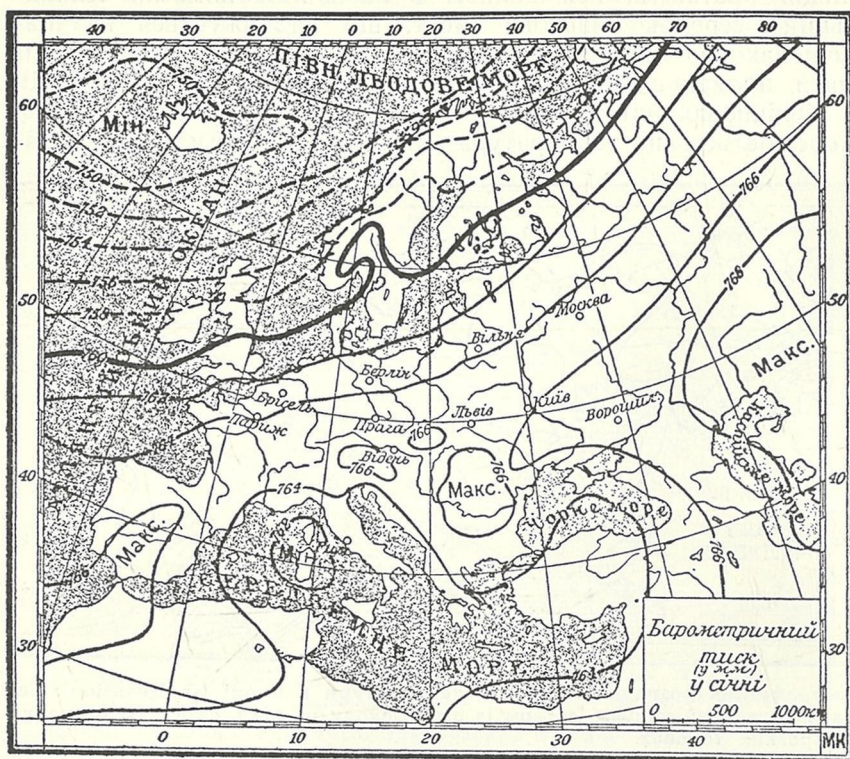

Географічний розподіл пересічної температури в липні (за Цельзієм). Зауваж загальний напрям ізотерм із півд. заходу на півн. схід і їх згущення в гірських теренах.

їни не обнижується просто з півдня до півночі, але в південного заходу, на північний схід. У тому самому часі з Середземного моря до Чорного мандрують циклони (осередки низького тиску), які спричиняють бурі на Чорному морі.

Влітку розподіл атмосферного тиску цілком відмінний. Євразійський континент сильно нагрівається. Повітря, що над ним, тепер тепле й легке та сухе, утворює осередок низького тиску, що охоплює цілу Європу. В районі Азорських островів і цим разом панує високий атмосферний тиск, а над Ісландією низький тиск. Тим разом теплі й вогкі маси повітря з Атлантийського океану плывуть глибоко в нутро континенту та приносять дощі так дуже бажані в час розвитку рослин. Очевидно, кількість атмосферних опадів меншає разом із віддаллю від океану. Через те схід Європи й сумежна Азія одержують не багато дощів. На посушливість клімату цих теренів впливає й пересунення до півночі смуги підзво-

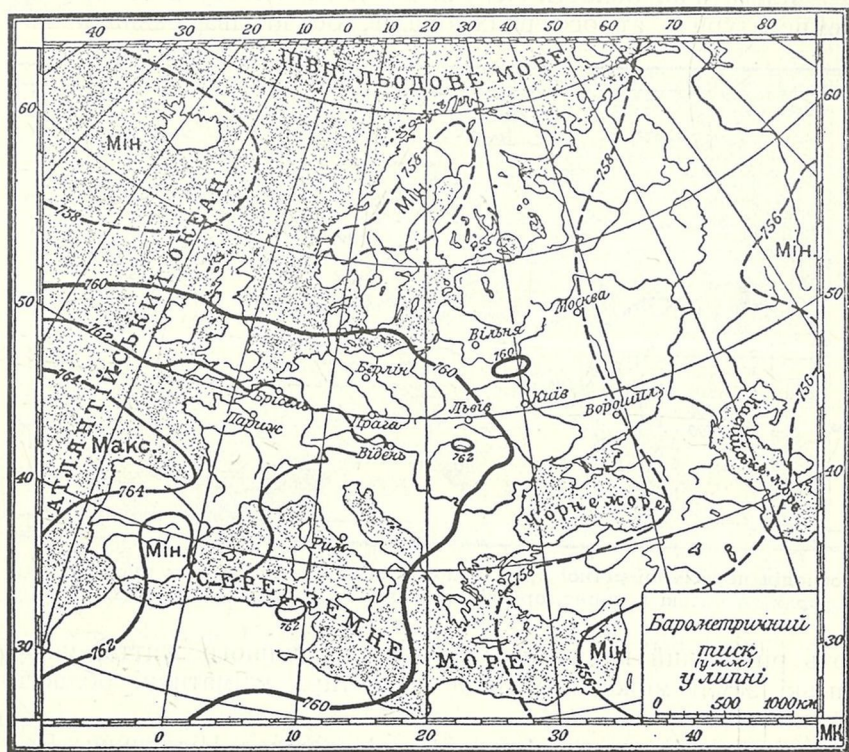
ротникового високого тиску, який охоплює Чорне море й південний схід Європи.

Розподіл середнього барометричного тиску в січні. Зауваж, осередок низького тиску в околиці Ісландії і високий на півд. захід від Іспанії і над Центр. Азією.

Вітри у нас змінливі, залежно від укладу осередків барометричного тиску. Взагаліному переважають західні вітри, які несуть від Атлантичного океану вогкість та вищі температури зимою, а влітку вони злагіднюють спеки. Сила вітрів зростає на безлісних степових просторах і над поверхнею моря, де в зимовій порі року вони спричиняють великі бурі. З вітрів місцевого характеру відомі морозні й бурхливі вітри "бора" на західному побережжі Кавказу, які іноді нищать будівлі, дерева та шляхи сполучення. У Карпатах бувають теплі й сухі полонинні вітри (аналогічні до альпійського фену), на морських побережжях морські "бризи" та інші. Силу вітру для порушування вітряків здавна використовували в цілій Україні.

Атмосферні опади. Кількість опадів залежна від походження й фізичних примет повітряних мас, що їх приносять. Мало не всю кількість атмосферних опадів приносять повітряні маси з Атлантийського океану. Чим далі на схід і південний схід — опадів менше, а над Каспійським озером випадає ледве третя частина тієї кількості, що її одержують західні українські землі. В горах опадів найбільше: в Карпатах до 1400 мм, на західних схилах Кавказу понад два метри.

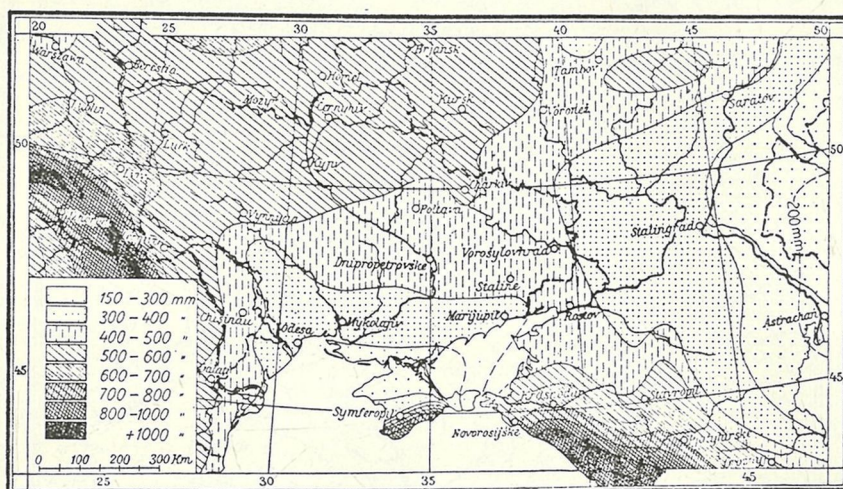

Розподіл середнього барометричного тиску в липні. Зауваж високий максимум на Атлантийському океані на захід від Іспанії.

Розподіл річної суми атмосферних опадів поданий на мапі. Помітне, що північні побережжя українських морів мають малу кількість опадів. Це зв'язане головно з західним напрямом вітрів, які вогкістю з Чорного моря зрошують узбіччя Кавказу. Переважна кількість дощів випадає на весні і влітку, тобто під час розвитку сільсько-господарських рослин. Осінь і зима здебільшого сухі. Тільки на південних побережжях Криму максимум опадів припадає на зимові місяці, але літа тут сухі.

Звичайною формою опадів у зимових місяцях є сніг. На півночі, в лісистих теренах, він покриває землю рівномірно. У степових областях вітер переносить сніг, оголюючи землю в одних місцях і створюючи снігові надми в інших. Сніговий настил звичайно триває цілу зиму. На весні сніг тоне і тоді ріки наших низин виливаються. Найбільші весняні повені знані в сточищі Прип'яті й горішнього Дніпра.

Кліматичні області. Беручи до уваги висоту й річний хід температури і атмосферних опадів, бо ці два чинники ма-

Розподіл пересічної річної суми атмосферних опадів. Зауваж високі опади в горах та низькі в чорноморській степовій смузі і в Надкаспійщині.

ють рішальний вплив на розвиток рослинного життя, українські землі можна поділити на чотири кліматичні області. Вони такі:

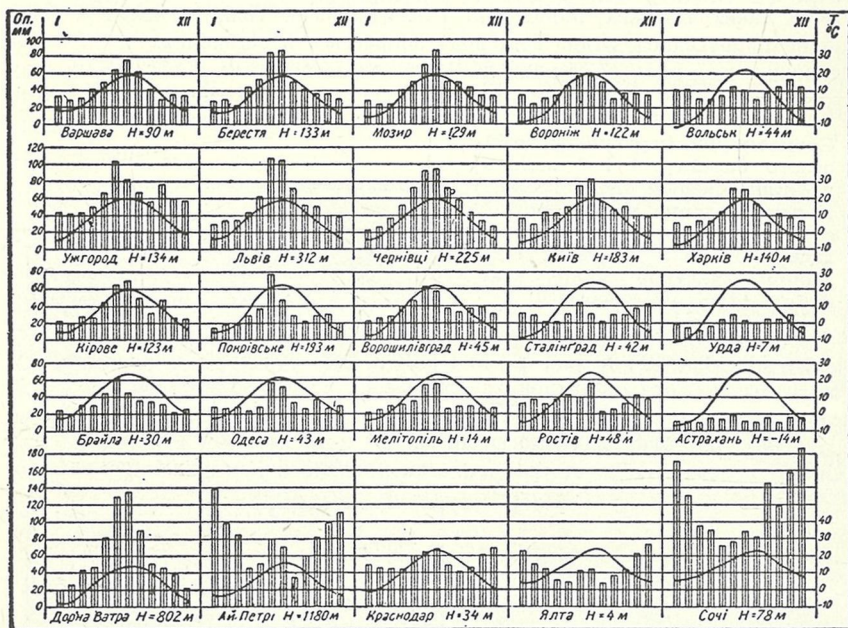
Смуга лісового клімату. Вона охоплює Підляшшя, Полісся, Чернігівщину, Посяння, Волинь і північну частину Київщини. Річна сума атмосферних опадів коливається і доходить приблизно до 600 мм. Зими холодні, літа помірковано теплі. Основна рослинна формація — ліс.

Степова смуга охоплює південний схід України. Опадів нижче 500 мм. Довгі посухи й велике випаровування води не сприяють розвитку дерев. Літа гарячі, зими холодні. Основна рослинна формація — травистий степ.

Середземноморська кліматична область охоплює південні береги Криму й західні побережжя Кавказу. Літа гарячі й сухі, зими теплі й дощеві, характерні для середземноморських

країн. Клімат сприяє розвитку увесь час зелених підтропічних рослин.

Клімат гір відзначається великою кількістю атмосферних опадів, чистотою повітря, сильнішим випромінюванням сонця. Тут температура знижується разом із зростом висоти пересічно 1°C на сто метрів. Рослинність укладається повер-

Діаграми змін атмосферних опадів і температури упродовж року, в окремих місцях України.

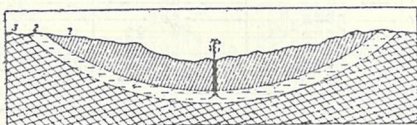
хами, достосовуючись до висоти. У долішніх поверхах листяні дерева, вище чатинні, ще вище трависті полонини. Верхи Кавказу понад 3000 м покриті “вічним” снігом.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Які атмосферні явища впливають на погоду? Яка найбільш характеристична ознака погоди? Що ми називаємо кліматом? Які чинники впливають на клімат? Які найхарактеристичніші ознаки поміркованого клімату? Чим пояснити лагідні й снігові зими західної частини України та морозні й сухі східної? Який розподіл атмосферного тиску влітку? Чим пояснити, що річна сума атмосферних опадів найнижча на північних побережжях українських морів і зростає разом із віддаленням від нього? Чим пояснити різницю сезонного розподілу атмосферних опадів між південним побережжям Криму і рештою українських земель? Яке значення має клімат у розподілі рослинності: а) на рівнинах, б) в горах?

РІКИ Й ОЗЕРА

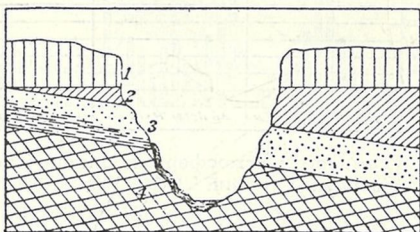
Загальні завваження. Вода, яку приносять атмосферні опади, частинно випаровується знову в повітря, частинно всякає в землю, а частинно тече по поверхні землі в напрямі найбільшого похилу терену. Вода, що випаровується в повітря, лине з ним, щоб по якомусь часі й на іншому місці знову перетворитися в воду й опасти на землю. Вода, що всякає в землю, т. зв. ґрунтова вода, маленькими шлілинами просякає вглиб аж доки не стріне таких гірських порід, як: глина, лупаки, граніт, гнейси й інші, що не пропускають води. Тоді вода збирається в заглибинах такої водонепроникливої гірської породи або тече по її поверхні в напрямі похилу аж до місця, де вона виходить на денне світло джерелом, звичайно в

Схематичний перекрій артезійського басейну. 1 і 3 водоне-прохідні скельні породи. Вода, зібрана головно у верстві "2", є під великим гідростатичним тиском і, коли просверлувати горішню частину порід, вона виливається на поверхню.

ярах, долинах і т. д. Іноді така вода дістається у великі глибини і в значні віддалі від місця, де всякла в землю. Вона тоді буває під великим тиском і коли просверлити отвір, вона витрисує на поверхню у формі водограю. Такі сверловини називаємо артезійськими колодзями. Їх значення велике в теренах, що бідні на атмосферні опади й поверхневу воду. Вода, що тече по поверхні, збирається в струмки й річки, які несуть її до великих

Схематичний гідрогеологічний перекрій Подільського Яру. Вода зібрана на непрохідній верстві (4) витікає джерелом у ярі.

водоймищ: морів та океанів. Передовсім вона важлива своєю ерозійною силою, бо утворюючи балки, яри й долини, чи транспортуючи скельний матеріал і відкладаючи його в заглибинах, вона безпосередньо впливає на зміну рельєфу поверхні землі. Поверхневу воду використовувано з давен-давна в господарстві, як воду до пиття, прання, зрошування; силу текучої води використовують для порушування млинів, трачок, електровень; у давніх часах ріки творили найважливіші шляхи сполучення.

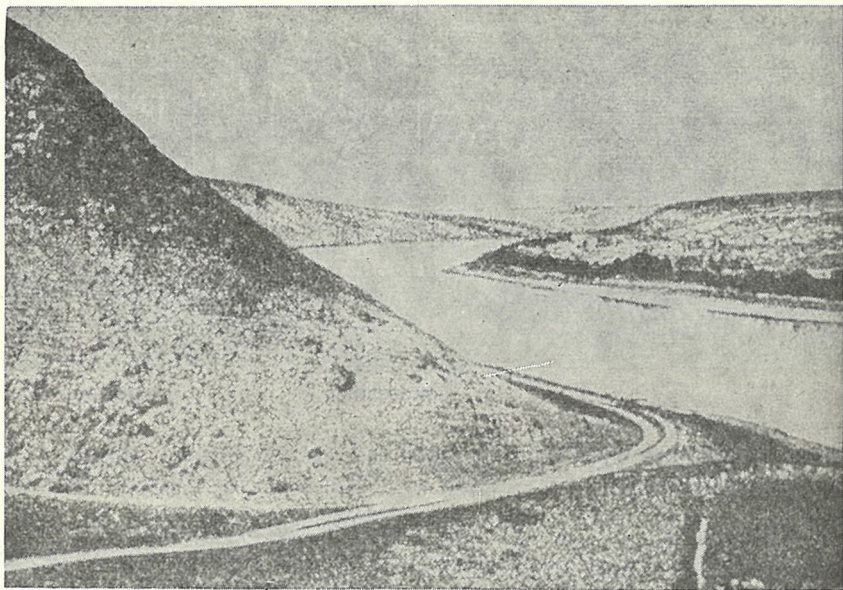
Науку, що вивчає води земної поверхні, називаємо **гідрографією**.

Загальна характеристика гідрографії України. Розлогі рівнини України й велика віддаль від моря вплинули на значну довжину й рівнинний характер українських рік. За винятком скрайніх західніх і скрайніх східніх областей усі українські ріки течуть до Чорного й Озівського морів. Во-

доділи так між окремими річковими сточищами, як і морськими басейнами пробігають здебільшого рівнинами, що сприяє сполученню каналами річок різних сточищ і розбудові догідної мережі водних шляхів.

Зважаючи на характер течій, наші ріки не набагато відрізняються від інших рік європейського сходу. Проте, вони мають кілька питомих рис, яких не знаходимо в інших ріках Європи. До них належать: 1) асиметрія долин; 2) яри; 3) пороги; 4) лимани.

Асиметрія річкових долин помітна найвиразніше у Дніпра, Дону й Дінця та деяких інших рік, що течуть на південь. Їхні праві береги високі, тоді як, підмивані водою, ліві — низькі.

Яр Дністра на Поділлі. У плоску рівнину врізується ріка меандром. Зауваж високий берег ліворуч.

Яри — це глибокі і вузькі долини рік характерні для Дністра і його лівобічних подільських приток. Головна причина утворення ярів це посилення вглибної ерозії (різьблення), при одночасно слабому розмиванні берегів. Подільські яри утворилися по льодовій епосі, коли Поділля зрушилося й пожвавилася течія річок.

Пороги — це скелі невірвняного дна річища, що вистають понад рівень води на цілу широчину ріки й утруднюють або внеможливають плавбу. Скелі, які тільки частинно

утруднюють річці дорогу, називаємо **заборами**. Пороги утворилися на тих ріках, що протікаючи через Український Кристалічний масив, не встигли ще розмити твердих кристалічних скель і вирівняти річища (Дніпро, Бог і Дністер та деякі їхні притоки).

Лимани — це затоплені долини річок у приморській смузі, спричинені ввігнутістю Причорноморської низини в льодовий епосі. Лиманові гирла — це притаманність українських чорноморських рік, а поза тим це явище незнане.

Водостан українських рік залежить від кількості води, що до них стікає, а це знову залежне головню від атмосферних опадів і змінюється впродовж року. Найвищий водостан буває на весні, коли тануть сніги. Тому, що розтавання снігу в горах припізнене, то найвищий водостан гірських річок припадає на початок літа. Восени ріки бідні на воду через малу кількість атмосферних опадів і сильне випаровування. Найбільше випаровують степові річки, а річки Надкаспійщини майже цілком висихають. Узимку, коли випадає сніг, річки бідні на воду, бо живляться тільки ґрунтовою водою. Взимку річки покриваються льодом. Ріки північних областей замерзають уже в половині грудня, а південні на початку січня. Розмерзання починається на півдні від початку березня й поступово посувається на північ. Для характеристики зміни довготи льодової покриви рік нехай послужить Дніпро:

	Пересічний час замерзання	Пересічний час розмерзання
під Херсоном	3. I	3. III
під Кременчуком	23. XII	22. III
під Києвом	17. XII	24. III

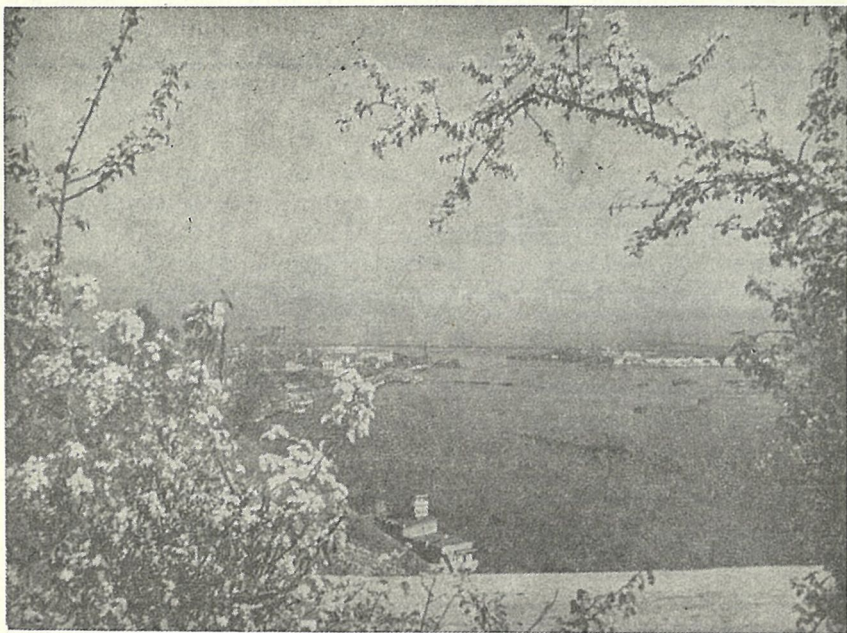
Тому, що ріки течуть на південь, де замерзання починається пізніше і розмерзання раніше, снігові води на весні відпливають поступово і загроза весняних повеней менша, ніж це буває з ріками, які течуть на північ.

ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОВНИХ РІК

Ріки Чорноморсько-озівського сточища. Сюди належать усі великі українські ріки — Дніпро, Дністер, Бог, Дін з Дінцем, Кубань і Дунай.

Дніпро — це перша між українськими ріками й найбільше зв'язана з історією українського народу. Великою Дніпро третя ріка в Європі. Його довжина 2,285 км (1430 миль), площа сточища 518,500 км² (202140 кв. миль). Він бере по-

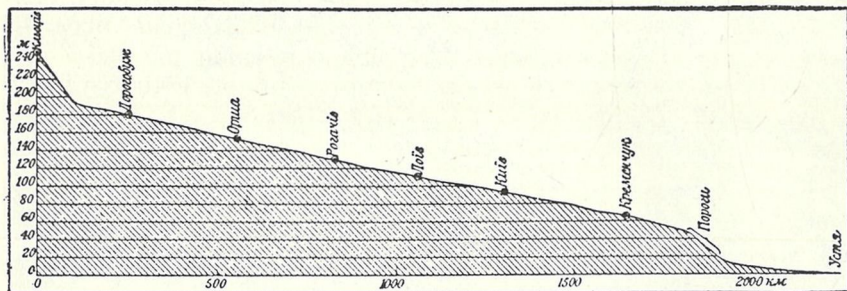
чаток поза межами України, в Смоленській області на Московщині, перепливає Білорусь. На Білорусі приймає свої дві перші великі притоки Сож і Березину та вже як досить велика ріка вступає в межі України.

Над Дніпром.

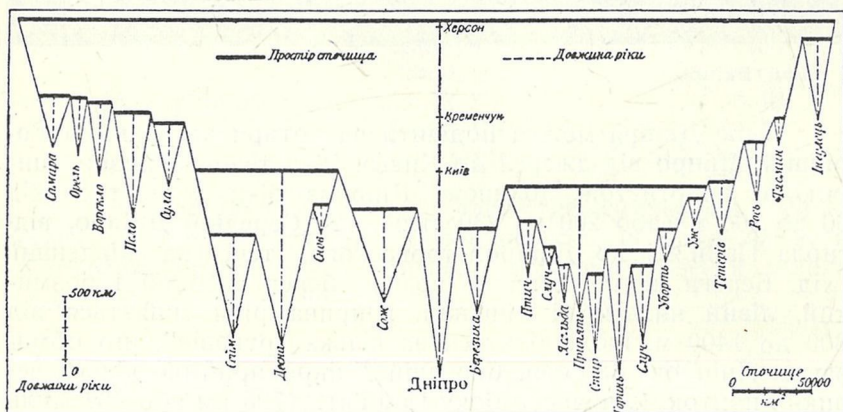
Течію Дніпра можна поділити на чотири частини. 1) **Горішній Дніпро** від джерел до Києва. Ріка тече по низині широкою, болотистою долиною. Ширина ріки змінюється від 60 до 700 м (або 200 до 230 стіп). 2) **Середній Дніпро**, від гирла Прип'яті до Дніпропетровського, тече на південний схід. Береги асиметричні — правий берег високий і розмитий, лівий низький і піщаний. Ширина ріки мінюється від 300 до 1400 м. Іноді ділиться на кілька “рукавів”, що обмивають Дніпрові острови. Середній Дніпро приймає кілька великих приток. Із правого боку Прип'ять (795 км або 497 миль завдовжки і 120000 км² або 47 тисяч кв. миль площі сточища), що збирає води з Волині й Полісся, Тетерів, Рось і Тясмин. Із лівобічних приток найбільша Десна (1127 км або 704 миль завдовжки і 88000 км² або 34000 площі сточища), яка відводнює Чернігівщину. Ріка низовинна як і всі інші Дніпрові лівобічні притоки: Трубеж (історичний Трубайло), Сула, Псло, Ворскла, Орель, Самара. 3) **Порожистий Дніпро** — від

Дніпропетровського до Запоріжжя тече просто на південь на довжині 90 км пробиваючись через Український Кристалічний масив. Ріка в тій частині звукується, спад збільшується, швидкість течії зростає 5-6 м на секунду. Річище не вирівняне, кам'янисте. Деякі скелі виходять понад рівень води і, стоячи впоперек річища, заступають ріці дорогу. Це

Поздовжний профіль долини Дніпра. Зауваж сильне заломання профілю на порогах.

славні Дніпрові пороги. Їх дев'ять. Найнебезпечніший для подорожніх був Дід або Ненаситець, що забирав багато людських жертв. Донедавна пороги були єдиною найповажнішою перешкодою у плаванні по Дніпрі. Тепер велетенська гребля,

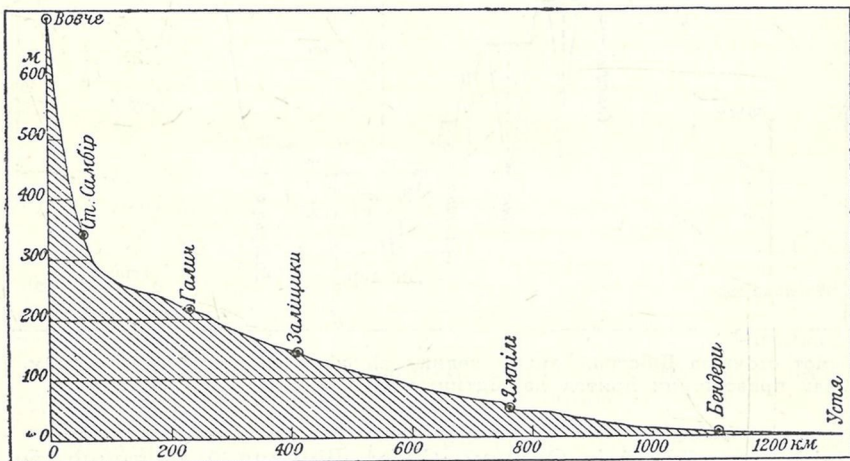
Зріст сточища Дніпра.

побудована нижче останнього порога, піднесла рівень води на 37 м над порогами і створила вигідну водну дорогу. 4) **Долішній** Дніпро від Запоріжжя аж до гирла тече повільно на південний захід по Чорноморській низині, широкою долиною в низьких берегах і вливається до Дніпрово-Бозького лиману.

Долішній Дніпро приймає одну велику правобічну притоку р. Інгулець (539 км або 335 англ. миль довгий). Довжина лиману 54 км (або 34 милі), ширина 6-16 км (3.7 до 10 миль), глибина 8 до 16 м.

Із давніх-давен Дніпро являє собою важливий водний шлях, що сполучає Чорне море з Балтійським. Після розбудови залізниці Дніпро задержав своє важливе значення в транспорті важких товарів — з півночі на південь перевозять дерево й лісові продукти, з півдня на північ — збіжжя, вугілля, нафту тощо. Поруч транспорту Дніпро відіграє важливу роль в народньому господарстві тим, що доставляє воду для зрошування посушливих теренів південної України й північного Криму. Енергію текучої води Дніпра використано для урухомлення низки потужних електривень, із яких найбільші це Дніпрогес нижче порогів і Кахівська гідроелектрична станція.

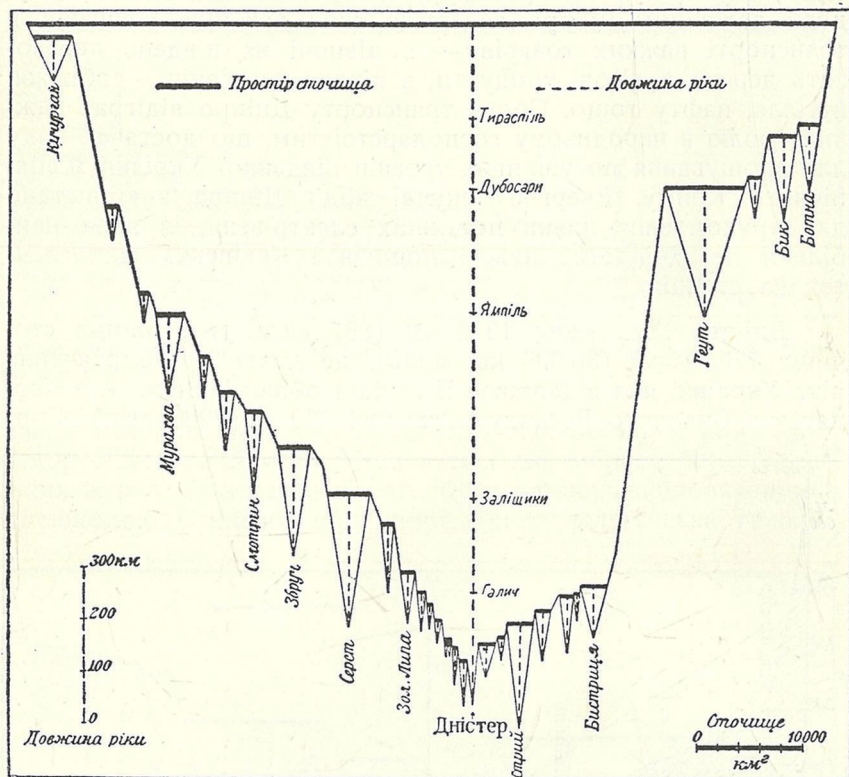
Дністер завдовжки 1372 км (857 англ. м.), площа стоища 77000 км² (30.000 кв. миль), це друга щодо значення ріка України, яка відводнює її західні області. Витікає в Карпатах з Високого Бескиду на висоті 700 м (2200 стіп). Спо-

Поздовжній профіль долини Дністра. Зауваж високий спад у верхній течії повище Галича, і дуже незначний пониже Бендери у нижній течії.

чатку ріка тече бисто гірськими долинами. Вийшовши з гір, тече широкою заболоченою підгірською улоговиною ("Самбірські болота"). Від Нижнева долина звужується. Ріка в'ється ярком поміж високими на стоїлкадесят метрів берегами Поділля і Покутсько-Басарабської височини. Під Ямполем

ріка пробивається через південний виступ Українського Кристалічного масиву і творить пороги. Біля Тирасполя Дністер виливається вже на низину і широкою долиною тече до лиману, а з нього двома гирлами, так званими проранами, вливається до Чорного моря. Притоки Дністра недовгі. Найбіль-

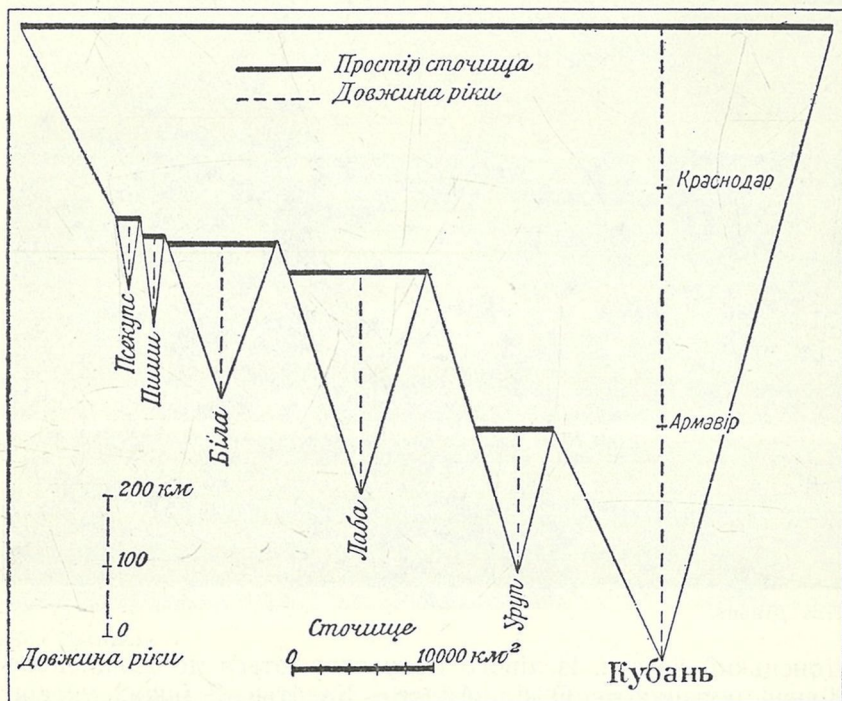

Зріст сточища Дністра. Зауваж велику кількість приток із лівого боку, і брак правобічних приток на відтинку між Галичем і Дубосарами.

ші з них: Стрий із Опором, Свіча, Лімниця й Бистриця, витікають із Карпат і дають Дністрові головну масу води в літніх місяцях. Із Басарабії течуть до Дністра: Реут і Бик, а з Поділля Верещиця, Гнила Липа, Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Ушиця, Мурахва, Ягорлик та інші. Дністер у більшій частині своєї довжини ріка незрегульована і тому з господарського погляду недостатньо використана.

Бог (769 км або 480 англ. миль і 35850 км² або 13500 кв. миль площа сточища) витікає з Поділля і тече

рівнобіжно до Дністра, вливаючись до Дніпрово-Бозького лиману. Ріка в порівнянні з попередніми недовга й бідна на воду. Її довжина в горішній течії заболочена, в середній вузька й порожи́ста (Константи́нівка, Богданівка й інші). У до́лішній течії на Чорноморській низині, долина широка й

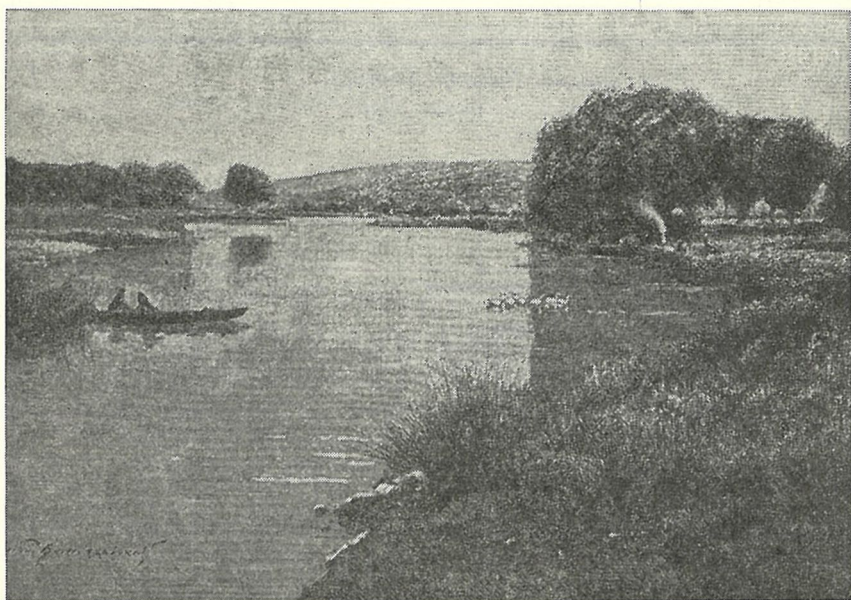
Зріст сточища Кубані.

вн

забагнена. Найбільші притоки Бога — Кодима й Чичикля з правого боку, Соб та Синюха з лівого. Силу води використано для порушування фабрик, головно млинів.

Дунай — завдовжки 2860 км (або 1786 англ. м.) тільки своїм гирлом належить до України, а далі тече через різні країни середущої Європи. З Українських Карпат течуть до нього Прут (845 км або 528 англ. м. завдовжки) з Черемошем та буковинський Серет, із південного боку Карпат витікає найбільша притока Дунаю ріка Тиса (1400 км завдовжки), до якої вливаються річки Карпатської України (Терешва, Терєбля, Велика Ріка, Бержава, Ляториця, Уж і інші). Всі карпатські ріки течуть серед мальовничих берегів. Ріки використані для сплавлення дерева і порушування тартаків.

Дін — найбільша ріка східних областей України тече до Озівського моря, в більшості ріка тече територією Донських козаків. Лише притока Дону ріка **Дінець** (1400км або 870 англ. м.) є суто українська. Ріка Дінець тече на південний схід, обмиваючи від сходу найбагатшу гірничу область України

Ріка Дінець.

Донецький басейн. Із лівого боку вливаються до Дінця його більші притоки — Оскіл, Айдар і Калитва. З інших українських приток Дону помітніші ріка Вороніж, Хопер і степова річка Манич.

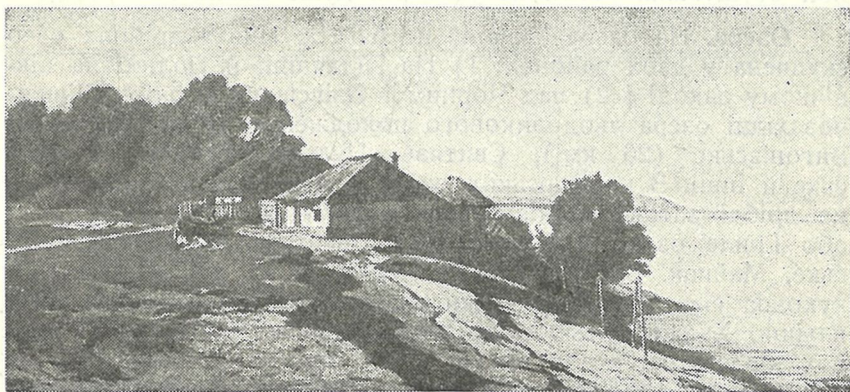
Кубань (728 км або 455 англ. м. завдовжки і 57000 км² стоцища) головна ріка Кубанщини, витікає з льодовиків Ельбруса. По виході з гір ріка звертає на захід і вливається дельтою до Озівського моря. Притоки Кубані: Уруп, Лаба, Біла й ін. витікають із Кавказу. Із правого боку розлігся сухий степ і звідси ріка не одержує жодної притоки.

Інші ріки. З менших річок, що течуть до Озівського моря, важливіші Молочна, Берда, Калміус і Міус. З Кримського півострова тече одна чимала річка Салгир.

До Каспійського моря течуть з української етнографічно-мішаної території дві річки: Кума і Терек. Під час посухи Кума до моря не доходить.

До Балтійського моря течуть українські допливи Висли, що відводнюють західно-українські пограниччя. З Карпат витікають Дунаець із Попрадом, Вислік і Сян (444 км або 277 англ. м. завдовжки і 17.000 км² сточища). З Холмсько-Волинської височини Вепр і Буг (730 км або 456 англ. м. завдовжки і 70000 км² сточища).

Канали. Рівнинність України й невисокі вододіли між сточищами окремих рік і морів створюють догідні умовини для розбудови сітки каналів. На жаль, будова каналів у нас занедбана. З давніх каналів найбільше значення для транспорту має **Дніпро-Бузький** канал (233 км або 145 англ. миль

Над Дніпром.

довгий), прокопаний між притокою Прип'яті річкою Пиною і притокою Буга річкою Мухавцем. Канал лучить Дніпро з Вислою, а тим самим Чорне море з Балтійським. Такому ж сполученню Чорного моря з Балтійським служать канали: між притокою Дніпра Березиною і притокою зах. Двини Млянкою, та між притокою Прип'яті Ясьолдою й Німаном. Обидва останні вже поза межами України. Тільки в останніх роках запроєктовано будову сітки каналів на півдні України. До них належать: канал між притокою Бога річкою Синюхою і притокою Дніпра річкою Россю, т. зв. Південне Дніпро-Бозьке з'єднання (215 км або 134 англ. м. довгий), канал між лівобічною притокою Дніпра річкою Самарою і Дінцем, що перетинатиме Донбас коло м. Сталіно, канал між Дніпром коло Запоріжжя й Озівським морем при використанні притоки Дніпра Колки і річки Молочної — т. зв. Південно-Український Канал. Окремі каналові з'єднання мають бути збудовані між Кахівкою на Дніпрі і Джанкою у північному

Криму, між Кахівкою і південно-українським каналом (в околиці заповідника Асканія Нова), між Джанкою і Керч у Криму. Поруч транспортних завдань канали мають постачати воду для посушливих степових областей та для Донецького басейну. Чисто зрошувальним ціллям мають служити канали між долішнім Дніпром і Богом та інші. Зрошування посушливих областей південної України дуже важливе для розведення плянтацій бавовни та інших технічних культур.

Як для сільського господарства на півдні є важливе зрошування, так на заболочених північноукраїнських низах важливим є осушування. Будову системи осушувальних каналів розпочато вже в половині минулого століття. Проте, праця при осушуванні багон посувається дуже пиняво.

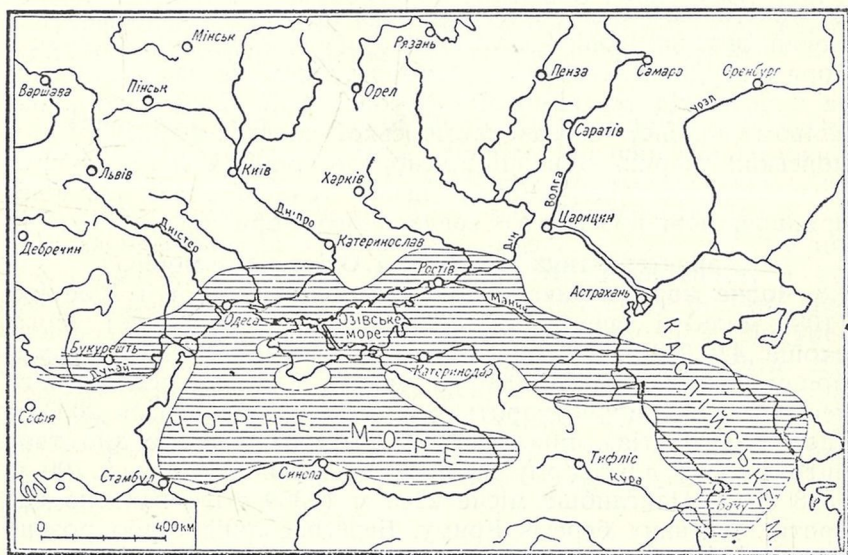
Озера. На озера Україна не багата. Низка дрібних озер скупчена у двох районах: 1) На Підляшші й Поліссі на північному заході і 2) над Чорним і Озівським морями. Північнозахідні озера льодовикового походження. Із них відоміші: Вигонівське (26 км²), Свитязь, Пульмо, Оріхове, Волянське й інші. З надморських озер, із яких значна частина — це дрібні затоки відділені від моря косами, відомі: Сасик або Гниле озеро в Криму коло Євпаторії, Донузлав, Сакське, Майнак. Вода в озерах солонна, а на дні осаджується кухонна сіль. До озер можна зачислити деякі лимани (Куяльник, Хаджибейський, Молочний та інші). На сухих степах південного сходу відомі мілке надрічкове озеро Манич або Гудило. На Покутті й Поділлі, Волині, Слобожанщині і в Криму трапляються дрібні озера красового походження в місцях, де під землею найшлися родовища гіпсу чи вапна, які вода розточила й винесла, кривля над витвореною порожниною запалася, а западину виповнила вода.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Яке значення має вода в народнім господарстві? Відки беруться води на поверхні суходолів? Що називаємо “грунтовою” водою і яке її значення в природі? До яких головних морських сточищ належать українські річки? (Сточисем ріки, озера, моря і т.д. називаємо простір, із якого води течуть до даної ріки, озера чи моря. Між сточищами двох сусідніх рік, морів і т. д. можна повести межову лінію, яку називаємо вододілом). На фізичній мапі України вкажіть вододіли між сточищами морів, до яких вливаються українські ріки і назвіть користі, що їх можна мати з низького вододілу. Яке господарське значення мають українські ріки: Дніпро, Дністер, Бог, Дінець, Кубань? Яке значення мають канали на Поліссі, а яке на чорноморських степах?

МОРЯ

Від півдня обмивають Україну хвилі Чорного й Озівсько-го морів, береги яких творять природний кордон завдовжки кругло 1800 км або 1118 миль. Обидва моря, сполучені між собою Керченською протокою, належать до середземних морів, що їх оточують континенти Європи й Азії, і тільки вузькою западиною протоки Босфор, моря Мармара й Дарданельської протоки сполучаються з більш відкритими водами Середземного моря.

Геологічне минуле. Чорне й Озівське моря це рештки великого океану Тетиди, що впродовж мільйонів років — від кінця Палеозойської ери аж до третинного періоду Кайнозойської ери заливав країни центральної й південної Європи

Понтійський басейн у третинному періоді. Зауваж сполуку з Каспійським морем і брак сполук з Середземним морем.

і тягнувся на схід аж до центральної Азії. Внаслідок епейрогенних і орогенних підйомів земної кори, які утворили пасма Альп, Карпат, Кримських гір і Кавказу, води Тетиди відступали або збиралися в окремих басейнах. Одним із таких басейнів було т. зв. Понтійське море, що сягало від Моравії на заході аж до Аральського моря на сході. В кінці третинного періоду води Понтійського басейну скоротилися до нецілої поверхні теперішнього Чорного моря, яке було тоді замкненим середземним озером. Під час льодової доби

великий наплив вод льодовика, що танув, підняв рівень Чорного моря, яке сполучилося долиною Манича з Каспійським морем.

Посушливий клімат України в післяльодовиковому часі, у зв'язку з ним зменшення кількості достачуваної ріками води і сильне випаровування, довели до нового скорочення Чорного моря. Його плесо обнизилося, перервалася сполука з Каспійським морем. Згодом нові забурення земної кори довели до обниження дна південної частини Чорного моря, обірвання південного крила Кримських гір та утворення проток, що сполучили Середземне море з Чорним. Важкі й солоні води Середземного моря ринули протоками на північ, виповнили басейн Чорного моря, підняли його рівень. Одночасно увігнулася приморська смуга низини й води залили долини нижнього Дніпра, Бога, Дністра й інших рік, утворюючи лимани. Новіші дослідження дна північної частини Чорного моря ствердили затоплені долини згаданих рік сто кілометрів на південь від теперішньої берегової лінії. Одночасно з напливом солоної середземноморської води змінився склад морських тварин. Давніші прісноводні риби й інші тварини вигинули, або відступили в нижні течії рік. На їх місце прийшли нові відміни з Середземного моря.

Характеристика Чорного й Озівського морів.

Чорне море велика еліптична западина довга 1750 км (1087 миль) і завширшки понад 700 км (435 миль). Його площа 412.000 км² (159.000 кв. миль), разом із Озівським морем, 450000 км² (172000 кв. миль). Глибина велика. Південна частина моря творить глибокий басейн якихсь 2000 м (понад 6500 стіп), при північних берегах морське дно творить широку плятформу на пересічній глибині якихсь 100 м (328 стіп). Найглибше місце 2243 м (7359 стіп) знайдено проти південних берегів Криму. Берегова лінія слабо розвинена, здебільшого легко заокруглена. Тільки на півночі є два більші півострови: Крим, сполучений з українським суходолом вузькою Перекопською шийкою, і Таманський півострів на північному сході. Поза тим при північному березі багато дрібних виступів континенту, т. зв. рогів, та довгих і низьких півострівців та острівців, що їх створили морські течії з прибережних пісків та нанесеного ріками намулу. При північному березі трапляються дрібні острови, з яких помітніші: Березань напроти Дніпро-Бозького лиману, Зміїв острів напроти гирла Дунаю та інші. З морських заток найбільша Каркиницька, між північнозахідним берегом Криму і Причорноморською низиною. При південнозахідним березі Криму і на кавказькому побережжі трапляються дрібні, але

глибокі затоки (пор. “ріясове побережжя” в розділі “Морфологічні краєвиди”), використані на догідні природні пристані (Севастопіль, Новоросійське та інші). Північні і західні береги низинні; звичайно берег уривається крутою стіною, так званий кліф, що його морські хвилі постійно підривають і нищать. Кліф проривається в місцях, де до моря вливаються ріки. Східні й південні береги Чорного моря й південний берег Криму скелясті.

Озівське море це мілка заглибина простором 38 тис. км² (15 тис. кв. миль). Найбільша глибина 15 м (49 стіп), а так 5-10 м. (15 до 30 стіп). Береги низькі. Уздовж північно-східнього берега розтягнулася довга та вузька Арабатська коса, що замикає мілку затоку Сиваш або Гниле море. Його вода насичена йодовими солями. Під час посухи вода випаровується й затока перетворюється на вонюче багно.

Характеристика морської води. Вода Чорного й Озівського морів солона й гірка. Відсоток розчинених речовин (кухонної соли, гіпсу, поташу та інших коливається від 1,5% при гирлах великих рік до 2,5% при південному березі. У порівнянні з іншими морями, в яких відсоток соли сягає до 3% і більше, засолення українських морів невелике, а то завдяки постачанню великої маси прісної води ріками. Почавши з глибини 200 м вода затруєна сірководнем, що унеможливило органічне життя. Барва води зеленкувата від дрібних морських тварин плянктону. Температура води на поверхні коливається між 21-25° Ц (70-77° Ф) влітку і 5-8° Ц (41-46° Ф) взимку, залежно від географічної широти. При північних берегах вода зимою дуже охолоджується й замерзає.

Чорне море відзначається своїми **бурями**. Найчастіше вони бувають узимку і тоді хвилі підіймаються на 10-15 м (30-50 стіп) заввишки. Крім хвиль, бувають й інші рухи води. До них належать поверхневі течії вздовж берегів, завширшки на кількадесят кілометрів. Тут можна ще згадати обмін води між Чорним і Середземним морями в Босфорі. Солоніша і через те гущіша й важча вода Середземного моря втискається долом під менш солоні й легші води Чорного моря, і в заміну — легші води Чорного моря переливаються верхом до Середземного моря. Верхня течія сягає до глибини 20 до 50 м, а її швидкість 1.5 до 2 м на секунду. Подібну виміну вод знаходимо і в Керченській протоці, якою опріснені води Озівського моря течуть зверху до Чорного

моря, а нижче п'яти метрів є течія солоніших вод у проти-лежному напрямі, тобто з моря Чорного до Озівського.

Каспійське море. На південному сході, вже поза суцільною українською територією, розливаються води найбільшого в світі озера, яке щораз більше включається в життя українського народу. Це Каспійське море. Щораз численніші поселення українців постають у його сусідстві, зокрема над його притоками: Волгою, Кумою й Терекем; використання десятків тисяч українців для господарської розбудови сусежних країн зв'язує це море щораз щільніше з Україною.

Каспійське море займає площу 438.000 км² (166.000 кв. миль), тобто площею дорівнює Чорному морю. Його глибина в північній частині невелика (до 50 м або 164 стіп), на півдні поглиблюється до 980 м (3215 стіп). В наслідок сильного випаровування Каспійське море втрачає багато води, яка поповнюється водою, що її приносять великі притоки, ріки — Волга й Урал. Новіші обчислення виявили, що Каспійське море втрачає 21 км³ води річно без покриття, і через це його рівень обнижується. Нині його поверхня є 26 метрів (85 стіп) нижче поверхні океану, а навколо північної його частини простягається депресія, встелений пісками напів пустинний простір. Каспійське море живиться головно прісними водами своїх приток і тому воно менш солоне від Чорного. Найсолоніша вода в його мілкій затоці Кара-Богаз, що втрачає дуже багато води через випаровування й виділяє глявберову сіль. Температура води влітку вища, а взимку нижча, ніж у Чорному морі. На півночі замерзає на 3-4 місяці. Береги північної частини моря низькі й піскові, непридатні для розбудови пристаней. На півдні круті й високі.

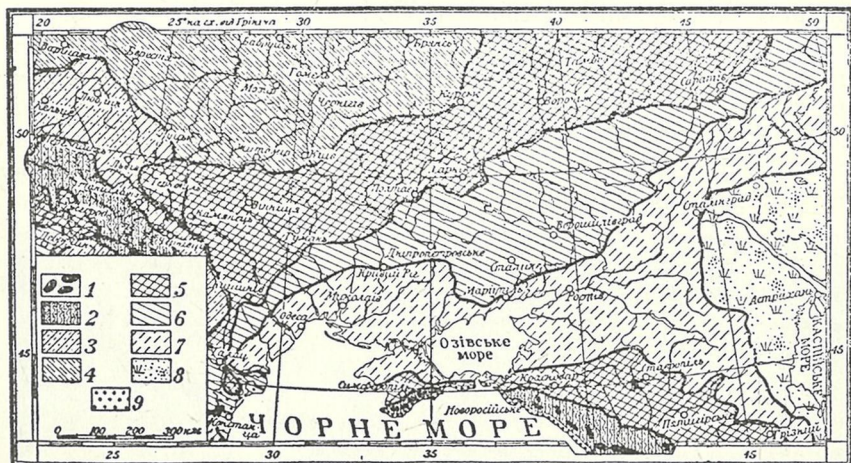
Господарське значення Каспійського моря лежить у великих рибних багатствах і на сусідстві з Іраном та з багатим на нафту Азербайджаном.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Назвіть країни, що мають доступ до Чорного моря. Яка з тих країн має найбільше морського берега? Найбільші пристані? Який вплив мало геологічне минуле на теперішню форму моря й фізичні прикмети його води? Що є причиною, що Чорне море бідніше на рибу, ніж Озівське й Каспійське моря? Чим пояснити велику бурливість Чорного моря в зимовій порі року? На основі інформацій розділу "Морфологічні краєвиди" подайте характеристику берегів і назвіть його частини, найдогідніші для розбудови морських портів. Яке потенціальне значення для України може мати доступ до Каспійського моря?

РОСЛИНИ

Загальні умови розвитку рослин. Життя і розвиток рослин залежить від різних умов, із яких найважливіші: ґрунт, клімат, зокрема тепло, вологість, світло, вітри, і нарешті довкілля, що його утворюють почасти інші рослини, почасти тварини й люди. З короткого нарису геологічної історії наших земель знаємо, що всі ті чинники змінювалися, разом із ними змінювалися й рослини та їх згущення. Кожна рослина найкраще розвивається, коли опиниться в придатному для себе кліматі, на відповідному ґрунті й догідному оточенні. Якщо зміна одного чи іншого чинника відбувається повільно, рослина пристосовується до неї без більших забурень і стає в'дпорною на некорисні зміни. Коли ж знову ті зміни відбуваються нагло, тоді з рослиною діється те саме, що діялось би з нею, коли б хтось пересадив її з одного фізичного середовища в інше. Звичайно, рослина годі гине або нидіє. Рослинні згущення українських земель це, у великій мірі, вислід змін клімату, довкілля та геологічного минулого.

Геологічне минуле рослин України. Геологічні дослідження ствердили, що ще перед льодовою добою рослинність наших земель була така, як тепер у тропічних і підтропічних смугах землі: пальми, хлібні дерева, пинамони, секвої й ін. Згодом, коли клімат охолоджувався, — вигибли

Рослинні смуги України. 1) Альпійська (високогірська) рослинність, 2) гірські ліси, 3) середньо-європейські ліси, 4) північно-європейські ліси, 5) лісостад, 6) трав'янолучний степ, 7) сухий степ, 8) пустинний степ, 9) середземноморська рослинність.

теплолюбні рослини, а їх місце займали такі, що не боялися холоду, як каштан, волоський горіх, граб, бук, в'яз, тополя, верба й інші. Із приходом льодової доби і ті рослини вигинули на більшості українських земель, задержалися тільки в Наддніпрянщині, на Кавказі, в Криму, на правобережжі Дінця. Після відступу льодовика північні наші землі були тундрою, як тепер нею є північні побережжя Європи й Азії чи північні окраїни Америки. На півдні від тундри простягалися степи, на яких

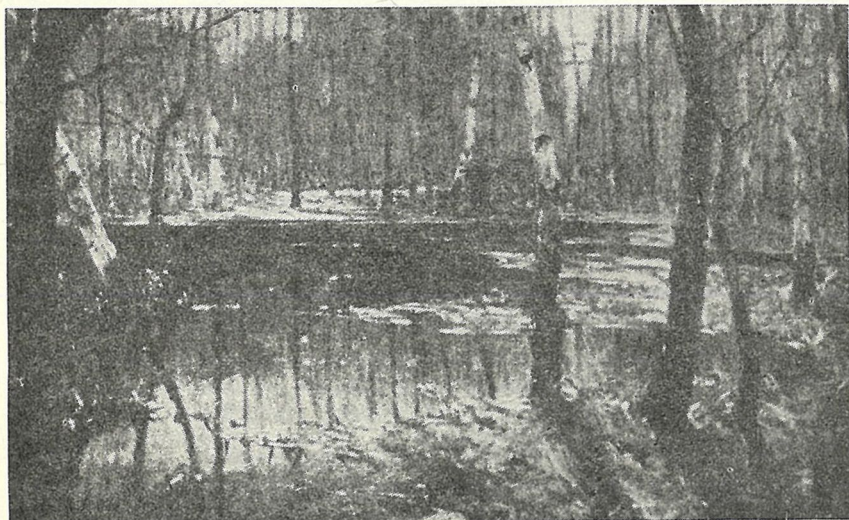
поселилася рослинність, що прийшла з Балканського півострова, з центральної Азії й Кавказу. Згодом, коли підвищувалася температура на наших землях — почала насуватися на степ деревна рослинність. Якихсь 5.000 років тому ліси покрили Поділля, Волинь, Полісся, Донецький Кряж, північні області лівобережжя Дніпра, долини рік та щораз вище покривали схили гір. З того часу стали формуватися рослинні смуги наших земель. На перешкоді поширюванню лісів стала людина, яка забирала під рілля щораз більші площі й не допускала до того, щоб ліси цілком опанували землі, що мали родючі ґрунти. В історичних часах людина поробила великі зміни в рослинних скупченнях: заорала степи, вирубала ліси і т. д. Все ж таки природне, рослинне покриття, є ще таке значне, що воно надає краєвидові своєрідні прикмети, і не будь людини, краєвид за якийсь час знову набрав би свого первісного передісторичного вигляду

Характеристика рослинних смуг

Беручи до уваги природні рослинні скупчення, можна поділити Україну на п'ять рослинних смуг, що йдуть із заходу на схід, подібно, як кліматичні й ґрунтові області. Починаючи від півночі, ті смуги такі: ліс, лісостеп, степ, гори, область середземноморської рослинності.

Лісова смуга охоплює наші північні й західні області по лінії: Львів — Житомир — Київ — Ніжен — Глухів. Її можна поділити на дві підобласті: середньоевропейських лісів і Полісся.

Підобласть середньо-європейських лісів охоплює Підкарпаття, Посяння, Розточчя, західню частину Поділля. Питомі

Поліський краєвид — підмоклый ліс.

дерева цієї підобласті це бук і ялиця, які не витримують суворіших зим і довших посух, частих на наших східніх землях. Поруч названих дерев ростуть дуб, липа, явір, клен, сосна, смерека, зрідка модрина і тис.

Поліська підобласть охоплює Полісся, північну Волинь, Чернігівщину. Кількість деревних порід тут менша, ніж у західній смузі. Найбільш поширені дерева — це сосна і дуб. Беручи до уваги рід деревних скупчень, можна вирізнити декілька рослинних формацій: скупчення соснових лісів із домішкою берези називають **борами**; мішаний дубово-сосновий ліс — **субором**; ліс мішаний — сосни, дуби, граби або липи та ліщини — **сугрудкою**; листяні ліси, що складаються з дубів, ясенів, кленів, лип, грабів, ліщини, з багатим підшиттям кущів і травнистих рослин — **груди**. На підмоклих ґрунтах ростуть вільхові ліси (вільшаники), соснові і березові. Серед лісів нашого Полісся розляглися болота й торфовища.

Лісостеп — це переходова смуга між лісами і степами. Південну межу лісостепу можна провести через Ананіїв — Єлисавет — Полтаву — Харків. Крім того, лісостепову формацію зустрічаємо на західньому Півкавказзі, біля півніжжя Кримських гір, на південно-західній Волині.

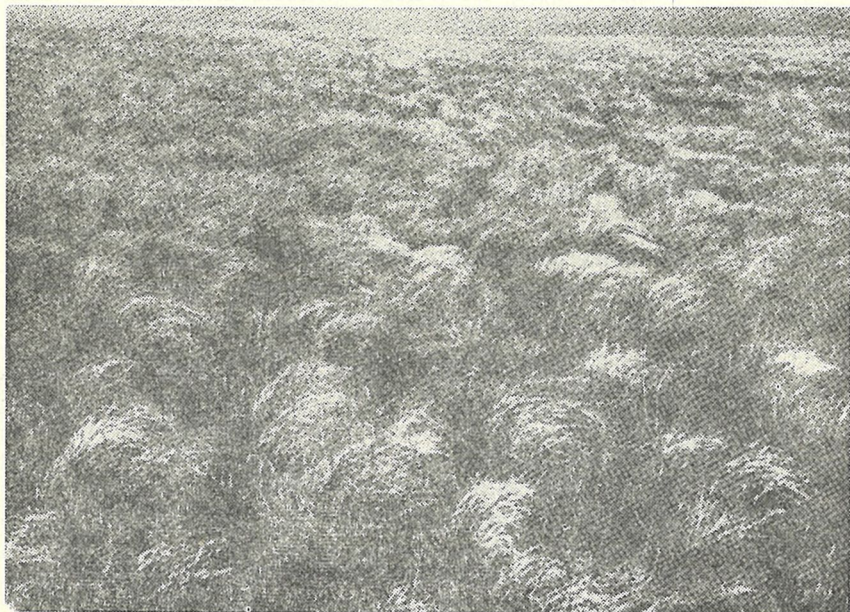
Найзвичайніше дерево лісостепу це дуб, поруч якого ростуть інші листяні дерева, як от граб, ясен, липа, клен і бук. Дуже багатий підлісок складається з кущів ліщини, бруслини тощо, а підшиття з багатьох квіткових рослин.

Крім лісів із перевагою дуба (діброви), бувають ліси букові (на Поділлі і Басарабії), соснові бори (в чигиринському районі) та інші. По балках і ярах ховаються **байракові ліси**, що складаються з дуба і граба з домішкою клена, ясеня, липи, де-не-де берези. Степи лісостепу майже всі розорані. Із заповідників помітніший степ Панталіха між Стрипою і Серетом. З давніх степових рослин тієї смуги задержалися ковила, шавлія, з кущів — степова вишня, терен та інші.

З лісів лісостепу на окрему згадку заслуговує Чорний ліс в околиці ст. Знаменка, дубові ліси коло Балти, грабові ліси Донецького кряжа, над Міюсом й ін.

Степова смуга. Південні східні землі вкриті травнистою рослинністю. Степ іде далеко на схід поза українські землі. Степи можна поділити на три підобласті: 1) північний чорноземний трав'яно-луковий степ; 2) сухий трав'яний степ, що охоплює Чорноморську низину і північний Крим; 3) сухий пустельний степ поблизу Каспійського моря.

Трав'яно- луковий степ найбагатший на трави й зела. До найпоширеніших належать: ковила, горошок, степова півонія, горицвіт та інші. Подекуди трапляються так звані чагарники, кущі степової вишні, верболозу, бобчука тощо. Вздовж річок тягнуться ліски-левади з дубом, вербою, кле-

Ковиловий степ. (Заповідник Чаплі).

ном, сосною й осикою. Заплавини рік Дунаю, Дніпра, Дністра, Дону, Кубані й ін. укріті болотистою рослинністю: очеретом, тростиною, осокою. Це т. зв. плавні. Відомі Дніпрові плавні Великий Луг, укріті лісом і болотистою рослинністю.

Сухий степ бідніший на рослини. Із трав найтиповіша ковила. З інших зел — фіялки, барвінок, шапран, туюпан, шавлія та інші. Левад майже немає. Де-не-де в балках є чагарники.

Прикаспійський степ бідний, майже голий. Із рослин тут найтиповіший полин і різні солерості, що ростуть гуртками.

Гірська рослинна смуга. Гори створюють для рослин цілком особливі умовини розвитку. Передусім зміна температури й кількості атмосферних опадів, яка позначається різко вже навіть у малих віддалях, дуже впливає на рід і розподіл рослинности. Взагалі рослинність тут розташувалася поверхами. Наприклад, на підніжжі Кавказу — побережжі Чор-

ного моря ростуть оливкові дерева, грецькі горіхи, виноград, кипариси й інші рослини, характерні для теплих середземноморських країн. Від 700-1800 м (2300-5900 стіп) починаючи ростуть липи, буки, дуби, граби й інші листяні дерева, що їх потім змінюють хвойні — сосна, ялиця, смерека

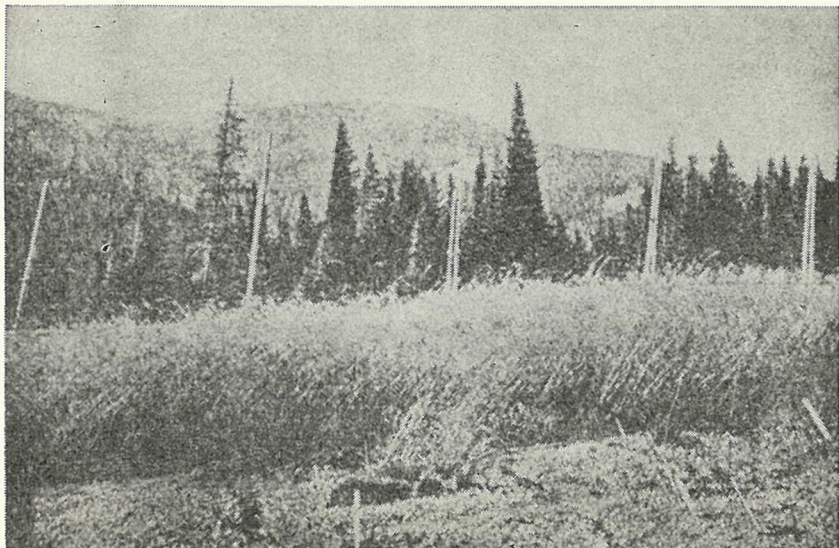

Дніпрові плавні в часі бурі.

тощо. На висоті понад 1800-2000 м (5900-6600 стіп) через холод дерева нидіють, а то й гинуть. На їхнє місце приходять низькі чагарники жерепу, кохитника, а вище — полонини, вкриті травами й зелями, які сягають до межі “вічного снігу“ (2700-3000 м).

В Карпатах до висоти 600 м (2000 стіп) ростуть мішані ліси з такими деревами, як: дуб, граб, бук, смерека, ялиця, клен і липа. В поясі від 600 до 900 м (2000-3000 стіп) ростуть смереково-букові ліси, від 900 до 1225 м (3000-4000 стіп) переважають ялицеві ліси з домішкою смереки й бука. Одинцем бук можна зустріти на висоті 1320 м. У цьому поясі виступають також кедрові ліси; одинцем кедрину можна побачити ще на висоті 1600 м. У смузі 1225 до 1500 м переважають чисто ялицеві ліси, а на верхній межі цієї смуги долучається кедр. Підлісок бідний, головно черешні, на зрубах малини. Понад 1500 до 1700 м є смуга повзучої сосни — жерепу, яка й становить горішню межу лісів. — У східній частині Карпат (Чорногора) межі між окремими лісовими

смугами пробігають якихсь 100 м вище, ніж у середніх пасмах. Тут більше скупчення букових лісів, які сягають до 1300 м (4265 стіп). Де-не-де в Українських Карпатах тисові ліси, букові ліси — найчистіші в смузі 500 до 1100 м, досягають тут свою східню природну межу. Через посушливість клімату і нижчі зимові температури бук на сході від Карпат, із винятком Криму, незнаний. Підлісок нижчих лісових смуг дуже багатий: малина, ожина, бузок, вовче лико, черемха, ясмин. Понад лісами й жерепом простягаються мальовничі полонини.

Полонина Пожитеська (Чорноморя). Зауваж заокруглені верхи гір на овиді, високу траву на полонині і смерековий ліс.

Рослинність **Кримських гір** дуже різноманітна. На великій площі південного берега Криму росте понад 1400 різних видів рослин. Із численних середземноморських і закліматизованих тут японських і китайських рослин помітніші: кипарис, лавр, магнолія, мірт, олеандер, ленкоранська акація (мімоза), плятан, пінія, карликова пальма. З овочевих дерев: оливкове дерево, мигдал, каштан, інжир, гранати, грецький горіх, персик тощо. Нижні схили гір укриті мішаною деревистою рослинністю, т. зв. марвіс, із завжди зеленими породами: мірт, лавр, ладанник, дуб, плющ і т. д. Смуга середземноморської рослинності сягає до висоти якихсь 320 м (1000 стіп). Починаючи від 250 м (820 стіп) переважають ліси кримської сосни, з домішкою дуба, граба. В підліску звичайно висту-

пає ладанник. У вищих гірських поверхах поруч сосни росте бук, що сягає до висоти 1000 м (3280 стіп). Вершини Яйли безлісні, вкриті полонинами. Зрідка тільки подибуються зарості буків, кленів, грабів, ясенів, рябини тощо. Північні схили Яйли покриті в горішніх поверхах буковими і грабовими лісами, поруч яких є також соснові (насаджена кримська і звичайна сосна). Північні схили гірської групи Бабуган-Яйла (550-1350 м) вкривають букові ліси — тепер охоронювані як заповідник. Поруч буків є домішка граба, липи, тиса, а навіть біла береза, залишок холодного клімату льодової доби. Нижче букових лісів розлігся поверх лісів дубових із домішкою граба, ліщини, клену, ясеня. Північне кримське підгір'я вкрите лісостепом. У лісах цього найнижчого поверху ростуть: дуб, груша, берест, ліщина й ін.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Які чинники вплинули на рослинність України? Що вплинуло на смугове розташування типових рослинних формацій? Які найхарактеристичніші дерева середньо-європейської області української лісової смуги? Як укладається рослинність гір? Які найтипівіші дерева лісів у Карпатах, а які в Кримських горах? Що називаємо підліском? Які найхарактеристичніші зела, трави і кущі степової смуги?

ТВАРИНИ

Загальні завваження. Види, склад, географічний розподіл і навіть життя й розвиток тварин залежні від багатьох чинників, із яких головну роллю відіграють: клімат, ґрунт і рослинне покриття, та передусім геологічне минуле й діяльність людини. Людина в останніх століттях у дуже значній мірі змінила тваринний світ, то загосподаровуючи поверхню сходу, винищуючи та скорочуючи природне середовище життя диких тварин, то врешті винищуючи одні роди і розмножуючи ті, що мають господарське значення. В загальному тваринний світ нинішніх часів мало подібний до того, який був на початку історичного життя народів, а вже цілком відмінний від того, який був у геологічних ерах чи добах.

Про великі зміни тваринного світу впродовж геологічного минулого України була згадка в одному з попередніх розділів (див. Геологія). На цьому місці підкреслимо тільки ті зміни, які відбулися на відтинку від льодової доби до останнього часу. В часах підзворотникового клімату у третинному періоді (перед льодовою добою) жили на наших землях теплолюбні тварини, з-поміж яких найбільш поширені були трав'яні гіппаріони (прапредки теперішніх коней), слони, мастодонти, жирафи, носороги, антилопи й ін.; з хижаків — тигри й гієни, а з птахів струсі. Із приходом льодової доби багато видів теплолюбних тварин вигинули чи перейшли в тепліші країни. В часах між окремими зледеніннями (начислюють їх чотири до шости), коли клімат став тепліший і льодовик відступав, тобто таяв, жили в нас поруч деяких давніших тварин, як: слони й носороги, представники новіших типів: коні, олені, ведмеді

бізони, верблюди, тури, сугаки, печерні леви й ін. З новим наступом льодовика прибули на українські землі представники холодних смуг, як: реніфер, пижмовець. Дуже поширені були мамути, що заняли місце слонів, волохаті носороги, печерні ведмеді, гієни, печерні леви, коні, сугаки й ін. Після останнього відступу льодовиків тваринний світ був уже подібний до нинішнього. Зникли носороги, мамути, гієни, леви; на північ відійшли реніфери, пижмовці й багато дрібних тварин. На місці залишилися коні (їх відміна: тарпани розвелися в степах), тури, антилопи, зубри, лосі, бобри, вовки, дикі свині, лиси й багато дрібніших тварин, головно гризунів, птахи й ін. Через засвоювання земель для хліборобства дикі тварини поховалися в лісові гущі гір і Полісся та в ще неосвоєні ліси й степи інших областей. Багато з великих тварин вигублено вже в історичних часах. Ще в 17-ому столітті на наших степах були табунні диких коней (тарпанів), тури, антилопи, сугаки, з яких сьогодні немає вже жодного представника. Зубри ще збереглися у заповідниках Біловезької пущі на Підляшші, ведмідь у Карпатах, на Кавказі й на Поліссі, лось і бобер на Поліссі, дрохва, хохітва і турухта трапляються ще на степах.

Характеристика тваринних областей України

Тваринний світ українських земель належить до великої, т. зв. палеоарктичної області тварин і творить у ній перехідну підобласть, у якій зустрічаються тварини середземноморські з балтійськими, середньо-європейські з азійськими.

Усі дикі тварини наших земель достосувалися до природних рослинних смуг і творять у них окремі згрупування і тому можемо говорити про тварини лісів, лісостепу, степу й гір. Води мають окремі згрупування тварин.

Тварини лісової смуги. Тваринний світ української північної лісової смуги подібний до того, який розвинувся в сумежних країнах Європи. Головнішими його представниками із звірів є: рись, лісова куниця, бурий ведмідь, заєць, біляк, лось, бобер; із птахів: глушець, синиця, дрізд, чиж, чорна лелека (бузько), чорна жовна, шуліка. Болота й води стали пристанищем для сили-силенної жаб, м'якунів, комах, ящірок і вужів.

Лісостеп має таких представників, як: дика коза, білка, лісова куниця, байбак, багато гризунів. У лісах ярів і балок живе дикий кіт. Із птахів: орел могильник, сокіл балабан, шуліка чорний, шуліка рудий, гуска сіра, зелений дятель, горлиця, соловій, зазуля. Багато вужів, ящірок, жаб. На загал — лісостепова смуга має мішане згрупування тварин через те, що з півночі на південь заходять лісові тварини, а з півдня степові.

Степова смуга бідна на великі тварини. Ще до половини 18 ст. зустрічалися тут тарпани; антилопа-сайгак іще в кінці 18 стол. жила над нижнім Дністром (тепер антилопи розмножилися в степах східнього Підкавказзя), часті на степах олені збереглися ще в Кримських горах. Зате є тут багато дрібних тварин, переважно гризунів — характеристичними для наших степів є: суслик у кількох відмінах, тушканчик, кертиця, хом'як, полівка, що деколи незвичайно скоро розмножується (іноді буває до двох тисяч на одному гектарові й тоді роблять великі шкоди збіжжям). Із птахів тут живуть: дрохва, куропатва, стрепет, журавель, степовий орел (цей орел гніздиться на землі і після розорання степів майже зник), жайворонок; із водяних птахів треба згадати пеліканів, чаплю, качку; із плазунів: ящірку круглоголовку, ящірку степову, живородку, степову гадюку; із комах: перелітна сарана, коники-стрибунці, багато різних метеликів.

Гірські смуги через рідкість населення й відносно слабе загосподарювання дали схоронище для багатьох тварин, які уже рідко коли можна побачити на рівнинах.

У лісових гущах Карпат живе дикий кіт, вовк, рись, ведмідь, у букових лісах дика свиня; із гризунів темна карпатська білка, снігова полівка, вовчок лісовий; із птахів — орли, соколи, кані, яструби, чаплі, чорні лелеки, дрозди; із плазунів — змія поганка, вуж водяний, ящірка живородка, гірська іриця, саламандра. Тут також є дуже багато комах.

Тваринний світ **Кримських гір** бідніший від карпатського. Передусім брак великих тварин, як: ведмідь, дикий кіт, дикий кабан, які колись жили в Криму. Білку завезено в Крим у 1940 р. і вона тепер заселяє всі ліси. У Кримському заповіднику годують оленя й козулю. В горах задержалися: вовк, лисиця, борсук, кримська лисиця, кам'яна куниця, заєць русак. Птахів небагато. Немає тетеруків і більше видів дятла, зате зустрічаються: сойка, щигол, чиж. Із плазунів задержалося багато видів із українського суходолу і Балканського півострова. Тваринний світ Криму був колись дуже багатий. У відкладах четвертинного періоду, що відповідає старій кам'яній добі, найдено останки таких великих тварин, як: носоріг, мамут, печерна гієна, печерний ведмідь, бурий ведмідь, дикий кіт, рись, вовк, собака, лисиця, кабан; сайгак; олень, баран, кінь, осел, бобр та багато інших.

Тваринний світ **Кавказу** досить багатий. До часто подибуваних тварин належить: дикий кіт, дикий кабан, кавказький олень. Донедавна в лісах над верхньою Кубанню жив зубр. На західньому Підкавказзі живе бурий медвідь, куні-

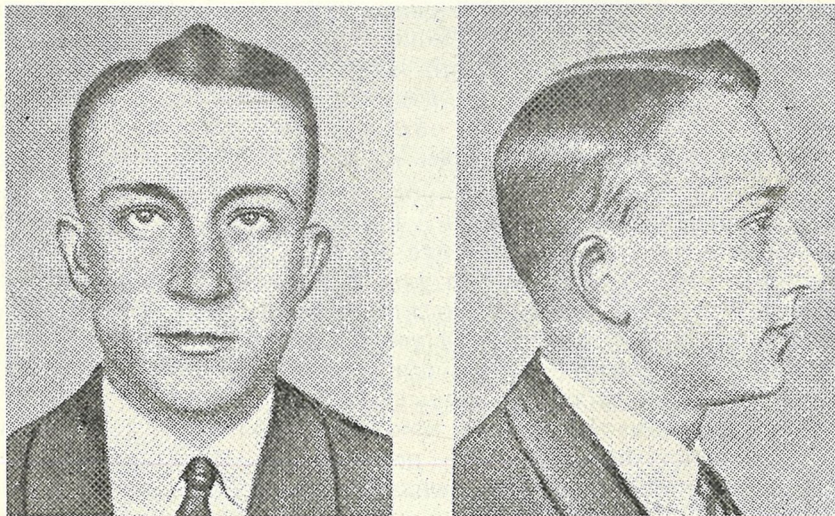
ця, лісовий кіт, олень благородний, козуля, кабан; у дельті Кубані — шакал, рись, багато родів птахів і гадів.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Які чинники впливають на тваринний світ якоїсь країни? Які з великих тварин, що жили на українських землях, вигинули? Які великі тварини задержалися в лісах Полісся; які в горах? Які характеристичні тварини живуть у лісостепу, які на степах? Які звірі і які птахи, що живуть на українських землях, неznані в країні, де переважає?

В. ЛЮДНІСТЬ

АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА. Українці, як і переважна більшість європейських народів, належать до т. зв. індоєвропейської або арійської раси. Та в цій расі маємо кілька основних груп, що відрізняються одна від одної будовою тіла, зокрема чашки, тулуба, кінцівок, кольором шкіри, волосся й очей та психічними прикметами.

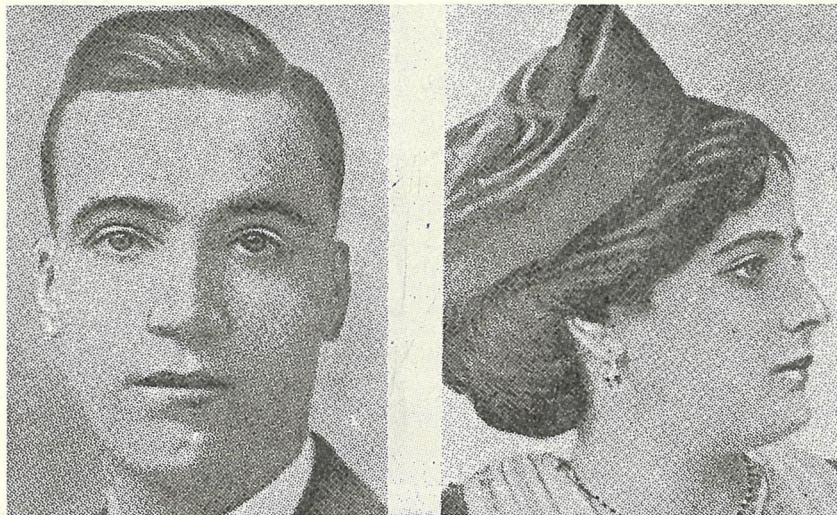
Найважливіші відміни арійської раси, які можна вирізнити серед українців, такі: нордійська, середземноморська, арменоїдна і ляпоноїдна. Кожна з них заселявала Україну в різні періоди довшенного передісторичного часу. Археологічні і антропологічні дослідження стверджують,

Нордійська раса.

що в старокам'яній добі або палеоліті жили на українських землях люди двох рас: в старшому палеоліті (прибл. 40 тис. літ) люди неандертальської раси. Були це люди низькі довгоголовці з низьким, похилим назад чолом, із грубими долішніми щелепами. Люди цієї раси вигинули. У молодшій палеоліті (якихсь 20 тис. літ) жили люди кроманьйонської

раси — широкочолі, широколиці довгоголовці і, як виказують археологічні дослідження, Україна в ті часи була вже досить густо заселена. У пізніших післяльодовикових часах відбувалися переселення племен приналежних до нордійської, середземноморської, арменоїдної і ляпоноїдної або

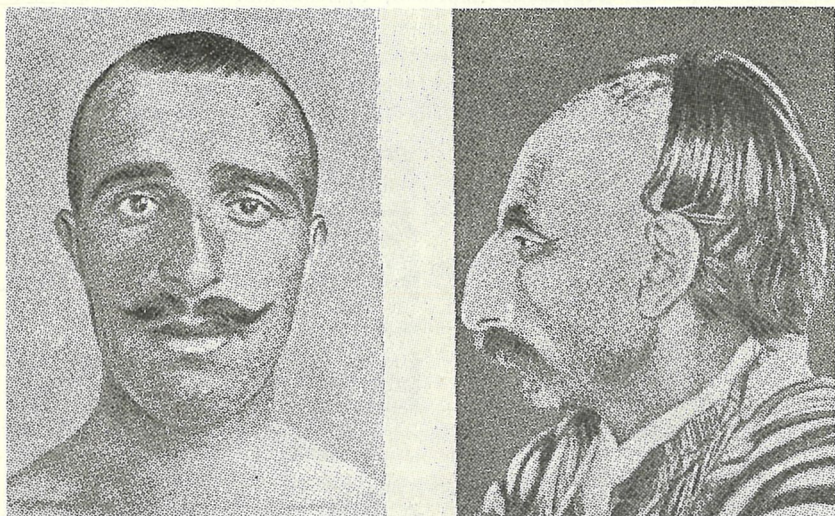

Середземноморська раса.

східної раси. Люди нордійської або північної раси високого росту, довгоголові й довголиці, блондини з блакитними очима, з тонким рівним носом, коротким тулубом і довгими кінцівками. Стосунково чистий тип нордійської раси заселяє тепер північну Київщину, Волинь і Кубанщину. Люди середземноморської раси також довгоголові, довголиці й вузьконосі, але нижчого росту, з відносно довгим тулубом і короткими кінцівками, з темним волоссям і карими очима. До них належало за археологічними дослідженнями населення Подніпров'я й Подністров'я трипільського часу (4 тис. до 1.500 літ до Хр.). Люди східної або так званої ляпоноїдної раси круглоголові, з широким і коротким лицем, плоскатым і кирпатым носом, темним, твердим і йжакуватым волоссям, із довгим тулубом і короткими пальцями. Люди арменоїдної раси середнього росту, круглоголові, довголиці, з довгим лукувато вигнутим носом, темними очима й темним хвилястим волоссям.

Люди чистих рас зустрічаються рідко. Навпаки, найчастіше в нас мішані расові типи, які мають окремі назви. Отже, змішання нордійської й ляпоноїдної рас утворило так званий **субнордійський** або **східноєвропейський** тип. Люди того типу довгоголові блондини з короткими широкими обличчями і, звичайно, кирпатым носом. Змішання нордійської раси з арменоїдною дало найчастіший у нас **динарський** або **ядранський** тип (назва пішла від Динарських Альп на Балканському півострові, де цей тип найкраще розвинений). Динарці це високі, круглоголові й довголиці брונети. Найкраще заступлений у нас цей тип на Гуцульщині.

Динарський расовий тип, змішаний із субнордійським (східньо-європейським) утворює **альпійський тип**. Альпійців характеризує звичайно низький ріст, кругле лице і темний колір волосся. Цей тип доволі частий,

Типи арменодної раси.

Типи ляпоноїдної раси.

до нього належить понад 20% людности. У територіальному розміщенні окремих расових типів помітна перевага нордійської і ляпоноїдної раси в північних областях, середземноморської й арменодної — у південних.

Поруч названих основних расових типів українського народу трапляються представники інших чужих рас, що в минулому оселилися серед українського населення й асимілювалися.

Густина населення. На просторах усіх суто українських і мішаних земель (945000 км²) жило в 1939 році кругло 55 міл. населення. Пересічна густина населення в нас 58 осіб на 1 км². Коли не брати до уваги рідко заселених мішаних земель, то густина населення збільшиться до 66 осіб на 1 км². Густина людности Укр. ССР є 67.4 на 1 км² (або 170.3 на 1 кв. милю). У порівнянні з густо залюдненими країнами західної і середньої Європи, де на 1 км² живе понад 100 осіб (Бельгія — 274, Голяндія — 253, В. Британія — 190, Німеччина — 136, Італія — 132) густина населення в Україні невелика, але не багато різниться від наших сусідів (Польща 88, Малярщина 106, Чехія 103, Білорусь 38, Румунія 74) а вже значно перевищує густоту людности Російської СФСР (22 на 1 км²).

Та не всі українські землі однаково густо заселені. Найгустіше (около 100 осіб на 1 км²) заселена середня смуга українських земель, вісь якої можна провести від Перемишля через Львів, Вінницю, південну Київщину, Харків і далі на північний схід. Окремий острів густого залюднення являє собою Донецький басейн. По обох боках згаданої смуги населення рідшає. Найрідше заселені херсонські й кримські степи, гори й Полісся, де на 1 км² живе 25 осіб або й менше.

На нерівномірність залюднення впливає різність життєвих умовин. Родючий чорнозем середньої смуги дає змогу прожитку великій кількості людей, і тому густина населення цієї частини більша за пересічну. В останніх десятиліттях сильно зросла густина людности в промислових областях України (Донецький басейн, Запоріжчина). Рідкість населення Полісся і гір спричинена браком родючого ґрунту. Зате рідкість населення Кубанщини і степів можна пояснити лише недавньою колонізацією цих теренів.

Проте великі простори придатної землі в Україні ще не зовсім використані і через поліпшення ґрунтів на Поліссі (осушення багон) та в степовій смузі (шляхом наводнення) можна набагато побільшити величину засівної площі і тим самим створити догідніші умовини для збільшення числа людности.

РУХ ЛЮДНОСТИ

Число населення та його густина постійно мінються. Люди родяться, вмирають, емігрують, приїздяють із чужих

країн або залишають свою країну, від'їжджаючи за кордон. Проте, взагалі число населення зростає з року на рік.

Природний приріст (ріжниця між числом народин і смерти) буває різний у різних роках і областях. Перед першою світовою війною він коливався між 15 і 24 на тисячу. В роках тієї війни смертність сильно перевищила число народин (через воєнні дії та пошесні недуги). По війні в 1921 році наступило вирівняння, але зразу в 1922 році страшний голод, що лютував в Україні, знов вигубив мільйони населення. Щойно в 1924 році позначився сильний природний приріст, що тривав аж до 1932 року. В тому році другий, уже штучно викликаний голод, вигубив багато мільйонів людей. У дальших роках приріст населення на українських землях під більшовицькою займанщиною дуже невеликий або майже ніякий. Видно це з урядових переписів населення в роках 1926 і 1939. Коли в цих роках населення цілого Советського Союзу зросло пересічно на 16%, то в УССР цей приріст був заледве 6%, тобто з 29 мільйонів у 1926 р. до 31 мільйона в 1939 р.

Друга світова війна завдала знову велетенські втрати людности. Крім винищення безпосередніми воєнними діями, сотні тисяч загинули від голоду і пошесних недуг у німецьких таборах полонених та німецьких і советських таборах праці. Деякий образок розмірів винищення людности в час війни можна мати із статистичних даних для 1939 р. і 1956. На передодні війни число людности земель нинішньої Укр. ССР було 42 міль., за 16 літ у 1956 р. тільки 40.6 міль., тобто 1400 тисяч менше. Коли візьмемо до уваги природний приріст хоч би дуже малий 10 на 1000 то до 1956 р. людність УССР зросла б на кругло 7 мільйонів, тобто до 49 міль. Іншими словами Україна в межах УССР втратила 8.4 міль. людей. У дійсності втрати були багато більші. Проф. В. Кубійович оцінює їх для всіх українських земель на 14 мільйонів.

Велике значення для стану населення має й переселенський рух, тобто еміграція — виїзд на чужину і імїграція — приїзд із чужих країн. Еміграційний рух українського населення, спричинений господарською нуждою, розпочався в 70 роках XIX ст. Від того часу до першої світової війни виемігрувало з українських земель понад 4 мільйони українців. Країнами, до яких мандрували українці, були спочатку близькі землі в Європі, головно Кавказ і Надволжя, а далі інші частини світу, передусім Азія й Америка. До Азії переселялися українці переважно зі східних областей. Лише за 24 роки перед першою світовою війною (від 1891 до 1914 р.)

вимандрувало на Сибір кругло 2 мільйони людей. Вони оселилися на Зеленому Кліні над Тихим океаном, уздовж сибірського залізничного шляху по південній його стороні, на так званому Сірому Кліні — в Туркестані і Казахстані.

До американських держав ЗДА, Канади, Бразилії та Аргентини переселялися українці головню з західних земель (із Закарпаття, Галичини й Буковини). З усіх, приблизно півтора мільйона людей, до ЗДА переселилося коло 800 тисяч, до Канади понад 300 тисяч, до південно-американських держав Бразилії, Аргентини понад 100 тисяч, до інших позаєвропейських країн около 10000. По війні з більшовиками й поляками багато наших людей опинилося на еміграції в різних європейських державах: у Німеччині, Чехії, Франції, Югославії, Румунії, Болгарії.

Еміграція за останньої світової війни охопила понад 250 тисяч українців із усіх областей. Найбільша частина останньої еміграції найшла змогу оселитися в північно-американських державах ЗДА та Канаді, інші розсіялися по цілому світі, так що немає, мабуть, держави, в якій не було б українців. Після другої світової війни еміграція з рідних земель на захід припинилася зовсім. На її місце прийшли “плянвані урядом” переселення української людности на цілині степи та півпустелі Сибіру й Туркестану, в тундри північної Європи й Азії, до невідомих таборів праці в різних частинах Советського Союзу, де десятки й сотні тисяч української людности в дуже тяжких умовах працюють при будові велетенських каналів, гребель, вирубуванні лісів, висушуванні боліт, при сінокосах у тундрі, в копальнях і промислових підприємствах. Усі ці люди перетворені на державних невільників, позбавлені всяких людських прав.

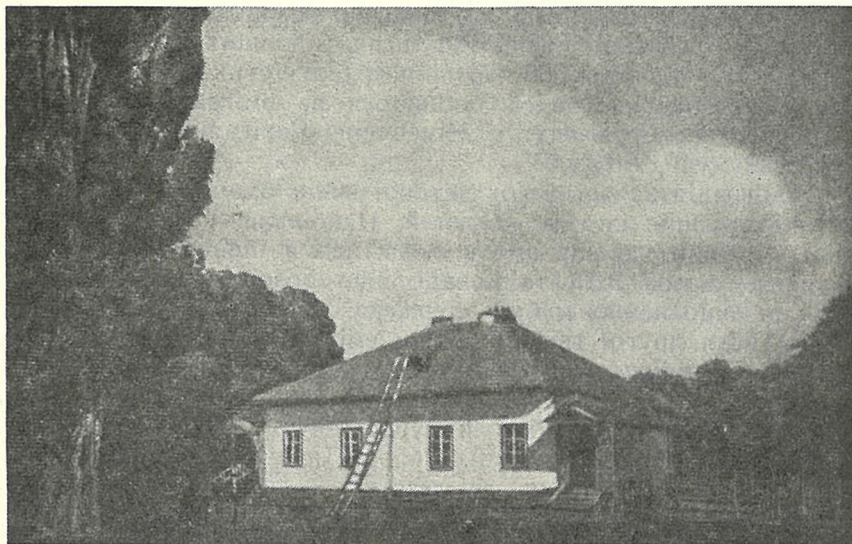
На основі договору між урядами Советів і Польської Народної Республіки виселено українську людність із відступлених Польщі українських земель на схід, а десятки тисяч, що відмовилися їхати до СССР, переселено на землі, що їх залишили німці. В тому самому часі на українські землі насунули чужинці, переважно москалі.

ОСЕЛІ

Оселі можна поділити на два основні типи: села й міста. Зачислення до того чи іншого типу залежить від заняття людей. Сільська людність займається головню хліборобством і тваринництвом (годівлею домашніх тварин). Міське населення живе переважно з промислу й торгівлі. Міста є звичайно у нас також адміністративними осередками. Тут мі-

ститься адміністративне правління, суд, господарські установи. Іноді оселі є перехідні між містом і селом; населення займається хліборобством і промислом (т. зв. оселі міського типу).

Розташування мешкальних домів залежне від рельєфу, водної мережі й господарських потреб. Сільські хати й господарства скупчені по кілька разом або розкинені хуторами

Хутір.

серед піль. У горах оселі розташовуються на дні долин або на гірських схилах, рідко на гірських хребтах. На рівнинах села тримаються звичайно річкових долин. У північній смузі наших земель (Полісся) оселі лежать оддалік від рік на сухих вищих місцях. Скупчені оселі можуть мати різну форму. Найбільше у нас гуртових сіл, у яких хати побудовані вздовж вулиць, що перехрещуються під різними кутами. На північних землях мають перевагу однуличні оселі, яких хати стоять уздовж однієї широкої дороги. В горах, також на Покутті і Росточчі — села розбудовані вздовж рік і розтягаються в довгий ланцюг. Іноді оселі розбудувалися на основі заздалегідь складеного пляну в квадрати чи прямокутники. Це оселі правильні. Такі оселі можна зустріти в Басарабії, на Причорноморській низовині, над Доном тощо. Кілька або кільканадцять хат, побудованих поза більшими оселями, називаємо присілками або кутками. Хати, що стоять одинцем, називаються хуторами. Найбільше хуторів

зустрічаємо на Полтавщині, Кубанщині, Ставропільщині, в Карпатах (Гуцульщина). Хати будують із найрізноманітнішого матеріалу. В північних землях і горах, де є будівельний ліс, будують хати дерев'яні, у степовій Україні — переважно глиняні або муровані.

Українське село в часах самостійних господарів мало завжди свій характеристичний вид: чепурні білені хати, за-топлені в зелені розкішних садків і квітників, господарські

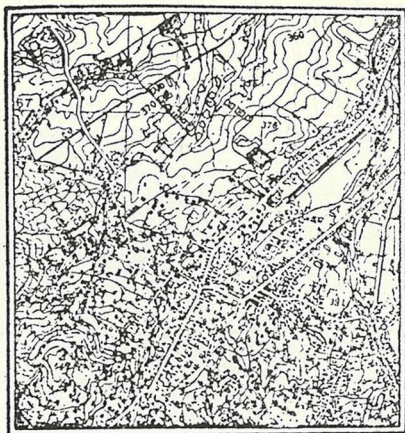

Так виглядало село в Полтавщині.

будинки оточені тином, стилеві українські церкви, майдани і ін.; виповнене веселим гамором і співом молоді було предметом опису неодного письменника, поета, артиста так українця, як і чужинця. Увесь той чар українського села зник після заведення колективізації. Обідрані хати, розібрані господарські будинки, опущені садки, сумні обличчя обідраних і виголоджених колгоспників — це наявний вираз найгіршої в світі большевицької неволі.

Міста. — Зважаючи на час заснування й будову можна поділити міста на два типи: історичні і новітні. В давнину будовано міста в місцях, придатних до оборони, на високих берегах рік, на річкових островах, тощо. Осередком давнього міста було оточене муром замчище, довкола якого розкладалися торговельні й промислові ділянки. Тепер вирішальне значення мають господарські й комунікаційні обставини, головню розташування корисних копалин, перехрестя

залізничних шляхів, тощо. Це модерні міста — торговельні, гірничі та промислові, з фабриками і робітничими дільницями (кварталами). Такі міста розбудовані правильно. Ву-

Одеса — зразок новітнього, правильно розбудованого міста.
Направо — зразок оселі, що розкинулася хуторами.

лиці в них широкі і перетинаються під простими кутами. Найчастіше є комбінований тип міст, зложений із історичної частини, новішої — 19 ст. і модерної. Зразком таких міст є Київ, Чернігів, Львів; модерних новітніх: Одеса, Ворошиловград (Луганське), Дніпропетровське.

СІЛЬСЬКА Й МІСЬКА ЛЮДНІСТЬ

Завдяки родючості ґрунтів українських земель рільництво було вже від найдавніших часів головним заняттям сільсько-го населення. Навпаки, міське населення донедавна не становило собою ніколи більше, як 20% усієї людности. Перепис людности УССР 1926 року устійнив число всього населення на 29.043.000, з чого на сільське населення припадало 23.669.000, тобто 81,5%, а на міське — 5374.000, тобто 18,5%.

Цілковиті зміни зайшли за двох перших п'ятирічок. У наслідок примусової колективізації сільського господарства й великого пригнічення селян населення масово залишало село й переходило до міста, де відбувалася розбудова промисловости. У зв'язку з тим перепис населення 1939 року устійнив уже цілком інакше відношення населення міського до сільського. А саме — на 30.960.000 всієї людности тодішньої Укр. ССР селян було 19.675.000, тобто лише 63,8%, а міщан — 11.196.000, тобто 36,2%. Міста дуже збільшили число меш-

канців, деякі навіть у п'ять разів. Тоді постало багато великих міст, переважно в Донецькому басейні. В 1939 р. на українських землях було 24 великі міста з населенням понад

Київ. Вид на Хрещатик, головну вулицю міста, відбудованого по війні.

100 тисяч. Цей зріст міського населення не йшов рівнобіжно з будовою міст. Брак мешкань змушував жити тисячі робітників у дерев'яних спільних бараках. Военні події і голод під час останньої війни сильно прорідили міську людність. Одначе

в післявоєнних літах міста знову зросли, скупчуючи понад 40% усієї людности. (На основі урядових оцінок відсоток миської людности ССРСР в 1956 році був 43.4%).

У нижчеподаній таблиці наведено кількість населення українських великих міст у роках 1926, 1939 і 1956 і їх відсотковий зріст у 1926 до 1939 рр.

БІЛЬШІ МІСТА УКРАЇНИ

Перепис в Укр. ССР

	17/12. 1926	17/1. 1939	Зріст у %	1955 р. в тис.
Київ	513,637	846,293	164.8	991
Харків	417,342	833,432	199.7	877
Одеса	420,862	604,223	143.6	607
Дніпропетровське	236,717	500,662	211.5	576
Сталіне-Юзівка	174,230	462,395	264.4	625
Львів (1931)	316,177	—	—	387
Запоріжжя	55,744	289,188	518.8	381
Макіївка	79,421	240,145	302.4	391
Жданів-Маріюпіль	63,920	122,427	348.0	273
Ворошиловград	71,765	213,007	296.8	257
Кривий Ріг	38,228	197,621	517.0	322
Миколаїв	104,909	167,108	159.3	206
Дніпродзержинськ- Кам'янське	34,150	147,829	432.9	163
Симферопіль	87,213	142,678	163.6	159
Полтава	91,984	130,305	141.7	129
Чернівці (1930)	112,427	—	—	142
Севастопіль	74,551	111,946	150.2	133
Горлівка	23,125	108,693	470.0	240
Керч	85,690	104,471	292.7	—
Кіровоград-Єлисавет	66,467	100,331	150.9	115
Херсон	58,801	97,186	165.3	134
Житомир	76,678	95,090	124.0	—
Костянтинівка	25,303	95,087	375.8	—
Краматорське	12,348	93,350	756.0	117
Вінниця	57,990	92,868	160.1	105
Кременчук	58,832	89,553	152.2	—
Єнакієве	24,329	88,246	362.7	—
Мелітопіль	25,289	75,735	299.5	—
Слов'янське	28,771	75,542	262.6	—
Кадіївка	17,224	68,360	396.9	—
Чернігів	35,234	67,356	191.2	—
Бердичів	55,613	66,306	119.2	—

Суми	44,213	63,883	144.5 %	тис.
Станиславів	60,256	—	—	—
Никопіль	14,214	57,841	406.9	—
Артемівськ-Бахмут	37,780	55,165	146.0	—
Ворошиловськ	16,040	54,795	341.6	—
Черкаси	39,511	51,693	130.8	—

Поза кордонами Укр. ССР

Краснодар	161,843	203,946	126.0	271
Таганріг	86,444	188,808	218.4	189
Шахти	41,043	155,081	377.9	180
Новоросійське	67,941	95,280	140.2	—
Ставропіль	58,640	85,100	145.1	123
Новочеркаськ	62,274	81,286	130.5	—
Майкоп	53,033	67,302	126.9	—
П'ятигорськ	40,674	62,875	154.6	—
Кисловодськ	25,913	51,289	197.9	—

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Великі політичні зміни, які відбувалися на українських землях, насильне винародовлювання українців, що його провадили москалі, мадяри, чехи й румуни, еміграція за кордон та великий вплив чужинців спричинили те, що населення української етнографічної території тепер не однорідно українське. Навпаки, є в нас багато національних меншин. Відсоток їх коливається від 24,7% на суцільно українській території і 30,2%, якщо брати й національно мішані землі. Найстрокатішу з національного погляду мішанину населення являють собою міста, в яких українське населення часто зіпхане на дальший плян.

Для характеристики національних відносин у наших містах у передвоєнному часі можуть стати дані за 1926 рік (пізніші списи не подають розподілу людности за національностями) для кількох великих міст (за даними Географії України проф. Кубійовича) у відсотках.

Місто	українці	жиди	москалі	поляки	інші
Київ	42,1	27,2	24,2	2,7	3,9
Харків	38,3	19,5	37,0	1,3	3,9
Одеса	17,4	36,5	38,7	0,3	7,1
Дніпропетровське	35,9	26,7	31,5	1,8	4,1
Львів	16,2	31,9	—	50,8	1,1
Кіровоград	26,1	10,7	26,2	1,3	5,7
Краснодар	29,9	1,1	51,3	0,6	17,1
Чернівці	17,8	33,5	—	17,3	31,4

Великі зміни, які зайшли в роках 1926-1956, не набагато поправили національний склад міст на користь українців. Щоправда, дуже зменшився відсоток жидівського й польського населення, зате збільшився відсоток москалів.

Серед сільського населення відсоток меншин невеликий. Лише на західніх землях жило чимало поляків, а у східних і північносхідних областях москалів. Жиди були розкидані по всій території. Інших національних меншин небагато.

За даними перепису 1926 року, склад національних меншин був такий: москалів на українських землях нараховано аж 7 мільйонів. Із того понад 2,5 мільйона жило в тодішній Укр. ССР (найбільше в Донбасі. де вони становили 31% усього населення), а поза УССР — на Передкавказзі і в Криму.

Жидів на наших землях було 3 мільйони, себто 6% населення, і вони щодо кількості займали друге місце після москалів. Жиди жили головню по містах у західньоукраїнських землях і на Правобережжі, зате на Лівобережній Україні жило їх небагато. Теперішнє число жидівського населення, мабуть, не перевищує 1,5 мільйона.

Поляки мали третє місце серед меншин. Їх жило в нас коло 2,5 мільйона, переважно по містах Галичини, Поділля й Київщини. По селах у більших відсотках жили тільки в Галичині й на Поділлі. Це або колоністи, що примандрували за різних часів із польських земель, або златинцїни й частинно сполячені українські селяни. Дуже високий відсоток златинцїних українців живе на Підляшші й Холмщині. В наслідок московського гніту, вони вже в 1905 році покинули, насильно їм накинєну, православну віру, а прийняли римо-католицьку і разом із тим підпали під сильний польський вплив.

Німців на українських землях до німецько-польської війни жило кругло 700 тис. Це переважно хлібороби, колоністи, що їх спровадили австрійська й російська влади, як зразкових господарів. Найбільше їх число в степовій смузі між Донецьким басейном і південною Басарабією. Ічні більші скупчення були на Волині, Буковині й Галичині. По розвалі Польщі німецькі колоністи західньоукраїнських земель після 1939 року переселилися майже всі до Німеччини і через це число німецького населення на українських землях зменшилося до якихсь 200 тисяч.

Румуни (молдавани й волохи) живуть головню на українсько-румунському прикордонні (в Буковині й Басарабії) та розсіяні в степовій смузі.

Греків живе коло 160 тисяч дрібними островами, розсіяними в південносхідній Україні, головню в Криму й на Кавказі.

Татари й турки (понад 200 тисяч) жили головню в південному Криму і над дельтою Дунаю. Після війни татарів із Криму виселєно.

У степовій смузі живе понад 120 тисяч болгарів, на Закарпатті мадяри й словаки, біля Ростова і на Кубанщині кількадесят тисяч вірменів, на Кавказі кавказькі верховинці. Про національний склад людности українських земель перед війною дає інформації поміщена при кінці книжки табєля.

Ці числа дають лише загальну орієнтацію щодо складу населення. В дійсності він дуже міняється з кожним роком відповідно до внутрішніх політичних та адміністративних змін. І зокрема великі зміни зайшли після війни. Передусім після устійнення кордону між Польською і Українською ССР виселено поляків до Польщі, а українців із Посяння, Лемківщини й Холмщини в Україну.

Беручи до уваги Укр. ССР в її теперішніх межах число всієї людности зменшилося з 42 мільйонів у 1939 році до 40.6 млн. у 1956 р. Найбільші втрати мала українська людність. Сильно зменшилося число жидів, поляків, німців. Зате зросло число москалів. Через брак статистичних даних про національний склад людности УССР проф. Кубійович оцінює, що число москалів могло зрости до якихсь 14 до 20%.

УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ СУЦІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ

В наслідок переселення, яке починаючи від 70 рр. минулого століття зростало з року на рік, поза межами суцільних українських земель живе нині 5 до 8 мільйонів українців. Через брак статистичних даних для більшости країн трудно подати докладне число. Беручи до уваги статистичні дані й оцінки окремих авторів географічний розподіл українських переселенців був би приблизно такий:

Європейська частина РСФСР ок. 1,200 тис., в тому: українські острови Курщини й Вороніжчини ок. 250 тис., Донщина ок. 80 тис., над нижньою Волгою (обл. Сталінград, Саратов, Астрахань) 500 тис., над середньою Волгою ок. 250 тис., у різних міських осередках Рос. СФСР ок. 120 тис.

В азійській частині СССР якихсь 5 до 6 міль. Найбільші скупчення українців за переписом 1926 р. були в Казахстані (861 тис.), у Сибірі (828 тис.), на Далекому Сході (315 тис.), в азійських советських республіках якихсь 200 тис. Підчас війни і після неї йде невинне переселення українців до новорозбудованих гірничих і промислових осередків, на нессвоєні землі, до примусових таборів праці — так, що числа азійських українців перевищують втрое до четверо числа з 1926 року.

Українців у **європейських державах** на захід від української національної території оцінюють (за проф. Кубійовичем) на 400 тисяч (із чого в Польщі якихсь 150 тисяч, Югославії 40 тис., Німеччині 50 тис., Франції ок. 50 тис., Англії ок. 50 тис., Бельгії ок. 10 тис., в інших ок. 40 тис.).

Число українців на **американських континентах** ок. 1,500

тис., з чого: Канада 450 тис., ЗДА 900 тис., Бразилія ок. 50 тис., Аргентина ок. 80 тис., інші країни 20 тис.

Поза тими країнами значне число українців переселилося до Австралії Н. Зеландії, до деяких країн Африки й Південної Азії. Загальне число українців поза межами української національної території можна оцінювати на якихось 10 мільйонів, з того якихось два мільйони поза сферою впливів ССРСР.

Докладнішому оглядові українських поселень присвячена окрема частина книжки.

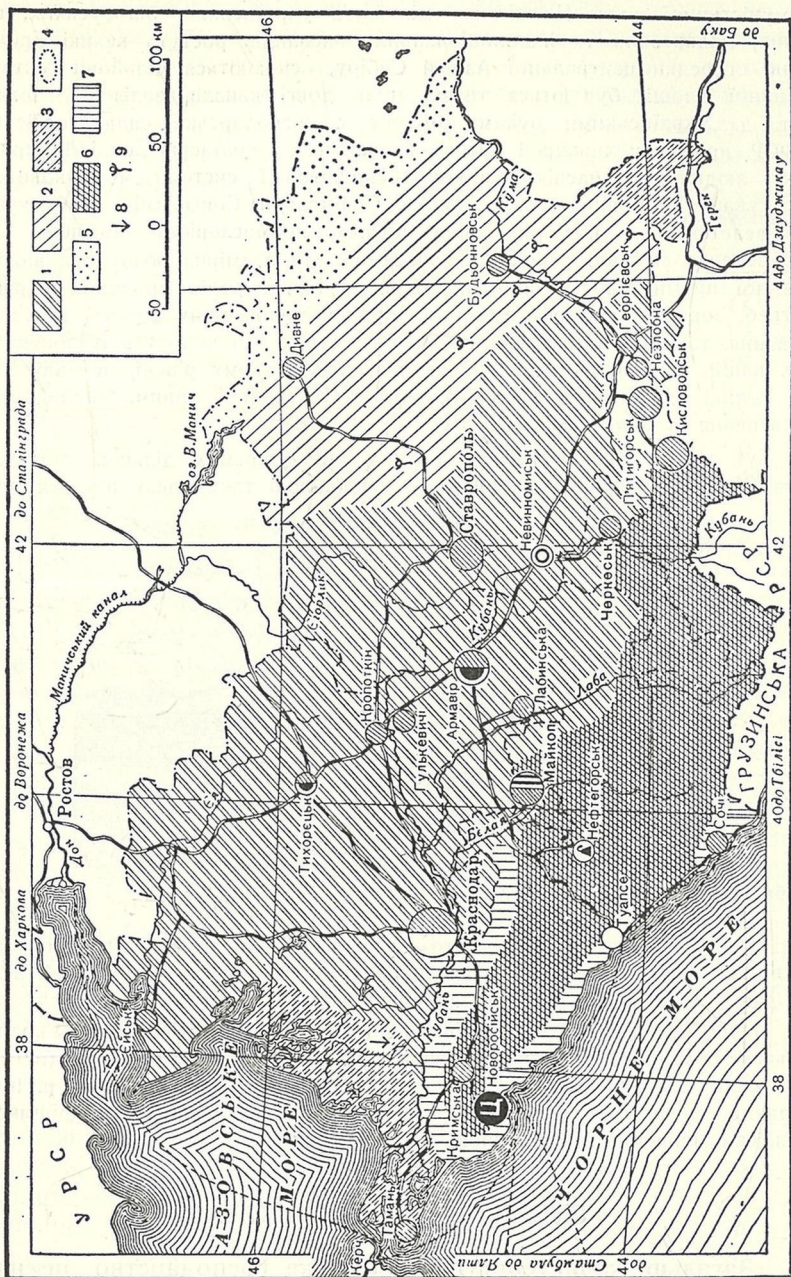
ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Які основні расові типи складаються на український нарід? Чим пояснюємо нерівномірність розподілу числа людности? Які чинники впливають на зміну числа людности? Як можна поділити оселі з уваги на їх розташування? з уваги на їх розбудову? Як вплинула колективізація на вигляд українських сіл і міст? Які національні меншини живуть в Україні? Які найважливіші країни поселення українців поза рідними землями?

Г. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ

Загальна характеристика. Природа наділила Україну такими великими багатствами і створила такі догідні умовини життя й культурного розвитку людини, якими може похвалитися небагато країн на земній кулі. Родючі ґрунти і пригожий клімат уже кілька тисяч років тому стали за основу рільництва, що прогодовувало не тільки своїх мешканців, але й перетворило Україну на збіжєвий шпихлір Європи. Копальні вугілля й заліза, найбагатші в цілій східній Європі й одні з найбагатіших у світі, створили основу великої і всебічної промисловости. Рівнинність терену, великі і сплавні ріки, сусідство з теплим Чорним морем сприяють розбудові транспорту й обмінові природніх багатств і промислових виробів як внутрі, так і з закордонними країнами.

На жаль, усі багатства України тільки в часах незалежної української держави були використовувані для добра українського народу. В часах неволі природні багатства України йдуть на збагачення чужинців, які в страху перед утратою загарбаних дібр стали найтяжчими ворогами самостійности України.

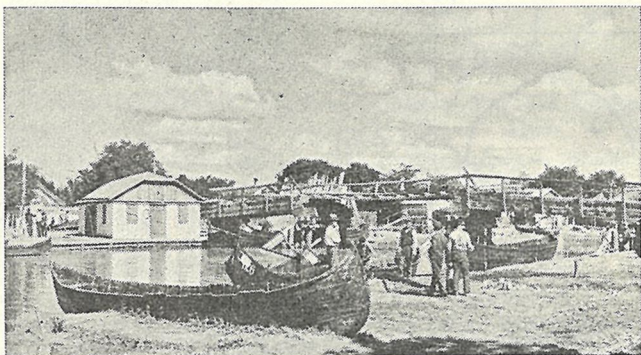
Як за часів царської, так і комуністичної Росії, Україна була й залишилася в ролі колонії, яку займанці експлуатують за плянами, що їх не побачите в жодній країні вільного світу. Всі природні багатства й самі люди стали власністю держави, під кермою російської комуністичної партії, головне завдання якої є забезпечити панування Москви над підбитими народами. Тому робиться там усе, що корисне для Москви, а цілком не узглядняється життєвих потреб окремих народів. Як колись за царя Петра I виростав на козацьких кістках Петроград, а всі матеріальні й культурні здобутки України йшли на розбудову російської імперії, так тепер природні багатства нашої Батьківщини, праця українського селянина, робітника й інтелігента йдуть на розбудову російської

Сіл.-госп. райони Краснодарського і Ставропольського країв. — 1. пшениця, соняшник, молочні корови; 2. пшениця, вівці; 3. бавовна; 4. сади й огороди; 5. зимові пасовища; 6. гірські ліси й пасовища; 7. сади, виноград, тютюн; 8. рис; 9. бавовник.

комуністичної сили. На кістках мільйонів українських, білоруських, козачих, мадярських та іншонаціональних засланих ростуть великі промислові осередки центральної Азії й Сибіру, освоюються мільйони гектарів цілинної площі, будуються тисячі миль довгі канали, залізничні шляхи і т. д. Українськими руками будується господарська сила Російської СФСР, при тому хижачькі методи виснажують українські землі й українську людину. В наслідок такої господарської системи й цілковитого знехтування основних прав людини Советський Союз зміг розбудувати до велетенських розмірів свою воєнну промисловість, потрібну для переведення світової революції. Очевидно, що надмірна розбудова важкої воєнної промисловости відбулася коштом інших родів продукції перших потреб, зокрема одягової, харчової, будови мешкальних домів і їх устаткування, тощо. Советські робітники, зокрема ті, що походять із поневоєних націй, живуть на найнижчому в світі життєвому рівені, не зважаючи на великі, якщо вірити советським статистичним даним, господарські досягнення в їхніх країнах.

Тут треба завважити, що дійсний стан окремих ділянок господарства СССР здебільшого залишається державною таємницею, а статистичні

Рибальська оселя над лиманом Дністра.

дані для загального відома часто фальшиві. Тому доводиться нам користуватися навіть давнішими, але вірнішими даними, зокрема тоді, коли ці дані служать тільки для порівнянь.

Почерзі розглянемо важливіші роди народнього господарства України: сільське господарство, промисловість, транспорт і торгівлю. Статистичні дані взяті для ілюстрації відносяться до Укр. ССР в межах 1955 р. Іноді подаємо числа для всіх українських земель включно з Кубанщиною, Поліссям, північними Курщиною і Вороніжщиною.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Загальна характеристика. Сільське господарство, це найстарша і найважливіша ділянка народнього господарства України, основана на природних багатствах ґрунту, рослин-

ного і тваринного світу та пригожого клімату. З усіх великих країн Європи Україна має найбільший відсоток придатної для сільського господарства землі, бо тільки 7% відпадає на невжитки. Ділячи всю вжиткову площу на рілля, сіножаті й пасовища, ліси та невикористані господарськи землі, відсотковий розподіл української території на тлі сумежних та деяких важливіших європейських держав виглядає так:

Країна	Рілля	Сіножаті й пасовища	Ліси	Невжитки
Україна	66	15	12	7
СРСР	31	11	41	17
Німеччина	44	17	27	12
Італія	42	23	16	19
Франція	41	21	19	19
Англія	20	48	4	28
Швеція	9	2	60	29
Польща	52	13	23	12
Румунія	41	19	28	12
Чехословаччина	43	16	32	9

Із наведених чисел бачимо, що в порівнянні з іншими важливішими державами Європи Україна має найвищий відсоток ріллі, але дуже малий відсоток лісів. Із-поміж названих держав лише Англія стоїть тут позад України. Брак лісів спричинений не тільки некорисними для лісу кліматичними умовами, але й нерозумним господарюванням, яке довело до винищення лісу навіть там, де він конче потрібний. Винищення лісу на Поліссі побільшило лише відсоток непридатних площ, бо піскова й підмокла земля, на якій був ліс, здебільшого не годилася ні для обробітку, ні на пасовища. Винищення рідких лісів у степовій смузі було просто злочинним, бо через це збільшено посушливість клімату й відкрито вільний шлях сухим азійським вітрам та ерозії текучої води.

Коли взяти розподіл використання для сільського господарства площі в окремих частинах України, помітимо між ними великі різниці, як це видно із залученої таблиці:

Область	Рілля та садиби	Сіножаті й пасовища	Ліси	Невжитки
Західне Полісся	30	27	25	18
Чернігівщина	52	16	24	8
Галичина й Волинь	60	15	19	6
Правобережжя	77	5	13	5
Лівобережжя	78	10	7	5
Степи	80	10	4	6
Передкавказзя	66	25	4	6
Карпати	14	30	49	7

Із таблички бачимо, що крім Західнього Полісся, новжиткові площі не перевищують ніде 8%. Найбільший відсоток господарськи використаної землі в усіх областях припадає на рілля. На Придніпрянщині і в степах рілля займає близько 80% придатної землі, зате в горах (Карпати) найбільший відсоток площі займають ліси, а на рілля припадає ледве 14%. Помітне й те, що лісів на Поліссі лише 24-25%, тобто навіть менше, як їх пересічно має густо заселена Німеччина.

а) Рільництво

Рільництво це основа сільського господарства. Воно не тільки прохарчовує людність, але обумовляє годівлю домашніх тварин і плекання різних технічних рослин, на які спираються деякі важливі ділянки промисловости.

Хоч рільництво в нас старіше ніж у багатьох інших країнах Європи, але в наслідок довговічної неволі і загарбання більшої частини землі горсткою чужинецьких поміщиків, не виявило належного розвитку та своїми засобами й методами праці залишилося позад інших країн середньої й західньої Європи. Нову земельну політику запровадили большевики. Вони перебрали всю землю на власність держави й утворили з неї великі збірні господарства, так звані колгоспи, числом 15.400 і розмірами пересічно 2600 га, та 812 великих державних маєтків так зв. радгоспів, розмірами пересічно 4400 га. І в тих і в інших господарствах працюють колишні самостійні хлібороби як рільні робітники, одержуючи за свою працю таку низьку винагороду, що ледве вистачає на прожиток. Для власного вжитку залишено селянам малі кусники землі завбільшки 1/8 га, так звані присадибні ділянки, які вони використовують на городи.

В порівнянні з давніми, колективні господарства вимагають менше робітної сили, якої надвишку перекинено до промисловости, транспорту, а частіше до піонерської сільськогосподарської праці на південному сході Європи, в Центральній Азії й Сибірі. Головно завдяки колективізації і примусовому переселенню на цілині землі Азії й південного сходу Європи мільйонів українських та іншонаціональних селян посівна площа СРСР зроста із 118 млн га у 1913 р. на 186 млн га у 1955 р., при чому посівну площу в Рос. СФСР збільшено на 42 млн. га, Казакської ССР на 16 млн. га, Укр. ССР на 5 млн. га. Треба підкреслити, що так освоєння цілиних земель, як і розбудова промисловости й транспорту відбулися коштом цілковитого знехтування не тільки права власности селян на приватну землю, але і знесення особистої свободи, виго-

лодженням мільйонів українських та іншонаціональних селян і робітників, та сотнями тисяч жертв російських невірничих таборів праці, що вкрили густою сіткою пустині, тайги й тундри СРСР. Саму ж Укр. ССР виснажено з робітної людської сили й природних багатств, які колоніальним порядком ідуть на розбудову Російської СФСР. Через те роля України в сільськогосподарському провідництві сходить чимраз більше на дальший плян. Виснажуючи український чорнозем, не забезпечено йому потрібних для вдержання його родючости мінеральних добрив, винищуючи коні не придбано потрібної кількості сільськогосподарських тракторів і машин. Деякі поступи пороблено, впроваджуючи штучне зрошення сухих степів південної України і північного Криму, застосовуючи добір насіння і впроваджуючи культури нових рослин, як: риж, бавовна й інші технічні рослини.

Розподіл ріллі на окремі культури. Сільсько-господарські рослини, що їх у нас плекають, можна поділити на чотири групи, тобто культури: 1) збіжжеві або зернові рослини, до яких зараховуємо пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, просо, кукурудзу й інші; 2) їстівні не збіжжеві: картопля, квасоля і всяка городина; 3) кормові, тобто рослини, що йдуть на годівлю худоби: кормовий буряк, кормова морква, конюшина, вика, бобик, лґцерна, сараделя, пелюшка; 4) технічні: цукрові буряки, соняшник, хміль, тютюн, льон, коноплі, бавовник та інші.

Взагалі найбільше ріллі займають на наших землях збіжжеві рослини, всі інші дають тільки незначний відсоток. Технічних найбільше (10%) на центральних українських землях, де вирощують багато цукрового буряка. Їстівних не збіжжєвих рослин, головно картоплі, засаджують найбільше на західних землях, кормових на Закарпатті. Відсоток землі, призначений для окремих культур, змінюється. Взагалі збільшується площа культури рослин технічних, незбіжжєвих їстівних і кормових, коштом площі збіжжєвих культур. Так, нпр., коли в 1913 р. на землях центральної і східної України збіжжя займало 90.5% ріллі, а інші культури 9.5%, з того технічні 3.5%, а незбіжжєві їстівні 3.6% і кормові 2.5%, то в 1940 р. збіжжєві займали 66.5%, технічні 9.5%, а незбіжжєві їстівні 8.2% й кормові 15.8%. На основі новіших даних можна вносити про зменшення зернових культур на 62%, а збільшення культур технічних.

Зернові культури. Пшениця — це найважливіше і найбільш поширене збіжжя. Вона вдається найкраще на чорноземних ґрунтах середніх і південних областей України. У сте-

повій смузі й на Кубанщині вона є основною сільсько-госп. культурою. Площа відведена під засів пшениці на всіх українських землях перевищує 13 млн. га. Із того в межах Укр. ССР в 1955 р. 8.6 млн. га. Завдяки сприятливому кліматові понад 60% було озимої пшениці, яка дає краще зерно й більший урожай. Україна включно з Кубанщиною є основними землями продукції озимої пшениці Сов. Союзу.

Жито — важливе збіжжя на хліб, поширене перш за все на польодовикових ґрунтах північних і північно-західніх українських областей. Навпаки, на степах жито охоплює невеликий відсоток землі (нижче 10%). Площа під засівом жита в межах Укр. ССР хитається коло 4.5 млн. га.

Ячмінь — займає коло 4 млн. га посівної площі. Найбільше його засівають у степовій смузі і в Галичині. Зерно використовують на виріб пива, годівлю тварин, а в бідніших областях на хліб.

Овес — охоплює приблизно 3.2 млн. га (в Укр. ССР 2.5 млн. га) посівної площі. Його засівають головню на півночі й на заході наших земель. Зерно йде на корм для домашніх тварин, зокрема для коней; у Карпатах також на хліб.

Кукурудзу засівають у тепліших областях України, найбільше на Покутті, Басарабії й Закарпатті, де вона є основою прохарчування людности. В післявоєнних роках культура кукурудзи значно поширилася в цілій Україні. Площа під кукурудзою в межах УССР зросла на 4.8 млн. га. Крім кукурудзи на зерно, засівають кукурудзу на зелений корм для худоби (в 1955 р. 1.3 млн. га).

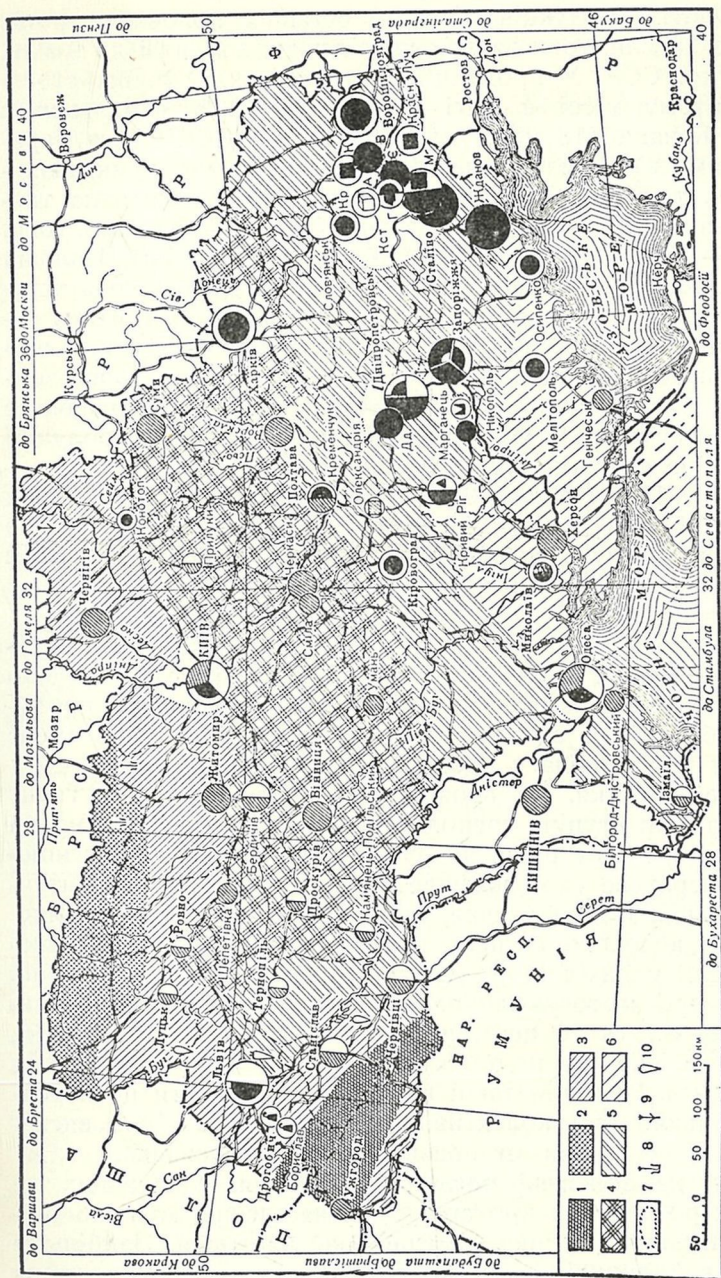
Просо має менше значення в загальній продукції збіжжя. Воно витримує посуху, тому найчастіше сіють його в південно-східних областях. В останніх роках розведено просо-соргум, яке привезено з Палестини.

Гречка охоплює невеликий відсоток орної землі. Найбільше сіють її в північних областях України, головню на Чернігівщині.

Риж, що його культуру започатковано в останніх десятиках літ, розводять над нижнім Дніпром і Кубанню.

Бобові рослини (горох, квасоля, сочевиця) охоплюють невелику частину засівної площі (якихсь 800 тис. га.), головне на півночі й на заході.

Загальний збір збіжжя. Як величиною засівної площі, так і величиною збору врожаю Україна має одне з передових

Сільськогосподарські райони:

1 — ліспромисловий і пасовищним м'ясшерстним тваринництвом; 2 — ліспромисловий і зерново-картопляний і зерново-картопляний і молочно-м'ясним тваринництвом; 3 — зерново-картопляний і молочно-м'ясним тваринництвом; 4 — бурякоцукрово-зерновий і зерново-картопляний і молочно-м'ясним тваринництвом; 5 — пшенично-солянничковий і молочно-м'ясним тваринництвом; 6 — пшенично-бавовнянський і молочно-м'ясним тваринництвом; 7 — приміський садово-городньо-молочний. Найбільше поширення: 8 — льону; 9 — конопель; 10 — цукрових буряків (поза бурякоцукровим районом).

Промислові центри й сільськогосподарські райони Української РСР.
 Скорочення: А — Артемівськ; В — Ворошиловськ; Г — Горлівка; Дд — Дніпродзержинськ; Є — Єнакієво; К — Кадіївка; Кст. — Костянтинівка; Кр. — Краматорськ, М — Макіївка.

місць у світі. Продукція пшениці останніх повоєнних років зросла до 13 млн. тонн на всіх українських землях і до 9 млн. тонн в Укр. ССР. У продукції цього збіжжя Україна стоїть на четвертому місці в світі після ЗДА (26.5 млн. тонн в 1954 р.), Канади (18 млн. тонн в 1952 р.), ССРСР (без українських земель) 13 млн. тонн, Укр. ССР — 9 млн. тонн, Польща 2 млн. тонн. У продукції ячменю Україна стоїть на третьому місці: ЗДА — 8 млн. тонн, Канада — 6 млн. тонн, Україна — 6 млн. тонн (Укр. ССР — 4 млн. тонн), Польща — 1 млн. тонн. У світовій продукції кукурудзи Україна вступила на третє місце: ЗДА — 75 млн. тонн, Аргентина — 8 млн. тонн, Україна — 8 млн. тонн (на основі останніх оціночних даних продукція кукурудзи на всіх українських землях дійшла до 9 млн. тонн). Інші продуценти кукурудзи це Бразилія, Румунія, Югославія та Індія. У світовій продукції жита Україна стоїть на третьому місці: ССРСР без України — 15 млн. тонн, Німеччина — 8 млн. тонн, Україна — 7 млн. тонн (Укр. ССР 5 млн. тонн). У світовій продукції вівса Україна стоїть на шостому місці: ЗДА — 17 млн. тонн, ССРСР — 12 млн. тонн, Канада — 7 млн. тонн, Німеччина — 6 млн. тонн, Україна (всі землі) — 6 млн. тонн (УССР — 4 млн. тонн).

У післявоєнних роках зростає в скорому темпі продукція збіж у Центр. Азії й Сибірі, що влучені безпосередньо до Рос. СФСР і через те роля України, як головного продуцента хліба ССРСР, сходить на дальше місце. Перше місце задержала тут Україна у продукції кукурудзи і ячменю.

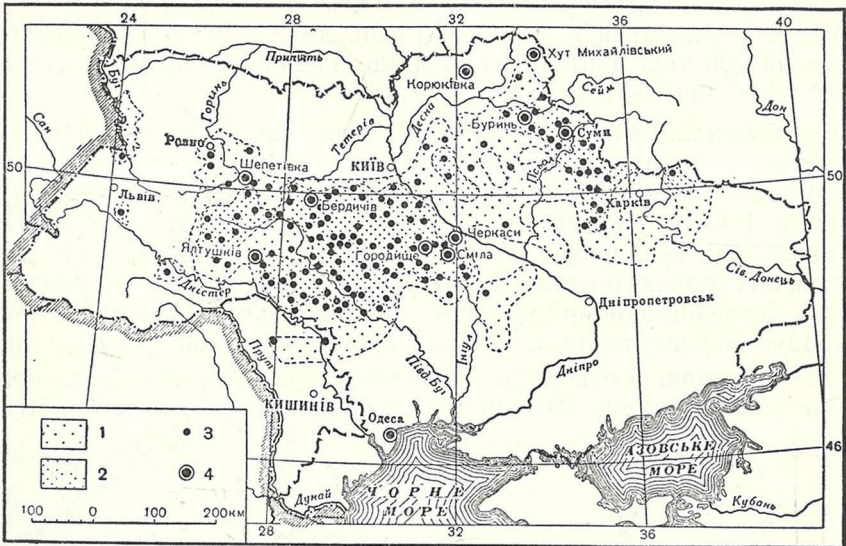
Урожай збіжжя. На врожай впливають передусім грунт і клімат, а далі ступінь господарської культури, тобто праця і способи обробітку ріллі, як от: час і якість орання, угноювання і мінеральне удобрення, винищування бур'янів, штучне зрошування й осушування, якість і ґатунок насіння тощо. В наслідок високого ступеня господарської культури родючість земель у західній Європі багато вища ніж в Україні. Так напр. при застосуванні нових метод у рільництві Голандія збирає з 1 га 29 цент. пшениці, Англія 22, Франція 15, тоді коли в Україні, подібно як в ЗДА і Канаді, збір дає ледве 9 центн. Причини такої низької врожайности це передусім хижачький тип колективного господарства, яке виснажує ґрунти, не даючи їм правильного одобрювання.

Їстівні не збіжжеві рослини. Картопля. З їстих не збіжжевих рослин для прохарчування населення, головнo біднішого сільського, велике значення має картопля. Найбільше садять її в Галичині й на північнозахідніх землях, де вона займає понад 10% усієї ріллі. На східніх і південних українських землях картоплі не садять або садять її дуже мало,

не більше, як 3% орної землі. Великий зріст культури картоплі зазначивсь у воєнні роки, коли площа під картоплею сягала 2.5 млн. га. Після війни культура цієї рослини зменшилася (в 1955 р. 2.2 млн. га в Укр. ССР). Урожайність картоплі — 90 центнерів з 1 га. Загальний збір у передвоєнних роках перейшов 20 млн. тонн і давав 10% світової продукції, ставлячи Україну на четверте місце.

Городина. З городини садять у нас капусту, цибулю, огірки, баклажани, буряки, біб, горох тощо. Городина йде на задоволення потреб місцевого, головню великоміського населення, а також на вивіз, головню до холодніших північних країн. Площа під городиною приблизно 0.5 млн. га.

Технічні рослини. Цукровий буряк. Цукровий буряк розводять на українських землях від половини XIX ст. Тепер площа цукрового буряка дійшла до 1.3 міл. га. Культури

Терени вирощування цукрових буряків і осередки цукрової промисловости. Посіви: 1) менше густі; 2) густіші; 3) Цукрові заводи піскові; 4) цукрові заводи рафінарні.

цукрових буряків сприяє добрий ґрунт та помірковано-теплий клімат із достатньою вогкістю в часі росту й теплою сухою погодою під час дозрівання й збирання. Найкращі умови розвитку найшов для себе цукровий буряк у чорноземній смузі наших земель, головню в середньому Поділлі, в Київщині й Харківщині. Загальний збір цукрового буряка в повоєнних роках дійшов до 18 млн. тонн, становить 75% продукції цукр. буряків цілого ССРСР і стоїть на першому

місці в світі (перед довоєнною Німеччиною — 16 млн. тонн, ЗДА — 11 млн. тонн у 1955 р., Польщею — 7 млн. тонн).

Соняшник — це олійна рослина, яку перед першою війною сіяли головню на Кубанщині, Донщині й Вороніжчині. В останніх роках культуру цієї рослини поширено в усій степовій Україні. Посівна площа під соняшником сягає 0.8 млн. га, загальний збір насіння хитається між 600 тис. і 900 тис. тонн. Щодо продукції соняшника Україна стоїть на першому місці в світі.

Льон вирощують у нас головню у двох районах: 1) на Поліссі та Чернігівщині; 2) трохи менше на Причорноморській низині. Крім того сіють його в невеликій кількості в Галичині й на Волині. Льон північних земель дає краще волокно, південний більше сім'я на олію. Ціла посівна площа під льоном в Укр. ССР становила в 1940 році 236 тисяч га (на всіх українських землях понад 400 тис. га), урожай волокна хитається в межах 0.8 млн. до 2 млн. тонн, урожай сімени 700 тис. центн. Волокно йде здебільша на вивіз, сім'я на олію для внутрішнього вжитку.

Коноплі. Величина площі під коноплями становить приблизно 230 тис. га (стільки як і льону). Найбільше сіють конопель на Чернігівщині, крім того в Галичині й на Закарпатті. Річний урожай буває коло 700 тис. центн. волокна і понад 900 тис. центн. сімени, яке йде головню на олію. В останніх роках розвели на Кубанщині й у південних областях України окремий гатунок південних конопель, який потребує більше тепла, але і дає більше прядива.

Бавовник. Розводити бавовник у нас почали недавно. Він займає понад 400 тис. га, головню на чорноморському

Схематична карта розподілу площі під бавовником.

й озівському побережжях і на Передкавказзі. Річний урожай бавовни бував понад 1 міл. цент. У порівнянні з іншими країнами він дуже невеликий.

Кенаф — це багаторічна волокниста рослина, що потребує теплого й вологого клімату. Осередком культури кенафу є Кубанщина.

З інших олійних рослин треба згадати рицину (головно на Передкавказзі), гірчицю (в степовій смузі), ріпак (на Правобережжі й на Кубанщині).

Тютюн. Площа під тютюном дорівнює 150 тис. га, що розкидані по всьому просторі України — найбільше на Чернігівщині й Полтавщині (махорковий тютюн). Найкращі ґатунки тютюну розводять на південному побережжі Криму, на Передкавказзі й на Закарпатті. Річний урожай тютюну понад 400.000 тонн.

Хміль розводять головно на Волині (3.000 га). Річний урожай коло 20.000 цент. Хміль іде здебільшого на вивіз.

Цикорію плекають у різних частинах наших земель, найбільше в Криму.

Чай почали розводити з добрим успіхом на Кубанщині й над Чорним морем.

Кок-сагиз — кавчукова рослина — в початковій стадії розвитку в південних областях і на Закарпатті.

Кормові рослини. До кормових рослин зачисляємо сіяні трави (конюшина, люцерна, вика, сараделя, бобик і інші) та просапні культури (кормовий буряк, кормова морква, ріпа тощо). Площа кормових рослин у нас невелика й займає на західноукраїнських землях приблизно 9% усієї засівної площі. В напрямі на схід цей відсоток дуже зменшується.

У порівнянні з країнами західної Європи, де високо розвинена годівля домашніх тварин і де кормові рослини займають 15-20% орної землі, у нас культури таких рослин іще не доцінюють.

б) Садівництво й виноградарство

Із **садовини** плекають у нас вишні, яблука, сливи та груші. У тепліших областях родять черешні, морелі (абрикоси), грецькі горіхи, бросквина, персики; на південному побережжі Криму й на західному березі Кавказу — південна садovina: мигдаль, їстівні каштани тощо. Проте, взагалі садovina розводять у нас замало. Найбільше значення вона має на південному Поділлі й у Басарабії, на західній Волині та в Криму. Вся площа овочевих садів Укр. ССР у 1955 р. була 466 тис. га.

Виноградарство розвинулося в південних, тепліших районах. Північна межа його поширення йде від Борщова через Кам'янець Подільський, Дніпропетровське (Січеслав) до Астрахані. Були спроби розвести виноград і на північ від зазначеної лінії. Площа під виноградником перевищає 100 тис. га. Найважливіші осередки культури винограду — це південна Басарабія (коло 20 тис. га), Херсонщина, Крим, Кубанщина й Закарпаття. Найкращий виноград і вина постачають Одещина, Передкавказзя й Закарпаття. Вино експортують головно до північних країн ССРСР.

в) Тваринництво

Загальна характеристика. В сільському господарстві дуже важлива годівля домашніх тварин. Коні й воли дають робочу силу, рогата худоба молоко й м'ясо, вівці вовну, свині сало й м'ясо, а всі разом — цінний гній. Тому хліборобство на наших землях від найдавніших часів тісно пов'язане з годівлею домашніх тварин.

Кількість домашніх тварин на українських землях за кілька останніх десятиків років зазнала великих змін. Уже в першій світовій війні винищено багато тварин. Після війни їхнє число зростало аж до 1928 р., тобто до часу, коли почали заводити колективізацію. За часів колективного господарювання число домашніх тварин дуже зменшувалося, а потім до вибуху другої світової війни почало зростати. Воєнні події спричинили велике спустошення в годівлі домашніх тварин. Щопиш у 1950 році число тварин дійшло до передвоєнного рівня. Стан домашніх тварин у 1955 р. навіть перевищив передвоєнний, як це показано на таблиці:

ЧИСЛО ДОМАШНІХ ТВАРИН В УКР. ССР

Тварини	в тисячах			Число тварин на 100 мешк.
	1928	1941	1955	
Коні	5.5	5.2	—	—
Рогата худоба	9.9	11.0	14.0	35
В тому молочні корови	—	—	6.4	16
Свині	8.6	9.2	15.2	38
Вівці й кози	8.3	7.3	11.4	28

Число **коней** в Укр. ССР постійно меншає враз із розвитком механізації сільського господарства. Ще найбільше коней у західньо-українських областях і в Чернігівщині.

Число **рогатої худоби** як у відношенні до величини площі України так і числа людности за низьке. Зокрема мала кількість **корів** (1 корова на 6 осіб) вказує на недостаток молока й молочних продуктів.

Також число свиней відносно невелике. В годівлі тих тварин Україна займає п'яте місце після ЗДА, Німеччини, ССРСР і Бразилії. В останніх роках помітний значний зріст.

В годівлі овець і кіз Україна стоїть на одному з дальших місць. У зв'язку з заорюванням решток степової площі число овець постійно зменшується. Природними областями годівлі овець залишаються гори і Полісся.

Допоміжні галузі сільського господарства. Поруч із годівлею великих домашніх тварин важливу роль відграє годівля домашніх птахів, головно: курей, гусей, качок, індиків і ін., рибальство, бджільництво й шовківництво.

Птахівництво достарчає м'яса, яєць, пір'я. Перед уведенням колективних господарств, на українських землях годівано приблизно 70 млн. птахів. У роках колективного господарства дробину плекають переважно у птахівничих фармах (в 1941 р. годівано в них приблизно 9 млн. штук). У загальному число птахів сильно зменшене.

Рибальство було від найдавніших часів важливою галуззю народнього господарства. У водах України живе бл. 120 різних видів риб. Найбільше риби дає Дніпро і його притоки. В морському рибальстві найбільше значення має Озівське море, з якого виловлюють приблизно 300 тис. тонн риби річно. Ловлять переважно такі риби, як: судак, тараня, тюлька, бички і ін. Чорне море на рибу бідніше і його улови хитаються з року на рік у широких межах (30 до 60 тис. тонн). Більше значення мають лови на дельфінів, які дають 100 до 200 тис. тонн річно (при берегах Криму й Кавказу). Годівля риб у ставках розвинулася найкраще на Поділлі. Годують найчастіше коропа. Ставкове рибальство дає прибр. 20 тис. тонн риби на рік. Для розвитку годівлі риб працюють окремі дослідні установи.

Бджільництво було розвинене в Україні від непам'ятних часів. Після першої світової війни воно занепало з виїмком земель, що ще не входили в склад ССРСР. Теперішній стан бджільництва підупав і на західних землях.

Шовківництво набрало більшого значення в народньому господарстві лише в останні роки. Воно розвивається успішно у лісостеповій і лісовій смугах, де пригожий клімат уможливило вирощування морви, поживи гусениці шовкопрядки. Загальний збір сирих коконів у 1938 р. сягав 350 тонн.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Подайте основні різниці між капіталістичною і комуністичною формами сільського господарства. Які користі і які шкоди виникають із сколективізування сільського господарства? Які найосновніші перешкоди розвитку народнього господарства України взагалі і сільського господарства зокрема? Подайте характеристичні різниці між двома основними типами колективних господарств. Назвіть найважливіші

зернові культури і значення кожної з них. Назвіть технічні культури і подайте господарське значення цукрового буряка й соняшника. Схарактеризуйте годівлю домашніх тварин України.

г) Лісове господарство

Ліс у народньому господарстві має окреме важливе місце. Він доставляє матеріяли для будови домів, кораблів, залізничних вагонів тощо. Його вживають у копальнях, для виробу меблів, сірників, у продукції паперу, штучного шовку, целюлози, смоли, дьогтю, спирту, оцту, технічної олії тощо.

Ліс на Поліссі в зимі.

Велику частину лісових продуктів використовують на опалення кімнат, на деревне вугілля і т. д. Незалежно від використання дерева ліс дає захист більшій частині диких тва-

рин і створює основу ловецтва, лісові ягоди, гриби тощо, що дають заробіток великій частині біднішого населення. Ліс впливає на злагіднення клімату, зокрема зменшує силу вітру, здержує суховії, які забирають рештки вогкості з поверхні ґрунту і з рослин, спинає наглий відплив води по літніх зливах і під час снігових розтопів на весні та цим злагіднює повені, і таке інше. Тому кожна країна домагається розумного господарювання лісом і не дозволяє його винищувати там, де він конечний для загальнішого добра. Загально вважають, що кількість лісу задовільна, коли його площа охоплює бодай 25% площі даної області.

Уже загальний огляд розподілу кількості лісової площі в Україні виявляє великі недостачі в цій ділянці господарства. Площа, вкрита лісом, дає кругло 11 міл. га, тобто тільки 12% усього простору. Більшість лісів розкладена на прикордоннях України (Полісся, Підляшшя, Чернігівщина, Кавказ, Кримські гори, Карпати), які в значній частині виключено з меж сьогоднішньої Української ССР. Крім того лісове господарство занедбане. Тому Україна мусить довозити дерево з інших країн, головно Білоруси та Росії. Перед лісовим господарством України стоять нові проблеми, з яких найважливіші — підвищити видатність лісів через заліснення зрубів і лісових недоступних земель, поліпшення складу лісостану й розведення полезахисних лісових смуг у степових областях.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ: Назвіть найважливіші лісові області України. Що вплинуло на безлісся південної України? Яке значення має ліс у народньому господарстві?

ПРОМИСЛОВІСТЬ

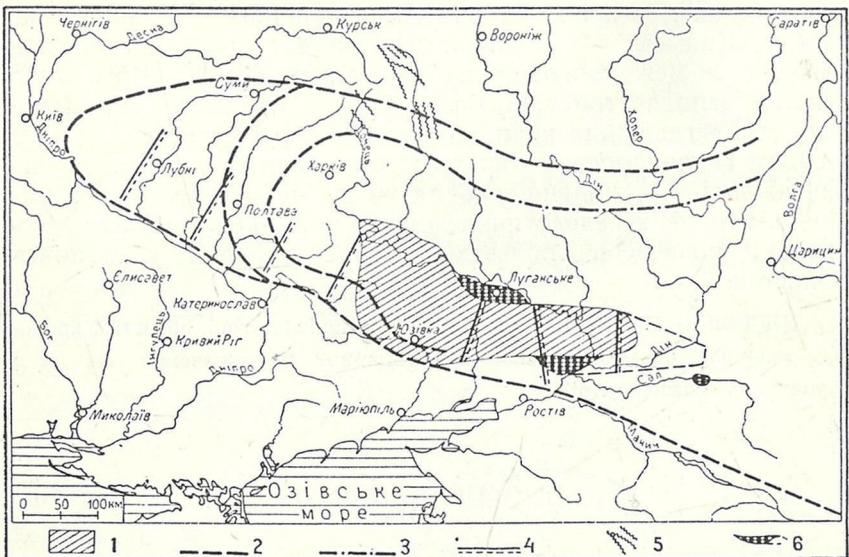
Загальні завваги. Розвиток промисловости, однієї з передумов господарського і політичного значення кожної модерної держави, залежить від кількох чинників. Найважливіші з них: 1) сировина, тобто природні багатства — рослинні й мінеральні, що їх перетворюють у фабриках на пожиточні речовини й речі; 2) достатня кількість джерел енергії, потрібної для рушення фабрик, витворювання відповідно високої температури, освітлення тощо; 3) достатня кількість фахівців і робітників; 4) достатньо розбудована мережа доріг і перевозових засобів, які вможливають перевезення сировини до місця її перерібки, та фабричних виробів або сировини на ринок збуту; 5) капітал, відповідно висока грошева сума, конечна на початках розбудови промисловости.

а) Джерела енергії

До найважливіших джерел енергії належать: вугілля, нафта та гідроелектрична енергія.

Вугілля. Вугілля в промисловості це основна гірнича речовина. Є кілька його родів: кам'яне, що дає найбільшу кількість тепла, буре і торф.

Найбільші запаси кам'яного вугілля на українських землях у Донецькому басейні. Вугілля міститься під поверхнею, яка займає 25.000 км², а запаси його оцінюють на 90 мільярдів тонн. Геологічні дослідження останніх років виявили, що кам'яновугільні зложища поширюються на північний захід. Тим самим запаси кам'яного вугілля багато більші. Поза Донецьким басейном вугілля є ще в малих кількостях у Криму, в Надзівщині і на Кавказі, а передсвсім у нововідкритім

Схематична мапка т. зв. Великого Донбасу. 1—Старий Донбас, 2—Здогадні межі Вел. Донбасу, 3—Здогадні межі засягу кам'яновугільного родовища, 4—лінії підняття осей складок, 5—Курська магнітна аномалія (з родовищами залізної руди), 6—Нові вугленсні терени.

Львівсько-Волинським кам'яновугільним басейні.

Річний видобуток вугілля коливається з року на рік у досить широких межах.

У 1935 р. добули на українських землях 70 мільйонів тонн. У 1950 р. 78 міл. тонн, 1955 — 126 млн. тонн, або 32% видобутку в ССРСР (391 млн. тонн).

Велике значення донецького вугілля в господарстві України і цілого ССРСР в тому, що:

1) воно дає паливо для металургійної промисловости і хемічну сировину не тільки для України, але й для цілого півдня ССРСР;

2) обслуговує енергетичним паливом усю велику промисловість цілого півдня східньої Європи і частинно центральної Росії й Надволжя;

3) обслуговує залізниці України і, частинно, сусідніх країн, зокрема Білоруси та Росії.

У порівнянні з іншими дуже багатими зложищами кам'яного вугілля в ССРСР, як от Кузнецька і Караганди, вугілля Донецького басейну перевищує їх: 1) своїм корисним положенням серед густо заселених областей у сусідстві з велетенськими родовищами заліза (Кривий Ріг і Керч), кам'яної соли та різних металів; 2) своєю якістю: воно дає високу температуру при опалюванні (7000 калорій на 1 кг) та можливість випалювати кокс, конечний для металургії.

У світовій продукції вугілля Україна займала в 1955 р. п'яте місце після ЗДА (450 млн. тонн), Німеччини (Зах. Нім. — 224, Сх. Нім. — 204 млн. тонн), ССРСР (без України 265 млн. тонн) і Великобританії (225 млн. тонн) та давала 6% всієї світової продукції.

Буре вугілля добувають головно в Київщині, Галичині й на Волині. Річний видобуток близько 250 тис. тонн.

Родовища торфу виступають майже скрізь, головно на північних і західніх землях, і займають понад 2 млн. га поверхні. Загальні запаси оцінюють на 3.500 мільйонів тонн. Річно добувають понад 1 млн. тонн. У районах убогих на ліси торф використовують головно на паливо. Торфовища використані в нас недостатньо і примітивно.

Нафта. Нафтові джерела виступають у нас у трьох районах: на північному Кавказі, на Підкарпатті і в нововідкритому басейні біля Ромна на Полтавщині.

Запаси підкарпатської нафти обчислюють на 160 млн. тонн. Її видобувають в околицях Борислава і Битькова. Річний видобуток змінюється від 1.1 млн. тонн перед 1914 р. до 0.4 млн. тонн перед німецько-польською війною. Тепер понад 0.5 млн. тонн. Підкарпатську нафту перероблюють у рафінарні в Дрогобичі.

На Кавказі нафта виступає в околицях Грозного, Майкопу і на Чорноморському побережжі Кубанщини. Запаси оцінюють на 237 млн. тонн.

Для перерібки нафтової ропи побудовано дестиларні в

Грозному, Краснодарі й Туапсе. Для транспорту нафти з місць видобутку до місць перерібки і до моря побудовано великі нафтотяги: з Майкопу до Краснодару і з Краснодару до моря та з Грозного до Туапсе над Чорним морем. Теперішній видобуток обнизився до 3 млн. тонн. Видобуток нафтової ропи в 1955 р. на всіх українських землях був ок. 3 млн. тонн, із чого в Укр. ССР 531 тис. тонн.

Борислав, осередок видобутку нафти на Підкарпатті. Гірничі вежі — це найхарактерніша риса краєвиду.

Нафту широко використовують завдяки високій видатності тепла (кальорійності). У порівнянні з іншими паливами, тепло, яке при спаленні дає нафта, майже вдвоє більше від того, що його дає така сама кількість вугілля, і втриє більше, ніж торф і дрова. Всі авта, літаки, модерні кораблі,

мотори вживають нафту чи її продукти, головню бензину. Тим то кожна держава силкується здобути для себе якнайбільше нафтових теренів та запевнити собі постачання нафтової ропи.

Поруч нафти на Підкарпатті видобувають **земний віск** (озокерит). Його видобуток невеликий (ок. 20 тис. тонн річно).

Земний газ. Земний газ виступає в тих самих місцях, що й нафта. Добувають його на північному Кавказі (Кубанщина, Таманський півострів), на Керчі, Мелітопільщині, на Підкарпатті в Галичині. Вживають його до освітлювання й опалювання. Уже кілька років переробляють його на бензину. Вироблення бензину з газу в Галичині перевищує 4 тис. тонн річно. Підкарпатський газ розподіляють по широких просторах. Окремі газопроводи побудовані з Дашави до Києва.

Схематична карта розподілу найбільших електривень.

Продукція електричної енергії. Через різноманітне використання електричного струму (опал, світло, рушійна сила моторів і і.) та його легке переносення набирають

щораз більшого значення електривні. Їх число в Україні за час останніх десятиків літ дуже зросло. Начислювали понад 2.000 електровень з потужністю 2,5 млн. квт. (у 1940 р.). Електривні можемо поділити на два основні типи: водяні або гідроелектростанції, які для продукції електричного струму використовують силу текучої води, і теплові, які працюють на кам'яному й бурому вигіллю, торфї, деревї і т. д.

Найбільші гідроелектростанції розбудовано на Дніпрї. До них належить Дніпрогес (Дніпровська гідроелектрична станція) пониже Запорїжжя з потужністю 750 тис. квт., Кахівська гідроелектростанція з потужністю 250 тис. квт. і і. У проекті будова потужних гідроелектростанцій у Дніпропетровському, Києві й і.

Із теплових електростанцій найпотужніші ті, що працюють на вугіллю — в Донбасї (Курахівська, Зуївська, Штерівська, Північно-донецька), Дніпропетровському промислового району (Дніпропетровське, Дніпродзержинське) і в Кривому Розї. Увесь район між Кривим Рогом на заходї й Донецьким басейном на сходї належить до найпотужніших систем електричної енергїї в світї.

Поза Донецько-Дніпровським районом в окремих великих містах, як Львів, Київ, Харків, Одеса, Севастопіль і і. працюють потужні електривні на вугіллю. В багатьох місцевостях електривні працюють на бурому вугіллю й торфї.

Майбутньому розвиткові продукції електричного струму сприяють нововідкриті багаті родовища бурого вугілля і збільшення видобутку торфу. Також ріки використанї тут покищо дуже мало.

б) Метали і солї

Метали. Залїзо. Родовища залїзної руди маємо на українських землях у кількох районах. Та видобувають її лише в околицях Кривого Рогу над Інгульцем і на Керченському півостровї Криму.

Залїзнорудне родовище Кривого Рогу над горїшнім Інгульцем і його притоками Жовтою і Саксаганню належить до найбагатших у світї. Залїзні руди виступають у влоговинї 100 км довгїї і 2 до 6 км широкїї. Поклади сягають 320 м глибини. Запаси руди — переважно гематити й залїзистї кварцити — оцїнюють на 1.5 млрд. тонн із високим змїстом чистого металу (50-65%). Останнї дослїдження виявили, що залїзноруднї родовища Кривого Рогу значно ширшї від знаних тепер а тимсамим запаси багато більшї (до 100 мрд тонн).

Керченські родовища залізної руди охоплюють площу 240 км² — запаси руди оцінені на 2.7 млрд тонн. Глибина, на якій залягають руди, невелика (здебільшого 4 м). Відсоток металу 40% — значно менший чим руди Кривого Рогу. Якість руди погіршена ще й домішкою фосфору (1%), сірки (1.6%) та арсену (0.05%), які роблять залізо нетривким і до багатьох виробів непридатним.

Поруч цих двох основних родовищ залізні руди виступають у багатьох інших місцях Галичини, Волині, Донецького басейну, на Півдні, в Карпатах, в околиці Кременчука, над Конкою і ін., а передусім у т. зв. Курській магнетній аномалії — в більшості поза межами Укр. ССР з запасами руд оціненими на 200 млрд тонн.

Серед залізнорудних країн світу Україна займає п'яте місце (ЗДА — 84 млрд т., Англія 6 млрд т., Росія — 6 млрд т., Україна 4 млрд т.).

Видобуток залізної руди в Укр. ССР у 1955 р. зріс до 37 млн. тонн (у 1934 р. — 18 млн. тонн). У видобутку зал. руди Укр. ССР стоїть на третьому місці після ЗДА — 115 і Франції — 56 млн. тонн (інші країни: Швеція — 19, Німеччина — 19, Англія — 18, Канада — 17 млн. тонн).

Манган. Манганова руда виступає у найбільшому в світі родовищі біля Нікополя. Запаси її оцінюють на 500 млн. тонн. Крім того є кілька менших родовищ: Лабинська на Кубанщині (ок. 35 млн. т.), Хоцеватка на Поділлі б. Гайсина (8 млн. т.), у Карпатах між джерелами Білого й Чорного Черемоша та ін. Всі запаси руди оцінено на 550 млн. тонн. Чистого металу в Нікопольській мангановій руді 35 до 40%. Річний видобуток у 1955 р. ок. 2 млн. тонн (у 1913 р. — 276 тонн, в 1940 — 900 тис. тонн). Поза Укр. ССР манганові руди є в Чиятурах у Грузії, Індії, ЗДА, Румунії.

Ртутна руда залягає в Донбасі біля станції Микитівка. Її запаси оцінюють на 6 млн. тонн. Видобуток живосріблової руди в 1938 р. давав 42.000 тонн.

З інших металів маємо **золото, оливо, срібло й цинку** в Донецькому басейні, на Північному Кавказі і на Закарпатті; **мідь** у Донецькому басейні, в Херсонщині, в Київщині і на Буковині. Запаси згаданих металів малі і їх не добувають або добувають у дуже малій кількості разом з іншими копалинами.

Солі. Кухонна сіль. У нас добувають сіль просто з землі (кам'яна сіль), із солоних джерел (виварини) або з моря й озер (самоосади). Кам'яну сіль добувають у Донбасі, де її родовища займають простір 45 км завдовжки, 35 км завширшки, товщина родовищ 30-40 м. Річний видобуток сягає

1.5 міль. тонн. Поза Донбасом родовища кам'яної соли виступають на Закарпатті й на галицькому Підкарпатті.

Солоні джерела, з яких виварюють сіль, зустрічаємо в Донбасі (біля м. Слов'янського), на Одещині і Підкарпатті.

Самоосадну сіль дістають із заток та лиманів на чорноморському побережжі, головню в Криму і в Одещині.

Видобуток соли прибіл. 2 міль. тонн річно. Щодо видобутку цього мінералу Україна стоїть на восьмому місці. Продукція в 1955 р. була: ЗДА — 21 міль. т., Китай — 6, Англія, СРСР (без України) — 4, Німеччина — 3, Індія — 3, Франція — 2, Укр. ССР — 2, Італія — 1.5, Канада — 1.2, Еспанія — 1.2, Польща — 1.0 міль. тонн. Світова продукція — 62 міль. тонн.

Калійні (поташеві) солі маємо в Галичині — в Калуші і в Стебнику біля Борислава. Видобуто їх в 1936 р. 484 тис. тонн.

Глявберову сіль дають Генічеські озера в Криму і Баталпашинські озера на Півн. Кавказі.

Будівельні та інші копалини. Будівельні матеріали — вапняки, доломіти, опоки, пісковики, глини й інші бувають на всіх українських землях.

Крейда виступає головню на Чернігівщині, Харківщині, Дніпропетровщині, в Галичині й на Волині.

Каолінова глина найкраща в Бердичівщині, Вінниччині, Білоцерківщині, Маріюпільщині і в Півн. Кавказі.

Гіпс виступає на Поділлі, в Донбасі і на Північному Кавказі.

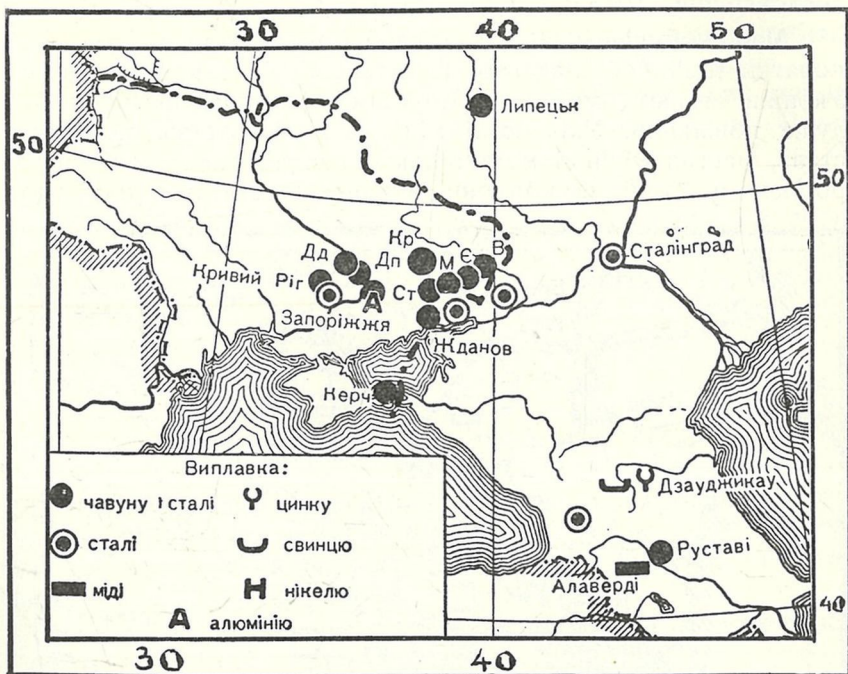
Графіт добувають в Олександрівському над Бугом, біля с. Хощеватка на Поділлі і в Чивчинських горах у Карпатах.

в) Металургійна промисловість

Чорна металургія. Чорна металургія розвинулася в місцях видобутку руд і коксівного вугілля, або там, де виступають джерела іншої енергії, спроможної витворити високу температуру, потрібну для витоупу металю та його першої обрібки. В Україні є три головні осередки, що відповідають цим вимогам:

1) Та частина Донецького басейну, де виступає коксівне вугілля, а саме в околиці міст: Юзівки, Макіївки, Кадіївки, Костянтинівки та інших; 2) у районі Кривого Рогу, де видобувають залізну руду; 3) Подніпров'я, в районі міст: Дніпропетровська й Дніпродзержинська, куди привозять вугілля з Донбасу й залізну руду з Кривого Рогу, в околиці міста, та Запоріжжя, де використовують гідроелектричну енергію Дніпра (Дніпрогес).

Крім згаданих осередків, є ще другорядні, а саме: в районі Керчі — розвинений на місцевій залізній руді й довозуваному з Донбасу вугіллі, і в Приозівщині (у районах

Розташування головних центрів чорної металургії. Скорочення: В — Ворошиловград, Кр — Крамарськ, Є — Єнакієво, М — Макіївка, Ст — Сталіно, Дн — Дніпропетровське, Дд — Дніпродзержинське.

міст Жданова й Таганрогу) на вугіллі з Донбасу та залізній руді з Керчі та Кривого Рогу.

Чорна металургія розвивається в Україні щойно від 1870 року.

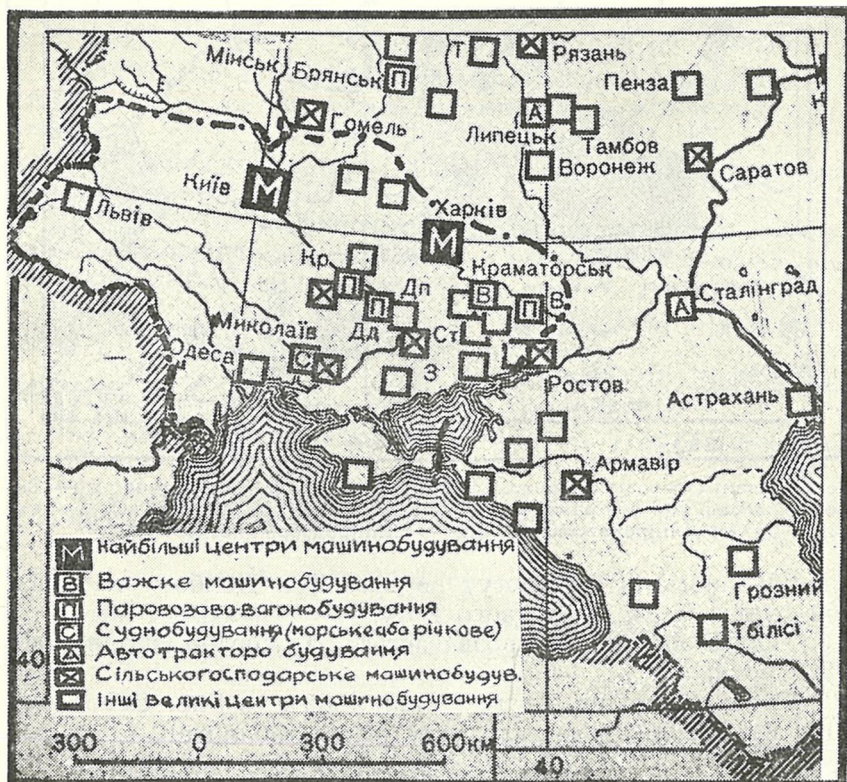
Річна продукція чавуну і сталі 1955 р. в Укр. ССР та інших важливіших державах світу подає таблицька:

Продукція в млн. тонн (1955 р.)

Країна	Чавун	Сталь
ЗДА	79.3	117.0
Російська СФСР	16.3	26.8
Німеччина (Зах.)	19.8	23.5
Англія	14.0	22.2
Українська ССР	16.6	16.9
Франція	12.2	12.6
Канада	3.9	9.5
Польща	3.1	4.4

У продукції чавуну Укр. ССР стоїть на третьому місці в світі (після ЗДА і Зах. Німеччини), в продукції сталі на п'ятому місці, випереджуючи Францію, Канаду, Польщу, Чехословаччину, Швецію й Іспанію.

Машинобудівельна й металеобрібна промисловість. Хоч початки машинобудівельної й металеобрібної промисловости України сягають минулого століття, проте їх розвиток був дуже повільний. Українські мінеральні багатства, передусім сталь, манган та інші метали йшли в сирому або напівпереробленому стані за кордони України, а відтам спроваджу-

Осередки машинобудівельної промисловости.

вано за високу ціну готові вироби, зокрема сільсько-господарські машини й устаткування для цукроварень, копалень і т. д. Щопиш в останніх десятиліттях позначився розвиток цього роду промисловости. При тому Україна й надалі залишилася продуцентом сировини для російської промисловости, а українська машинобудівельна промисловість іще не спро-

можна забезпечити місцевих потреб. Передовсім майже цілком занедбане виробництво легкових (особових) авт, швальних машин, машин до виробу прецизних приладів, моторів, годинників і т. д. Зате розвинене виробництво сільсько-господарських машин, тракторів і вантажних авт, важких машин, устаткування для копалень і металургійних виробень, транспорту, для хемічної промисловости й електровень.

Найбільші заводи виробу **сільсько-господарських машин** (сівалок, косарок, плугів і т. д.) є в Харкові, Києві, Одесі, Львові, Херсоні, Дніпропетровському, Кіровограді й ін. У Запоріжжі зосереджене виробництво комбайнів.

У виробництві **тракторів** на першому місці стоять виробні в Харкові. Річна продукція тракторів у 1955 р. була 57 тисяч (у 1940 р. — 10 тисяч). Головним осередком продукції **вантажних авт** є Дніпропетровське. У 1955 році в Укр. ССР випродуковано їх 19.200. Великі склади авт є в Одесі, Харкові і Львові.

Будова **важких машин** для копалень і металургійних заводів зосереджена в містах Донецького басейну (Краматорське, Горлівка, Сталіно, Ворошиловград) і в Харкові.

Виробництво **паротягів і залізничних вагонів** має такі осередки, як: Луганське (найбільша в ССР вирібня паротягів), Харків, Київ, Крюків, Дніпропетровське, Дніпродзержинське й ін.

Корабельні варстати є в Миколаєві (для морських кораблів) і в Києві (для річкових кораблів).

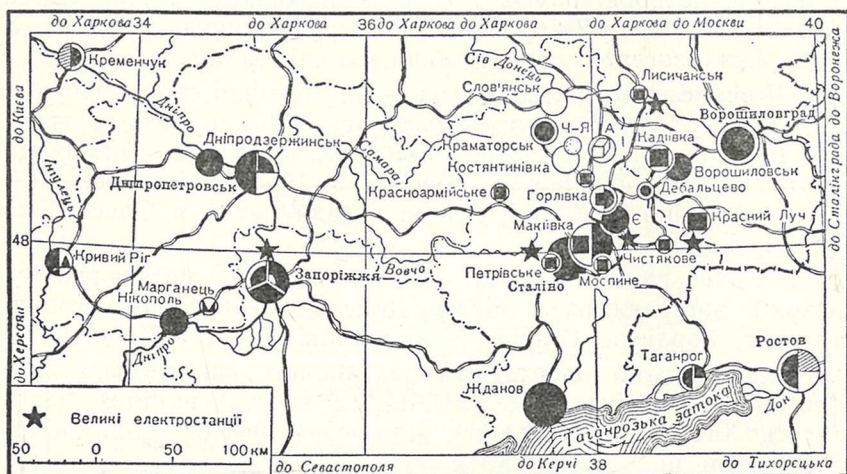
Електричні машини виробляють у Харкові, Києві, Львові, Дніпропетровському й ін.

Виробництво машин для хемічної промисловости зосереджене в Києві, Сумах, Бердичеві, Слов'янському і ін.

Хемічна промисловість. Початок хемічної промисловости в Україні сягає половини минулого сторіччя і її розвиток стоїть у тісному зв'язку із зростом продукції кам'яного вугілля, кам'яної соли, калієвих солей, фосфоритів та інших мінералів, які дають сировину хемічних виробів.

Одною з найважливіших сировин хемічної промисловости є відходи, які одержуємо з вугілля при виробі коксу. З них виробляють синтетичний амоніак, азотні добрива, півфабрикати анілінових фарб, бензол, а передусім вибухові речовини. Найважливішим осередком хемічної промисловости, спертій на кам'яне вугілля, є Донецький басейн. Перед війною він давав 75% продукції ССРСР. Висоту продукції хемічних речовин, важливих для воєнних цілей, держать у тайні.

Виробництво **мінеральних добрив** спирається на таку сировину, як: фосфорити, апатити, калієві солі. Найбільші заводи штучних добрив мають: Костянтинівка, Вінниця, Одеса, Горлівка, Дніпропетровське, Калуш. Продукція мінеральних добрив у 1955 р. в УССР дала 2,728.000 тонн. В останніх роках зростає продукція калієвих солей у Калуші, Стебнику й Голині, яка має зайняти перше місце у виробі добрив.

Промислові центри Донбасу та Придніпров'я. Скорочення: А — Артемівськ, Є — Єнакієво, Ч-Я — Часів Яр.

Виробництво **мила** — сперте на соняшникову олію — розвинулося найкраще на Кубанщині. Позатим фабрики мила, сперті на рослинні і тваринні товщі, є по всій Україні.

Виробництво **фарб і ляків** розвинене в Одесі, Харкові, Корсуні, Маріуполі і і.

Виріб **ліків** — зосереджений у великих містах: Київ, Харків, Львів, Одеса.

Харчова промисловість, Ця галузь промисловости, сперта на переробленні сільсько-господарських продуктів, охоплює цукроварство, млинарство, молочарство, олійництво, гуральництво, виріб консерв, м'ясних продуктів і т. і. поширена в цілій Україні.

Цукроварство — одна з найкраще розвинених галузей харчової промисловости України — зосереджене головним чином у центральних областях — Київщині й Полтавщині. Крім того деяке число цукроварень працює на Поділлі, Во-

лині, Галичині й Кубанщині. Загальна продукція цукру УССР у 1955 р. була 2,5 млн. тонн, тобто 71% усієї цукрової продукції в ССРСР.

У виробі бурячаного цукру Україна стоїть на першому місці в світі.

Млинарство в Україні таке старе, як рільництво. Водяні й вітряні млини були в кожній місцевості. Проте, промислове значення мають тільки великі млини, що мелють борошно на вивіз.

Промислове млинарство зосереджене в центральних і південних областях та в Галичині, з великими млинами в Києві, Харкові, Полтаві, Дніпропетровському, Кременчуці, Херсоні, Одесі, Краснодарі, Львові, Тернополі та ін. Річна продукція борошна і круп перевищувала 6 млн. тонн.

Олійництво розвинулося найкраще на Кубанщині й південних областях. Головні осередки олійного промислу є в містах: Краснодар, Слов'янське, Дніпропетровське, Армавір, Таганріг. Там виробляють головно соняшникову олію, в інших областях конопляну, льняну й ріпакову.

Виробництво олії в Україні перед війною давало 200 тис. тонн (20% продукції ССРСР).

Консервна промисловість (рибна, м'ясна, овочева й горюдина) розвинулася найкраще в південних областях. Головні осередки цієї промисловости — це міста: Херсон, Одеса, Краснодар, Симферопіль. Рибні консерви виробляють у Жданові, Одесі й Очакові. Найбільші заводи м'ясних консерв у Києві.

Гуральництво (виріб алькоголю з картоплі, жита, кукурудзи тощо) розвинулося ще перед першою світовою війною. На всіх українських землях виробляли понад 600 млн. літрів спирту. Продаж спирту була завжди в руках держави і давала їй велетенські прибутки.

Одягова й обувна промисловість. З усіх родів промисловости України одягова й обувна найбільш занедбані. Головна причина такого стану це колоніяльна залежність України від Росії. Хоч Україна має потрібну сировину (вовну, льон, коноплі, бавовну, шовк, шкі і шкури) одягова й обувна промисловість навіть у малій дробині не забезпечує потреб людности.

Текстильна промисловість за большевицької влади зосереджена у великих міських заводах, при чому майже цілком зникли дрібні ткацькі варстати, що виробляли велику частину полотна й сукна для вжитку місцевої людности. З великих ткацьких фабрик знані фабрики сукна в Києві й Харкові, конопляних тканин в Одесі, фабрики трикотів у Полтаві й

Києві. Загал продукції у відношенні до кількості населення дуже малий. Напр. у 1955 р. в цілій УССР випродуковано 49 млн. м бавовняних матерій. Брак статистичних даних для суконних виробів, але й ці мабуть іще менші. Таким чином на одну особу в УССР припадало б не цілих два метри полотна і сукна на рік. Зрозуміло, що в цілій Україні відчувають жахливий брак одіння, яке мусять довозити за дуже високу ціну зза кордонів.

Подібно, як ткацька, так і шкіряна промисловість України в цілковитому занедбанні. Яка велика потреба в обуві, вистарчить навести, що в 1950 р. (п'ять років по війні) на 41 млн. людности випродуковано несповна 29 млн. пар обуви. У 1955 р. продукція обуви зросла на 43.7 млн. пар, все ж таки забезпечення людности обувом дуже слабе, коли зважимо, що одна особа потребує бодай дві пари на рік, зокрема, коли обува невисокої якості. Найбільші фабрики взуття є в Харкові, Києві й Симферополі. Крім того у кожній місцевості працюють дрібні шевські варстати. Найбільші центри обрібки шкури є в Бердичеві й Одесі.

Промисловість будівельних матеріалів. До промислових будівельних матеріалів зачислюємо: цеглу, цемент, вапно, гіпс, дахівку й і.

Виробництво **цегли й дахівки** поширене по цілій Україні. Поважну перешкоду в розвитку цегольняної промисловости в степових районах творить брак дерева для випалювання цегли.

Продукція **цементу** зосереджена в двох районах: у Донбасі (біля Амвросіївки) і біля Новоросійського над Чорним морем. Нові великі цементні заводи є в околиці Кривого Рогу і Дніпродзержинського. У 1955 р. Укр. ССР випродукувала 4.6 млн. тонн цементу. Цемент Новоросійська вивозять головно до Ленінграду та інших місцевостей північної Росії.

Осередками продукції вогнетривких глин, необхідних для металургійної промисловости, є Донбас і Північний Кавказ.

Обрібка каменю на будову домів і доріг розвинена найкраще в північно-західній Україні і в Галичині.

Кустарна промисловість. Ремісничя й домашня т. зв. кустарна промисловість, високо розвинена в Україні перед першою світовою війною, була дуже різноманітна: вироби з дерева, обробітка шкір, глини, металю, виріб полотна, килимів і т.і. Ще перед заведенням колективізації 1929 р. у доморобній промисловості України було зайнятих приблизно 800 тис. людей. У пізніших роках число їх зменшилося (48 тисяч у 1933 р.) і значення кустарної промисловости в народньому господарстві тепер невелике. Все ж таки деякі

ділянки кустарної промисловости досягли мистецького рівня (вироби з дерева і різьба Гуцульщини, Чернігівщини, Київщини і і., тканини Полтавщини, Гуцульщини, Полісся й і., глиняні вироби Підкарпаття й Київщини, вишивки і т. д.) і здобули собі признання теж і поза Україною.

ТРАНСПОРТ

Шляхи і засоби сполучення

Загальні зауваження. Що багатіша й культурніша країна, то й густіші, краще наладнані й різномірніші шляхи сполучення; і навпаки: що кращі шляхи сполучення (комунікація), то сприятливіші умови господарського й культурного розвитку.

Розбудова шляхів залежить також у великій мірі від природи краю. В українських горах і на рідко залюднених степових просторах мережа шляхів рідка.

Взагалі в нас переважають природні ґрунтові шляхи, що залежні від погоди. Під час весняних розтопів та осінніх дощів вони розм'якають і стають майже непридатні до вжитку.

Шляхи з твердою камінною поверхнею досить добре розбудовані лише в південнозахідніх землях (Галичина, Закарпаття, Буковина). У східніх областях України було їх мало, і вони в поганому стані. Тільки в останніх роках, уже по війні, заплановано будову доріг і навіть автострад.

Загальна довжина шляхів із твердою поверхнею до часів другої війни в межах нинішньої УРСР була 29.000 км, із чого на саму Галичину й Закарпаття припадало 12.500 км. В останніх роках сітка доріг із твердою поверхнею і поліпшених ґрунтових значно зросла. Все ж таки в порівнянні з країнами західньої Європи вона ще дуже рідка (Франція 112.5 км на 100 км², Україна не цілих 10 км на 100 км² площі, тільки в Галичині й на Закарпатті 18.7 км на 100 км² площі).

Через брак достаточної густої сітки добрих доріг автомобільний рух слабо розвинений. Кількість авт невелика й ті у більшості вантажні.

До найважливіших шляхів належать **залізниці.**

Перші залізничні шляхи проклали в нас у другій половині XIX ст. (1863-1865 рр. залізничний шлях із Одеси до Балти). Їх розбудовують і досі, хоч правда з деякими перервами. Проте, будуючи ті шляхи, брали до уваги не потреби України, а передусім військові й господарські потреби тих країн, до яких українські землі належали (Росії, Австрії, Польщі,

Чехії). Через те окремі українські міста сполучені краще з чужими господарськими осередками, ніж між собою.

Довжина всіх залізничних шляхів українських земель становить приблизно 25.000 км. На 100 кв. км припадає пересічно 2,6 км залізниці, з того в Укр. ССР є 19.700 км залізниці (3.2 км на 100 км² площі і 4.7 км на 1.000 мешканців).

Порівнююче з західними країнами Європи, мережа залізничних ліній в Україні дуже рідка. Напр. у Бельгії на 100 км² простору припадає 33.6 км залізничної лінії, в Англії 13.6 км, у Франції 11.7 км).

Головні залізничні шляхи перехрещуються в Україні у двох напрямках: із півдня на північ і з заходу на схід. До важливіших південникових залізничних ліній належать залізниці: Київ — Жмеринка — Одеса, Харків — Запоріжжя — Севастопіль, Москва — Вороніж — Ростов, із продовженням Армавір — Грозний — Баку.

Із рівнобіжникових ліній найважливіші: Берестя — Гомель, Холм — Ковель — Київ, Перемишль — Львів — Київ — Ростов, Новий Санч — Сянік — Самбір — Станиславів — Чернівці.

До найважливіших залізничних вузлів належать: на західних землях **Львів**, де сходяться 9 залізничних ліній. Важливіші з них: Львів — Перемишль — Краків, Львів — Київ, Львів — Тернопіль — Жмеринка — Одеса, Львів — Станиславів — Букарешт, Львів — Стрий — Лавочне — Будапешт.

Найважливішим вузлом східних земель є **Харків**, де сходяться 8 ліній, із них 3 лінії двоколіїні. Безпосередні сполучення має Харків із Києвом, Севастополем, Ростовом і Баку та з Москвою. Харків після Москви є найважливіший транспортний вузол СРСР. Інші залізничні вузли це Тернопіль, Берестя, Брянськ, Гомель, Бахмач, Ромодан, Київ, Полтава, Дніпропетровське, Ростов.

Окреме значення мають ті залізниці, що виходять із головних промислових осередків, тобто з Донбасу і Кривого Рогу.

Недоліки в залізничній комунікації — це рідка мережа, мале число двоколіїних ліній, далекі віддалі між станціями, мала кількість локомотивів і вагонів, неправильність руху, мала швидкість.

Водяні шляхи сполучення. Водяні шляхи поділяють на річкові і морські.

Річкові шляхи відомі в нас уже в найдавніших часах, проте, не зважаючи на сприятливі умови, ріки як слід не використані. Вони здебільшого неурегульовані і мають надто

малу кількість сполучень судноплавними каналами. Довжина всіх водяних шляхів на наших землях дає 6.200 км, із того на канали припадає 200 км. Що ж до довжини річкових шляхів, то українські землі стоять на четвертому місці в Європі після ССРСР (119 тис. км), Німеччини (12 тис. км) і Франції (12,1 тис. км).

Найважливішою водною артерією українських земель є Дніпро. Дніпро має 36 судноплавних і 194 сплавних приток. Річкова мережа Дніпра завдовжки 23 тис. км, і з них понад 5 тис. припадає на судноплавні ріки.

З головних приток Дніпра ріка Прип'ять сплавна на 500 км, Десна на 750 км. Значення Дніпра тим більше, що він із своїми притоками з'єднує більшу частину наших земель і зближається до річкових систем інших морів. Низькі вододіли можна без труднощів перекопати каналами і сполучити річки різних морських сточищ. Дніпро використовували як водяний шлях уже в давній-давнині. З історії відомий так званий Варязький шлях, що йшов від Фінської затоки Балтійського моря, Невою до Ладозького озера, потім річкою Волхов у сточище Західньої Двини до верхів'я Дніпра. Через вододіл Двини й Дніпра перетягали човни на так званих волоках, а далі Дніпром плили до Чорного моря. Донедавна великі труднощі в плавбі Дніпром робили пороги. Але в 1932 році ця перешкода перестала існувати, бо вибудувано греблю, від чого вода в Дніпрі піднеслася й покрила пороги. Тепер Дніпро являє собою неперерваний водяний шлях. Морські кораблі доходять до Дніпропетровського; після побудови гідровузлів у Кременчуці, Каневі й Києві будуть доходити до Києва.

Значення Дніпра збільшилося відколи відбудували або відновили канали, що сполучили Дніпро з Вислою, Німаном, Західньою Двиною, Волгою й іншими ріками.

Найважливіші пристані на Дніпрі — це Київ, Кам'янське, Дніпропетровське і Херсон. Дніпром перевозять переважно товари (руда, вугілля, будівельні матеріали, збіжжя).

Інші ріки мають невелике значення в комунікації.

Дін сплавний майже весь, 1.750 км, судноплавний на 1.400 км.

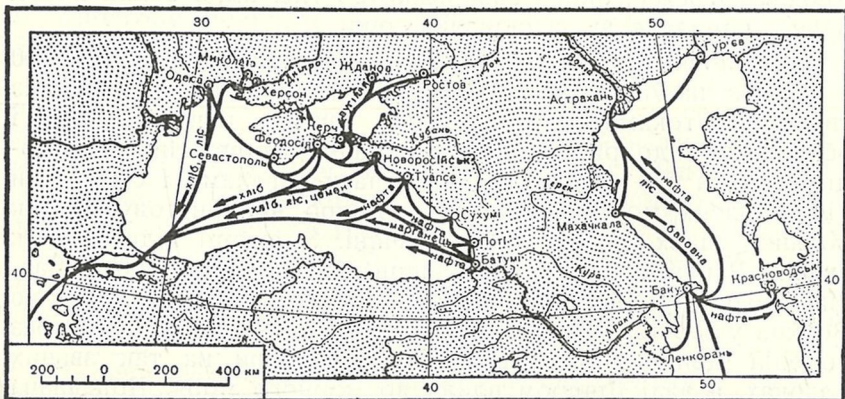
Дінець судноплавний на довжині 360 км. Возять ним головне збіжжя, менше — вугілля і дерево.

Бог, за винятком долішньої частини, до плавби не придатний через маловодність і пороги.

Дністер судноплавний на довжині 800 км. Більше значення може мати в майбутньому. Ріка вимагає регуляції.

Кубань судноплавна на довжині 330 км. Рух вантажів і пасажирів невеликий.

Морський транспорт. Широкий доступ України до Чорного й Озівського морів та пов'язання морських берегів із головними господарськими осередками залізницею й ріками створюють дуже догідні умовини для розвитку морського транспорту. За царської Росії чорноморський транспорт відіграв головну роль в закордонній торгівлі збіжжям, дере-

Найважливіші порти Чорного й Каспійського морів і напрям вантажопотоків.

вом, залізом і мангановою рудою, каоліном. Після революції на перше місце в експорті висунулося кам'яне вугілля, а далі — нафта, збіжжя, метали, дерево, сіль, цукор, будівельні матеріали. Пасажирський рух сягає 3 млн. осіб.

Найбільший чорноморський порт це **Одеса**. Через нього іде експорт збіжжя, цукру та дерева, імпорт нафти й колоніальних товарів. Одеса один із головних портів закордонної торгівлі СРСР і пасажирського руху. Каботаж, тобто товарообмін з іншими портами, напередодні другої світової війни сягав 4 млн. тонн, а в 1955 р. мав зрости на 150%. Сусідній порт — **Миколаїв**, вивозить збіжжя й залізну й манганову руду; **Херсон** — вивозить руди, дерево і збіжжя. Найбільший порт Озівського моря — це **Жданів** (Маріупіль), вивозить вугілля Донбасу і довозить залізну руду Керчі. Товарообмін сягає 3 млн. тонн.

З кримських портів найважливіший військовий порт **Севастополь**. Інші порти Криму це: **Феодосія** з експортом збіжжя й овочів і **Керч**, через який вивозять залізну руду й довозять вугілля. Найбільші порти Кавказького побережжя — це: **Новоросійське** (вивозить хліб, дерево і цемент), **Туапсе**

(вивозить нафту, збіжжя й дерево). Інші порти **Таганріг** і **Ростів** обслуговують східню частину Донбасу і Донську низину. Другорядні порти це: Білгород у гирлі Дністра, Очаків, Євпаторія, Сочі й ін.

Повітряний транспорт розвинувся найбільше після останньої війни. Головні осередки цього транспорту — Київ, Харків, Одеса і Львів. Правильні летунські сполуки є між названими великими містами України, з Москвою і столицями інших союзних республік. У майбутньому повітряний транспорт України може набрати важливого міжнародного значення.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Назвіть найважливіші водяні шляхи України і вкажіть їх значення в давнині і тепер. Котрі з українських рік найкраще використані для плавби? Які труднощі стоять перед використанням для плавби рік: Бога, Дністра і їх приток? Яке значення мають канали в південній Україні, а яке в північній?

Котрі райони забезпечені задовільно сухопутними шляхами, котрі ж мають найменше? Подайте характеристику стану сухопутних доріг України в порівнянні з державою, в якій живе.

Назвіть головні залізничні сполучення України і головні транспортні вузли. Котрі райони найменше забезпечені залізницями, котрі мають задовільну їх сітку? — Які користі має держава з морського транспорту? Назвіть головні порти Чорного й Озівського морів. — Яке значення летунського транспорту?

ТОРГІВЛЯ

Привласнення державою всіх виробничих підприємств і знесення приватної власності позбавило **внутрішню торгівлю** її найсутнішої основи. Вона обмежена до предметів широкого вжитку, головню одіння, взуття, харчів, хатньої обстановки і т. п. У цій торгівлі можна вирізнити три форми: державну, кооперативну і колгоспну. Державні торговельні станиці є під контролею Міністерства Торгівлі, яке накладає ціни й розподіляє товари. При тому різниці між цінами за купу товарів державою і цінами продажу бувають дуже великі. Через те держава тягне з такої торгівлі великі зиски зі шкодою для громадян. Не краще є з кооперативною торгівлею, яка є теж під контролею центрального союзного осередку. Колгоспна торгівля має дрібний вимінний характер із великою змінливістю цін, залежно від постачання товарів. Уся внутрішня торгівля нездухає на недостачу товарів і тому ціни на найпотрібніші товари щоденного вжитку непропорційно високі.

Зовнішня торгівля обмежена майже виключно до торгівлі з Рос. СФСР та з іншими країнами советського бльоку. Найважливіші предмети вивозу, це збіжжя, цукор, вугілля, руди,

метали й металеві вироби. Замітне, що перевагу в експорті здобувають собі щораз більше гірничі продукти. В довозі, переважно з Росії, на першому місці стоять текстильні вироби, дерево, нафтові продукти. Поруч Росії деяку участь у зовнішній торгівлі УССР беруть: Східня Німеччина, Польща, Італія (довозить вугілля), Румунія.

ПЕРЕВІРНІ ПИТАННЯ. Які основні різниці між торгівлею у вільних країнах і країнах большевицької диктатури? Як при допомозі торгівлі держава визискує людність? Які погані наслідки має постійний брак предметів широкого вжитку? Які найбільші шкоди випливають із обмеження зовнішньої торгівлі України тільки до торгівлі з Рос. СФСР? Які найважливіші продукти Україна експортує і які довозить? У чому найбільш зазначене колоніальне становище України до Росії?

ГОСПОДАРСЬКИЙ ОГЛЯД ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

З уваги на розвиток окремих галузів господарства можна Україну поділити на кілька великих господарських одиниць, а саме: Полісся, Правобережний лісостеп, Лівобережний лісостеп, Донбас, Галицько-Волинська височина, Карпати, Підкарпаття, Закарпаття, Крим, Кубанщина й Півкавказзя.

Полісся обіймає області: Волинську, Рівенську, Житомирську, Чернігівську, північні частини областей Київської і Сумської. Із природнього боку Полісся відзначається вищою вогістю, лісистістю, підзолистими ґрунтами. Густота людности мала. В сільському господарстві розвинені галузі: льон, коноплі, картопля, молочне господарство. Із збіж переважає жито над пшеницею і гречка. На півдні — на пограниччі з лісостепом — посіви цукрових буряків і махорки. Заводи, цегольні, фабрики грубого паперу, сірників, добування будівельних матеріалів. Головні господарські осередки: **Чернігів** із харчовою, деревною і легкою промисловістю (великий тонкосуконний комбінат), важливий транспортний вузол. **Житомир** — осередок торгівлі деревом і збіжжям, із деревобробною, харчовою і швально-тракторською промисловістю. **Рівне** — з деревною, харчовою і металеобробною промисловістю, залізничними майстернями, осередок торгівлі збіжжям і деревом; **Луцьке** — з харчовою і шкіряною промисловістю. Поза межами УССР над Бугом розташувалося **Берестя** — важливий залізничний вузол, осередок деревної промисловости і **Пинськ** із деревною промисловістю.

Правобережний лісостеп — області Київська, Вінницька, Хмельницька (давня Кам'янець-Подільська). Багаті чорноземні ґрунти поєднані з теплим вогим кліматом утворили один із найпотужніших районів інтенсивного сільського господарства не тільки України, але й Європи. Розвиткові інтенсивного сільського господарства, поряд із природніми умовами, сприяли також висока густота населення і достатньо густа сітка шляхів. Перша з-поміж рілничих культур — цукрові буряки. Із зернових культур головна озима пшениця, далі жито, ячмінь, овес. З інтенсивним рілництвом поєднується інтенсивна годівля домашніх тварин (м'ясо-молочної рогатої худоби і свиней). Велике значення має садівництво (у присадибних

ділянках) і виноградарство (у захищених від холодних вітрів ярах Придністров'я). Велика сільсько-господарська промисловість виявлена великою кількістю цукроварень, млинів, гуралень, овочевих і м'ясних консервних фабрик. Із галузей легкої промисловости розвинені: шкіряна, взуттєва, кравецька, трикотажна, текстильна. Із копалин важливіші: фосфорити (на добрива), вапняковий камінь, вугілля і торф.

Головні господарські осередки:

Київ. Металеобрібна й машинова промисловість продукує машини й машинове знаряддя, мотори, складові частини літаків, казани до парових машин, сільсько-господарські машини й знаряддя, мотоцикли, ровери, устаткування для хемічної, цукрової й гарбарської промисловостей. З інших промисловостей розвинені: харчова, текстильна, електричних приладів (радія, телефонні апарати тощо). На передмісті Києва — Дарниці є більші заводи деревної і гумової промисловости, фабрики м'ясних консерв, будова залізничних вагонів, корабельні майстерні.

Вінниця — має промисловість харчову (великий м'ясокомбінат, масло-твещевий комбінат, фабрику цукорків) і легку (кравецьку, шевську, мебльову); з інших фабрик замітніші: суперфосфатна виробня, ремонтна вагонів і моторів.

Бердичів. — Шкіряна, харчова, деревнообрібна промисловість.

Лівобережний лісостеп — області: Полтавська, Харківська й Сумська (без північної частини). Господарські умовини подібні до тих, що на Правобережному лісостепі, але відсоток площі під цукровим буряком менший, а в культурі пшениці яра стоїть поряд із озимою. Високо розвинена сільсько-господарська промисловість представлена цукроварнями і великими млинами. З резервових культур великий відсоток площі приділено (крім цукрових буряків) картоплі, махорці, соняшникові й баштанам. У тваринництві виділяється свинарство. Головні господарські осередки:

Харків — великий центр машинобудівництва (третій у СССР після Москви і Ленінграду), будови тракторів, паротягів, турбогенераторів, сільсько-господарських машин, електричних приладів, роверів, фабрики текстильні й цукорняні. Харків — це найбільший транспортний вузол України. **Полтава** має розвинені різні роди харчової і легкої промисловостей, будівництво текстильних і друкарських машин, великі залізничні майстерні, виробні шкіряні, взуттєві, олійниці, м'ясних консерв. **Суми** — з промисловістю хемічною, машинобудівельною, цукроварною, хемічних добрив тощо. **Кременчук** — із заводами будови вагонів, тютюнових виробів, харчової й легкої промисловостей.

Донбас — області Сталінська і Ворошиловградська — основна частина важкої промисловости України. На кам'яному вугіллі Донбасу і довізній із Кривого Рогу залізній руді заснована металургійна промисловість. При виплавлуванні чавуну і сталі на металургійних заводах конечний кокс, який виробляють із кам'яного вугілля в окремих виробнях. На відходах вугілля при виробі коксу заснована багата хемічна промисловість. Другою галуззю металургійної промисловости є виробництво важких машин для гірничої промисловости. Для обслуговування названих промислових галузей створено тут велике виробництво будівельних матеріалів (вапняки, вогнетривкі цегли для доменних, мартенівських і коксо-

вих печей, цемент, доломіти). Окремою галуззю промисловости є добування кам'яної соли (найбільше в СССР) і зв'язане з нею виробництво соди, найбільші в цілому СССР скляні гути, виробництво живого срібла, цинку й ін. Усі ті виробні пов'язані густою сіттю залізниць і лініями високовольних передач електричного струму.

Міста Донбасу виросли в останніх десятиках літ і скупчують третину міської людности України. Головні з них: Сталіне, Ворошиловград, Макіївка, Жданов (кол. Маріупіль), Таганріг, Краматорське, Горлівка, Слов'янське й ін., всі з людністю понад 100 тисяч.

Придніпров'я — область Дніпропетровська і сусідня з нею частина Запорізької області це другий після Донбасу район важкої промисловости України. Головна промисловість Придніпров'я це т. зв. чорна металургія, яка працює на довоженій із Кривого Рогу руді заліза, мангановій руді з Никополя, вугілля й вапняках із Донбасу. Дніпро забезпечує район водою й електричною енергією. Головні промислові осередки Подніпров'я — це **Дніпропетровське, Дніпродзержинськ, Запоріжжя** (всі на Дніпрі), **Кривий Ріг і Никопіль**.

Сільське господарство Придніпров'я продукує пшеницю, ячмінь, сояшник, південні коноплі, сою.

Хлібородний степ — області Одеська, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська — це найбільший збіжжевий шпихлір України і цілого СССР. Основними збіжжями є пшениця і ячмінь (у більшості на експорт). На штучно зрошуваних землях півдня розвинулася управа бавовника й соняшника. На вогіших прирічкових землях багато садів, баштанів, виноградників, у Кіровоградській області сіють сою. В заповіднику Асканія Нова виплекали породу великих тонкорунних овець. Промисловість переробляє сільсько-господарські продукти (млини, олійні, фабрики консерв) або виробляє устаткування для сільського господарства.

Міста нові — правильно розбудовані. Найбільші з них: **Одеса** — найбільший порт України, з розвиненою машиновою, харчовою, одяговою і взуттєвою, деревообробною промисловістю; **Миколаїв** — великий осередок будови кораблів, а передусім важливий експортний порт; **Херсон** — морський порт і річна пристань, має фабрики сільсько-господарських машин і консерв; **Кіровоград** — великий осередок харчової промисловости і будови сільсько-господарських машин.

Крим. Більша — північна частина Криму — це сухий степ, використаний переважно для хліборобства (бавовник, тютюн, пшениця, городина), частинно залишений на пасовиська для овець і скоту. Південна частина гориста. Схили гір покриті високовартісними дубовими і чатинними лісами. Плоскі вершини, вкриті полонинами, використані для випасу овець. Південні схили гір і приморська береговина за середземноморським кліматом вкриті плянтаціями тютюну, садами і виноградниками. Виробництво вин зосереджене у приморських місцевинах: Ялта, Балаклава, Алушта, Судак. У Білогірську є виробня овочевих консерв. Балаклава, Феодосія і Керч являють собою осередки рибальства, виробу рибних консерв.

Із мінеральних копалин найбільше значення має залізна руда, нафта і земний газ Керчинського півострова, сіль і бром уздовж північного

берега (осередок Красно — Перекоп), мрамур і крейда — у горах і на підгір'ю (в околиці Балаклави), фосфатові солі.

Головне місто **Симферопіль** — має фабрики овочевих і рибних консервів, машин для консервних фабрик, а також виробню тютюнових виробів тощо. **Севастопіль** важливий воєнно-морський порт, осередок електротехнічної промисловости. **Феодосія** (Кафа) — головний рибальський порт, продукує рибні консерви, вина, борошно, тютюнові вироби. **Керч** — металургійний осередок — продукує машини для консервних фабрик, має промисловість м'ясу, рибну, тютюнову. **Ялта** — славна курортна оселя, має фабрику вина. **Евпаторія** — експортує сіль, має млини, паковню м'яса.

Кубанщина — Краснодарський Край — охоплює західню частину Північного Кавказу і приморську смугу Закавказзя. Його можна поділити на кілька краєвидно різних частин: низину над р. Кубанню, Кавказьке підгір'я, гори і Приморську смугу. Низина над Кубанню встелена товстим шаром родючого чорнозему, що разом із теплим і багатим на опади кліматом являє собою одну з передових сільсько-господарських областей України. Головними продуктами низини є: пшениця, соняшник, ячмінь, соя, ріцина, горошина, садовина, тютюн. У дельті Кубані є плянтації рижу, в північній сухій смузі бавовник. У приморській частині з підзворотниковим кліматом плекають цитрусові, оливкові й інші овочеві дерева, чай, тютюн, виноград. Підгірська частина багата на джерела нафти та фабрики металургійні, харчові, тютюнові, консервні, м'ясарні, млини. Головні міста: **Краснодар** — важливий залізничний вузол та осередок харчової промисловости. **Новоросійськ** — другий щодо величини порт Чорного моря, найбільший у Сх. Європі осередок виробу цементу. Місто продукує також сільсько-господарські машини, ровери, меблі, тканини, борошно. **Туапсе** головний вивозовий порт нафти і нафтових продуктів. Тут є також велика рафінерія нафти. **Армавір** має харчову промисловість. **Майкоп** осередок видобутку нафти. Майкоп є одночасно столицею Автономної Черкеської області.

Галицько-Волинська височина — найбільш на захід висунена частина лісостепової смуги. Обіймає землі від Полісся на півночі до Підкарпаття на півдні — тобто області: Львівську, Тернопільську, південну частину Луцької й Рівенської, півн.-східню частину Станіславівської й Чернівецької, врешті Холмщину й Посяння (у межах Польщі). Родючі чорноземи поєднані з м'яким кліматом дуже сприяють хліборобству. Головні сільсько-господарські рослини — це: пшениця, жито, ячмінь, картопля, де-не-де цукрові буряки. На південному сході також кукурудза. У ярах Дністра і його приток розвинене садівництво. Промисловість, сперта на сільсько-господарські продукти, слабо розвинена.

Головні господарські осередки: **Львів** — найбільше місто західньої частини України, головний транспортний і господарський осередок. Тут розвинене машино-будівництво — а саме — транспортне (вирібня вантажних авт, ремонт паротягів і вагонів), електротехнічне, машин для гірничої промисловости тощо; харчова і легка промисловість (текстильна, взуття, кравецька, галантерійна, мебльова), хемічна (фармацевтична, краски). **Тернопіль** — залізничний вузол. Осередок торгівлі збіжжям і

худобою. Промисловість слабо розвинена, головню харчова (млини, виріб-ня м'ясних консерв, броварі), сільсько-господарського знаряддя і будівельних матеріалів.

Підкарпаття — горбовина уздовж північних схилів Карпат, дуже густо заселена. Області Дрогобицька, Станиславівська, Чернівецька. Головні багатства: нафта, палиний газ, кухонна й калійна солі, будівельні матеріали. Із польових культур на першому місці стоїть жито, далі — пшениця, картопля, овес. Тваринництво дуже інтенсивне. Головні галузі промисловости: нафтова і дерево-обробна, далі — харчова, соляна.

Головні господарські осередки: **Дрогобич** із промисловістю нафтовою (рафінерії), деревною і харчовою. **Борислав** з видобутком нафти, земного воску, пального газу; **Стрий** має промисловість машинову, хемічну, деревообрібну і харчову; **Станиславів** із промисловістю машиною, нафтовою, текстильною, шкіряною, керамічною, деревообрібною і харчовою; **Коломия** з промисловістю хемічною, машиною, будівельною і цементною; **Чернівці** — кілька галузей промисловости: харчова, хемічна, текстильна, деревообрібна.

Карпати — гори середньої висоти, вкриті лісами, сіножаттями й пасовищами, частинно ріллею. Заселення відносно густе (40 мешканців на 1 км²). У господарстві провідну ролю відіграє тваринництво (м'ясо-молочна рогата худоба й вівці) і деревна промисловість. Рільництво стоїть на дальшому місці. Головні польові культури: овес, картопля, кукурудза й жито. Деяке значення має кустарна промисловість (деревна і текстильна) і курорти.

Закарпаття. Охоплює південні пасма Карпат у сточищі верхньої Тиси і її приток. Схили гір порослі високовартісними лісами з перевагою дубів і буків. Долини й північна частина Надтисянської низини вкриті родючим ґрунтом, використаним для хліборобства (кукурудза, пшениця, овес, жито, картопля). На соняшних схилах горбів плекають виноград і тютюн. Із мінеральних багатств видобувають: сіль (у Солотвині), дещо нафти і бурого вугілля. Є там також невисокої вартости залізна руда. Деревна промисловість зосереджена у Сваляві, Перечині й Великім Бичкові. У **Рахові** є вирібня паперу.

Головне місто Закарпаття — **Ужгород** має харчову і деревну промисловість. Інші міста: **Мукачів**, **Берегів** і **Хуст** мають деяку сільсько-господарську і деревну промисловість.

ОПИСОВА ГЕОГРАФІЯ

У загальній частині географії ми вивчали Україну як суцільну географічну одиницю, яка основно різниться від земель Росії, Польщі чи інших наших сусідів. Однак такий великий простір, як Україна, не є чимсь одноманітним. Окремі її частини різняться між собою і щодо природи (морфологія, клімат, рослинне покриття) і щодо господарства (рільництво і тваринництво, промисловість, ступінь загосподарювання, транспорт і т. д.). Тому, беручи до уваги природні й господарські чинники, як також історичне минуле якоїсь частини, можемо поділити Україну на низку областей, які є предметом **описової географії**. Вже в історичному минулому Україна поділялася то на окремі князівства, то козацькі полки, губернії, воевідства, а тепер адміністративні області. Всі ті поділи були умовні і змінювалися відповідно до вподоби даного уряду. Ще найбільш тривалий поділ на основі морфологічних краєвидів і типів народного господарства. При тому в деяких випадках у суспільному й політичному житті населення залишилися сильні сліди історичного минулого, що іноді є більш характеристичною ознакою якоїсь території, ніж її морфологія і форми господарства. Це також узгляденно в нашому поділі. З уваги на всі ті природничо-географічні, господарські й історичні чинники ми поділили Україну в описовій частині книжки на такі області (йдучи з північного заходу): Підляшшя, Полісся, Чернігівщина, Придніпровська низина, Волинь (із Холмщиною), Розточчя, Поділля, Покуття з Басарабією, Придніпровська височина, Дніпровський промисловий район, Донецький Кряж, Приозівська височина, смуга південних низин, Карпати з північним і південним підгір'ями, Крим і Північний Кавказ.

А. ПІВНІЧНА НИЗИННА СМУГА

Загальна характеристика. Смуга північних українських низин поділяється на: Підляшшя, Полісся й Чернігівщину.

Північна низинна смуга помітна невисоким піднесенням над морський рівень і великою рівнинністю. Піскуваті, порослі борами попільняки, мілководні озера й болота, зандри, моренні горбки, скелясті наметні — все те свідки льодовикової епохи.

ПІДЛЯШШЯ

Положення і загальна характеристика. Перша від заходу в смузі північно-українських низин область — це Підляшшя. Назва походить від того, що вона висунена найдалше на північний захід у сусідство з ляхами (поляками). На сході, на вододілі Буга й Прип'яті, Підляшшя межує з Поліссям, на Півночі з Білоруською, а на півдні з Волинсько-Холмською височиною.

Ціле Підляшшя — це трохи хвиляста рівнина, що лагідно обнижується до ріки Буга, який тече через цю область із південного сходу на північний захід. Буг на Підляшші це вже широка (до 100 метрів) і глибока (пересічно 4 метри), судноплавна ріка. Від часу прокопання каналу між його правобічною притокою Мухавцем і притокою Прип'яті, рікою Пиною Буг на Підляшші став частиною трансєвропейського водного шляху, що сполучає Чорне море з Балтійським.

У краєвиді багато слідів колишнього обледеніння Підляшшя. Поруч морен, зандрів, мілких озер, є тут широкі долини рік, якими відпливали води талого льодовика. Тепер течуть ними дрібні притоки Буга (Красна і Лівець із лівого боку, Мухавець, Лісна й Нурець із правого боку).

Клімат Підляшшя помірковано холодний із вистачальною для розвитку дерев та інших рослин кількістю опадів (ок. 600 мм).

Ще в XIV ст. Підляшшя вкривали густі праліси. Тепер залишився праліс у незайманому стані в околиці села Біла Вежа. Це так звана Біловезька пуща, тепер поділена між Польщу і Білоруську ССР. Частину лісу взято під охорону, як т. зв. заповідник. Тут серед старезних дерев: смerek, сосон, лип, дубів, осик, ясенів та інших, які виростають з-посеред спорохнявілих ломів і вивертів, блукають ніким не займані дикі тварини: лис, рись, борсук, видра, олень та інші. Тут збереглась і найбільша з-поміж диких тварин наших земель — зубр, тепер живе у звіринці.

Населення й оселі. Населення Підляшшя українського походження, поділене з уваги на релігію на православних і римо-католиків. Поруч українців живуть польські осадники. Головне заняття людности рільництво і тваринництво. Значна частина людей працює в лісовому промислі.

За останні 80 років зайшли тут великі релігійні і національні зміни. Ще до 1876 року українська людність Підляшшя визнавала греко-католицьку релігію. Коли ж царський уряд скасував унію і запровадив насильно православ'я, винищуючи українське католицьке духовенство, тільки частина вірності прийняла православ'я. Більшість зберігала в укрітій вірності українській католицькій Церкві. По невдалій війні з Японією в 1905 році, уряд повернув свободу всіх релігій, за винятком греко-католицької. Тоді то українське населення, не маючи змоги залишитися при батьківській греко-католицькій вірі, заманіфесувало своє непримиренне становище до Росії тим, що масово перейшло на римо-католицизм. Не маючи українських римо-католицьких душпастирів, те населення опинилося під польонізаційним впливом польських діячів. Цю польонізаційну роботу скріплено після 1919 року, коли Польща окупувала Підляшшя. Час польського панування на Підляшші це доба неустанного національного гнету й терору для української людности. Щойно війна (1939-1944) принесла на короткий час можливість національного відродження. Після відступлення більшої частини Підляшшя Польській Народній Республіці й виселення з неї української людности, Підляшшя втратило український етнографічний характер.

Міста Підляшшя невеликі і вже перед війною в більшості спольонізовані. Замітніші з них — це **Біла Підляська і Межириччя** над р. Красною, лівобічною притокою Буга, **Володава** на лівому березі Буга, важливий осередок українського відродження в рр. 1940-1944. З історичних міст треба згадати старовинний **Дорогичин** над Бугом, у якому коронувався король Данило (1254 р.). В північній частині над р. Орлянкою лежить Більськ, з добре розвиненою текстильною промисловістю.

ПОЛІССЯ

Положення й загальна характеристика. Полісся це найбільша з північно-українських низин, що розляглася симетрично обабіч Прип'яті. Поверхня низини рівнинна, винесена ледве на 100 до 150 м над рівень моря, непомітно підноситься до Волинської височини на півдні, Білоруської на півночі, на заході сполучається з Підляшшям і на сході з Чернігівщиною.

Полісся це типово багниста й лісова провінція. З багон подекуди виступають великі площі сухої землі, використані для рілляництва і під будову осель.

Ріки: Прип'ять та її притоки: Турія, Стохід, Стир з Іквою, Горинь із Случчю, Уборть і Уж із правого, та Пина,

Лань, Случ і Птич із лівого боку, течуть повільно болотистими долинами. Через малий спад ріки відводнюють Полісся дуже повільно й після кожного більшого дощу, а зокрема під час таяння снігів на весні, виступають із берегів та широко розливаються, перетворюючи мало не цілу область на велике озеро. Весняні повені тривають від березня до травня.

Геологічне минуле. Щодо геологічної будови Полісся являє собою подовгасту заглибину, виповнену осадами Палеозойської й Мезозойської ер. У льодовиковій епосі льодовик покрив Полісся грубими шарами пісків і глин, поробив безліч заглибин, що їх виповнила вода та утворила озера, закидав великими скелями-наметнями, залишив морени і т. п. Після стаяння льодовика почалася праця текучої води. Ріки й струмки, поглиблюючи свої річища, уможлиблювали відплив води з одних озер, натомість замулювали інші, перетворюючи їх на болота. Сухіші місця заросли лісом: глинясті райони листяним і мішаним, піскуваті шпильковим. Із південних країн прийшли й поселилися птахи і звірі: лиси, бобри, серни, олені, зубри тощо, які утворили багатий тваринний світ.

Людність і заняття. Населення Полісся це потомки давнього українського племені деревлян і, на півночі, білоруських кривичів. Тому етнічний характер людности переходовий. Між білоруською й українською етнографічними територіями є смуга національно мішаної території, включена в цілості до Білоруської ССР. Живучи серед лісів і боліт, у відмеженні від світу через брак доріг, поліщук задержав примітивний побут, багато давніх звичаїв і традицій, і не піддався чужим національним впливам. — Політично Полісся поділено між Білоруську й Українську ССР. При тому до Білорусі прилучено велику частину території з чисто українським населенням.

Головні заняття людности — це землеробство, тваринництво, рибальство і праця в лісі та в лісовій промисловості. Хліборобство має великі перешкоди через брак родючого ґрунту. На сухіших місцях садять трохи картоплі, сіють жито і просо. Загалом кажучи, хліборобство не може задовільнити потреб місцевого населення. Також тваринництво на низькому рівні. Рибальство дає прожиток тим, що мешкають над ріками й озерами, і являє собою важливий чинник у торгівлі. Ліс дає велику кількість ягід, грибів, звірини. Велика частина людности живе з того, що рубає ліси, працює на тартаках, смолярнях тощо. Деревообрібна й паперова промисловість слабо розвинені. Дерево вивозять переважно в сирому стані. Досить добре розвинені домашні, головно ткацькі промисли.

Оселі. Все населення Полісся скупчується на невеликих півостровах і островах сухого ґрунту. Найбільший півострів це Загороддя, з островів Лунинецько-Мозирський між містами згаданих назв. До вище положених теренів належить Словечансько-Овруцький кряж. Це північно-західній виступ Українського Кристалічного масиву, що тягнеться через Правобічну височину до Озівського моря. Села малі, звичайно однуличні. Хати й господарські будинки побудовані з дерева, криті гонтами, очеретом або соломою.

Найбільше місто Полісся — це **Берестя** (50 тис. мешк.), положене над Бугом на самому західньому березі поліських боліт, головний залізничний вузол, з якого розбігаються колії в напрямі Мінськ, Гомель, Рівне, Холм, Варшаву, Білосток. Місто знане з двох важливих історичних подій: Унії Української Церкви з Римом (1596 р.) і мирного договору Української Народньої Республіки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією (9. II. 1918 р.), яким Україна визнана самостійною державою. Над притокою Прип'яті р. Пиною розташувався осередок торгівлі деревом і рибою — місто **Пинське** (32 тис. мешк.). Туди проходить водний шлях із Прип'яті на Буг. У місті працюють гарбарні, тартаки, фабрики сірників, корабельні майстерні тощо. У **Давидгородку**, над рікою Горинню, виробляють човни, тут розвинутий м'ясний, молочарський і шевський промисл. Над Прип'яттю лежить старовинне княже місто **Турів**, тепер без більшого значення.

Мережа шляхів на Поліссі рідка. Дороги переважно ґрунтові, залежні від погоди й пори року. Найкраща комунікація зимою, коли замерзнуть ріки й озера, або серед літа, коли підсохне ґрунт. Зате на весні і восени транспортування відбувається тільки водою. Із залізниць найважливіші: подовжня лінія вздовж Прип'яті, що сполучає Берестя, Пинське, Лунинець, Турів і Гомель, та два шляхи поперечні: Лунинець-Барановичі — Жлобин і другий Коростень — Мозир — Калінковичі — Лунинець — Жлобин. Із водних шляхів найважливіші ріки Прип'ять і Пина. А втім, для плавби використовують кожен ріку.

ЧЕРНІГІВЩИНА

Положення і загальна характеристика. Чернігівщина, звана також Східне Полісся, це продовження Поліської низини за Дніпром. На сході Чернігівщина підноситься повільно до Середньо-російської височини, на півдні з'єднується з Придніпровською низиною, а на півночі — з Білоруською.

Краєвид Східнього Полісся такий самий як і Західнього: піски, заболочені долини рік тощо. Проте ступінь забагнення набагато менший, ніж на заході. Менше забагнення завдячує Чернігівщина передусім Десні, яка має більший спад і скоріше її відводнює.

Десна це головна ріка Чернігівщини, найдовша притока Дніпра і друга після Прип'яті щодо величини сточища, перетинає Чернігівщину з північного сходу на південний захід. Із лівого боку вливається до неї ріка Сейм, а з правого Снов.

Також і заліснення Чернігівщини менше як Полісся. Колишні його великі ліси дуже проріджені, а їх місце зайняла рілля. У зв'язку з тим на Чернігівщині розвинулися майже

Село в Чернігівщині зимою.

рівномірно три господарські ділянки, а саме: лісівництво, хліборобство і тваринництво. Зі збіжжя сіють тут найбільше жита, далі йде гречка, трохи ячменю і пшениці, картопля і кормові рослини.

Населення, оселі і шляхи сполучення. Чернігівщина заселена українцями, які сусідують на північному заході з білорусинами, на північному сході з москалями. Північно-західня частина це мішана територія з людністю українською, білоруською і московською, включена до Рос. СФСР.

Найбільше місто — **Чернігів** (67 тис. мешк. у 1939 р.) розташоване на правому горбоватому березі Десни, серед

зелені садів і гайків. Це старовинне місто, колишня столиця чернігівського князівства. У місті й околиці зберігалося багато старовинних пам'яток, як: Преображенський собор із 1031 р., з гробницями князів, собор Борисо-Глібський із 13 ст., Єлецький монастир, що його оснував Святослав Ярославич у 1060 році. З інших пам'яток заслуговують на увагу: дім гетьмана Івана Мазепи, перетворений на архів, Музей Василя Тарновського, в якому зберігалося багато пам'яток козацької України, зокрема портрети гетьманів, гетьманські і старшинські клейноди, корогви, найбільша в цілій Україні колекція зброї й козацької одяжі, найповніша збірка рукописів і малюнків Т. Шевченка і всього, що відноситься до життя і праці великого поета, колекції П. Куліша й М. Костомарова. Місто в часі війни було сильно знищене й багато пам'яток загинуло. Тепер місто є осередок деревної, хемічної, харчової і текстильної промисловости. Над притокою Десни р. Остер при залізничному шляху Київ — Курськ розташувалось полкове козацьке місто **Ніжен** (35 тис. мешканців). На схід від нього лежить містечко й залізнична станція **Крути**, знана з героїчної боротьби українського юнацтва з большевиками (29 січня 1918 р.). Ще далі на схід при тій самій залізничній лінії місто **Конотіп**, знане з перемоги гетьмана Івана Виговського над москалями (1659 р.). Над притокою Десни Сеймом лежить колишня гетьманська резиденція **Батурин**, тепер незначне містечко. У північній частині Чернігівщини лежить полкове козацьке місто **Стародуб**. **Бахмач**, важливий транспортний вузол, з якого розбігаються шість залізничних ліній: на Менськ, Київ, Одесу, Кременчук, Курськ і Москву.

ПРИДНІПРОВСЬКА НИЗИНА

Положення і загальна характеристика. Придніпровська низина, звана також Лівобічною, простягається лівобіч середнього Дніпра, на південний схід від Чернігівщини, на південь сягає аж до Дніпровського Промислового району і Донецького кряжу, на сході підноситься до Слобожанщини.

Щодо геологічної будови — Придніпровська низина це скидова западина, яка постала в юрському періоді Мезозойської ери. На дні морів, які її заливали, уклалися в юрському періоді тієї ери — піски, пісковики і глини, у крейдяному — грубі шари опоки і крейди, а в пізніших періодах знову піски і глини, на них морени, піски і глини льодовикового походження, покриті зверху лесом. Краєвид досить різноманітний. У ньому можна вирізнити окремі тераси, якими низина підноситься до Середне-руської висо-

чини. Найнижча тераса має поліський краєвид. У міру того, як посуваємося на південь, ґрунт стає сухіший, а місце пісків займає чорнозем. Піски обмежуються до неширокої прибережної смуги Дніпра з частими старими рукавами ріки, болотами, підмоклими луками й лісами.

Ріки. Найбільша ріка Придніпровської низини це Дніпро. Його лівий берег на цілому відтинку низини низький і багнистий, що на півдні, при переході до Дніпровського району,

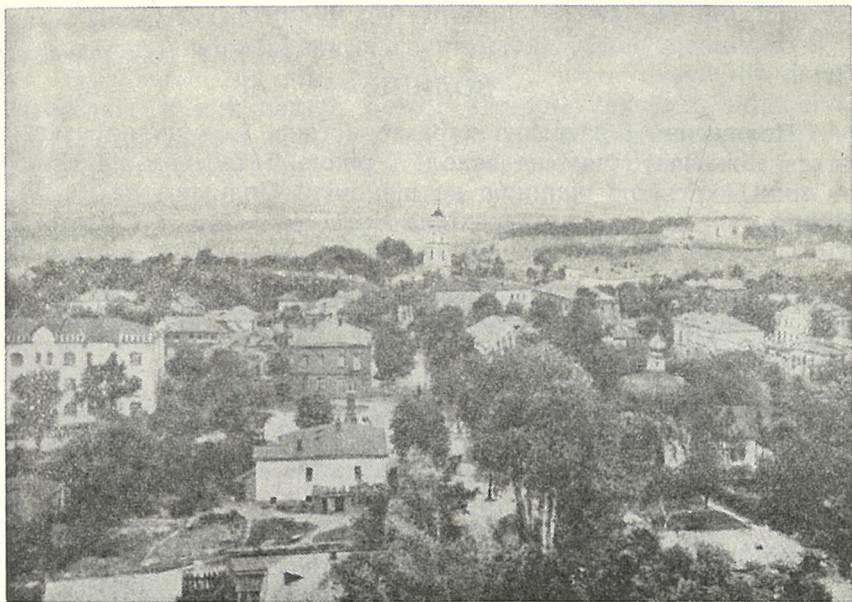
Чумацький (Ромодановський) шлях у Полтавщині.

підвищується кількадесят метрів. Із Придніпровської низини течуть його лівобічні притоки: на півночі Десна із Сеймом, далі Трубіж, Супій, Сула, Псло з Хоролом, Ворскла, Орель і Самара.

Населення, міста і шляхи сполучення. Придніпровська низина це густо заселена хліборобська країна. Серед нашого населення багато старих козацьких родів, що плекають живу традицію славного минулого України. Мова тутешніх українців найчистіша і найкраща, визнана за основу літературної мови всіх українців.

Найбільше місто Придніпровської низини **Полтава** (129 тис. мешк.), — це старовинне козацьке полкове місто, відоме з історії України тим, що тут відбувся вирішальний бій українського гетьмана Івана Мазепи і його союзника шведського короля Карла XII з московським царем Петром I (1709 р.). В Полтаві народився батько нової української літератури Іван Котляревський, тут є і пам'ятник поетові. Місто є осередком харчової і легкої промисловости (млини, фабрики м'ясних консервів, трикотажні фабрики). Тут є кілька навчальних і дослідних інститутів, музеїв тощо. Пряме залізничне сполучення має Полтава з Києвом, Харковом, Кременчуком (над Дніпром) і Ворошиловградом (Луган-

ським) у Донеччині. З інших історичних міст згадуємо старовинний княжий **Переяслав**, розташований над рікою Трубежом, тепер незначне містечко; старі козацькі міста **Ромен**,

Загальний вид Полтави.

Лубні над Сулою, при залізничному шляху Київ — Полтава; **Пирятин** над притокою Сули рікою Удай; місто **Гадяч** над Пслом, відоме тим, що тут гетьман Іван Виговський склав угоду з поляками; **Миргород** над Хоролом — притокою Псла та інші.

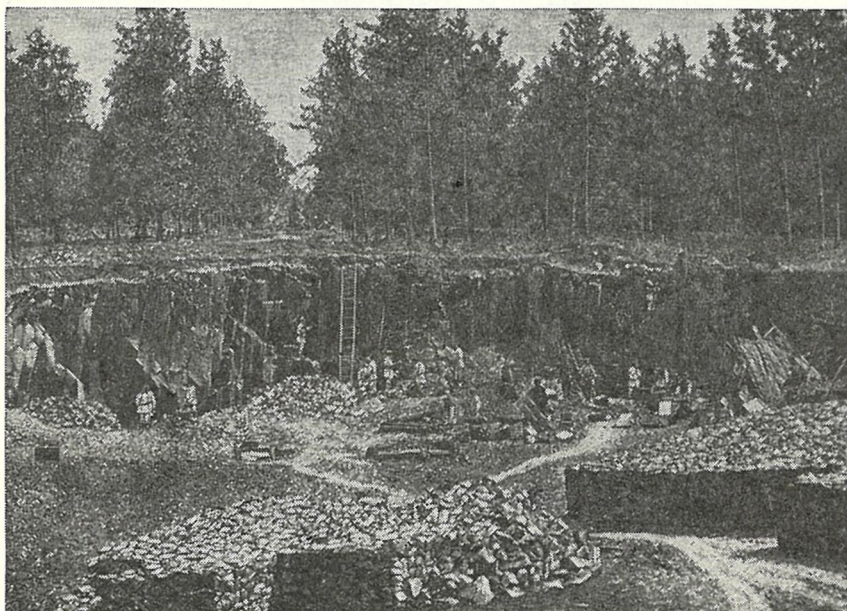
Б. СМУГА ВИСОЧИН

Загальна характеристика. Українські височини являють собою одну суцільну смугу, що тягнеться через цілу українську територію в рівнобіжниковому напрямі з легким нахилням до південного сходу. Український Кристалічний масив ділить її на дві різні з геологічного погляду частини. Західне крило, що до його складу входять Волинь, Розточчя, Поділля й Покуття з Басарабією, має плитову будову. Геологічні шари уклалися тут поземно або майже поземно. Це так зване Волинсько-Подільське плято, що має схил у південно-східньому напрямі до Чорного моря. У східньому крилі, яке охоплює Донецький басейн, відбувалися колись дуже безладні горотворні процеси. Воно багате на мінеральні копа-

лини — вугілля, сіль і залізо, які стали за основу української промисловости. Ціла смуга, вкрита грубим шаром чорнозему і тому занята під рільництво, має хліборобське, а місцями — на сході — також і промислове обличчя.

ВОЛИНЬ

Положення і загальна характеристика. Волинь простягається між Розточчям на заході і рікою Тетеревом на сході та між Поліською низиною на півночі й Поділлям на півдні. Волинь — це країна перехідна між Поділлям і Поліссям. Тут переплітаються два основні типи краєвидів: плитовий

Базальтові каменеломи в Івановій Долині на Волині.

подільський і польодовиковий поліський. У будові Волині виразно зазначені чотири рівнобіжникові смуги: 1) південна Волинь, 2) смуга Волинських котловин, 3) Волинська височина і 4) північна Волинь або Волинське Полісся.

Південна Волинь це радше розмита ріками Іквою і Горинню і їх притоками частина північного Поділля (тому називана також Подільська Волинь). Властиве Поділля спадає до неї крутим уступом 150 до 200 м заввишки. В цей рубець врзалися глибоко волинські ріки й перетворили його на мальовничий гірський краєвид (Гологірсько-Крем'янець-

кий східець). Частина Поділля відірвана від нього глибокими річковими долинами, перемінена на ерозійне нагір'я з острівними і столовими горами, має назву Крем'янецький кряж (із висотами понад 400 м). Південна Волинь це лісостеп із родючими чорноземними ґрунтами й густою людністю.

На півночі від південної Волині лежить **смуга кітловин**. Найбільші з них над р. Бугом, Стиром, Іквою й Горинню. Абсолютна висота кітловин 200 до 220 м, рівнинна поверхня вкрита льодовиковими пісками (зандрами), часто заболочена, неродюча. На схід від Ікви — біля підніжжя Крем'янецьких гір кітловина прибрала типовий поліський краєвид (т. зв. Мале Полісся). Смуга кітловин неродюча, у значному відсотку залісна, рідко заселена.

Волинська височина підноситься виразним 40 до 80 м високим уступом понад смугу кітловин. Це хвиляста рівнина, 240 до 300 м висоти, вкрита товстим шаром лесу, під яким лежать відклади крейдяного періоду (мергелі, вапняки, крейда) на заході і граніти на сході. Ґрунти родючі, країна густо залюднена. Волинська височина переходить на сході над р. Тетерев у Придніпровську височину, на південному сході — Поділля, на півночі обнижується 20 до 40 м високим уступом до четвертої волинської смуги — Волинського Полісся.

Північна Волинь або **Волинське Полісся** це сухіша частина Полісся, що сягає на північ по лінію Любомль — Ковель — Чорторійськ — Овруч. Тут найвиразніше зазначається перепліт поліського і височинного краєвиду. Поліський втискається далеко на південь уздовж головних рік, навпаки на міжрічкових грядах виступають терени вкриті лесом (біля Зв'ягеля) і горбовини, як Славчансько-Овруцький кряж, збудований із гранітів та вулканічних і осадових скельних порід. Ґрунти Волинського Полісся, в більшості неродючі, охоплюють одну третину площі, вдруге стільки площі поросло лісом, решта — це пасовища, сіножаті й невжитки. Густота людности невелика (44 на 1 км²). Найбільші ріки Волині — Стир з Іквою, Горинь із Случем — пливають широкими звичайно підмоклими долинами, багаті на воду і сплавні. Ріки східньої частини Волині Уборть, Уж, Тетерев течуть через північні виступи Українського Кристалічного масиву глибоко врізаними кам'янистими річищами. Західня частина Волині, звана від найбільшого міста Холма — Холмщиною, відводнена притоками Висли Бугом і Вепром.

Людність Волині це нащадки давніх українських племен: дулібів і деревлян. Упродовж цілих століть українці Волині, зокрема його західньої частини т. зв. Холмщини, терпіли жорстокі переслідування від москалів і поляків за національну

й релігійну приналежність. Остаточо після війни українців Холмщини переселено за Буг. Серед українців вл. Волині, які становили завжди понад 70% людности, жило до часів другої світової війни поважне число національних меншин: жидів, поляків, москалів, німців і чехів. Під час війни число жидів і німців зменшилося до малої кількості, а по війні поляки в більшості переселилися до Польщі так, що відсоток української людности зріс.

Головні заняття людности це рільництво (сіють пшеницю, жито, овес, цукрові буряки, хміль) і зв'язане з ним тваринництво. Промисловість слабо розвинена, з винятком харчової (цукроварство) і деревообрібної.

Міста і шляхи сполучення. Культурним і релігійним осередком Холмщини було місто **Холм** (30 тис. м. у 1930 р.), засноване в 13 ст. королем Данилом. До 1870 р. воно було осідком уніятського єпископа, згодом до 1914 православного, а в рр. 1940-44 православного архієпископа. Із пам'яткових будівель на увагу заслуговує український собор із чудотворною іконою Матері Божої. В південній частині Холмщини **Грубешів** (14 тис. м. у 1931 р.), осередок торгівлі збіжжям. Над р. Солокією, притокою Буга, лежить колишня столиця Белзької Землі **Белз** із руїнами замку, тепер мале містечко. Політично Холмщину, з винятком вузької південної смужки, влучено до Польщі.

До важливіших міст східної частини височини — властивої Волині, належать: історичне княже місто **Володимир** (25 тис. мешк.), на переломі 12 і 13 ст., столиця Галицько-Волинського князівства, **Острог** (14 тис. мешк. 1931 р.), stolичне місто князів Острозьких і важливий культурний і релігійний осередок у XVI і XVII ст., **Луцьк** (36 тис. мешк. 1931 р.) та важливі колишні твердині **Рівне** (41 тис. мешк. 1931 р.) і **Дубно** (13 тис. мешк. 1931 р.). Над Стиром лежить **Берестечко** (7.000 мешк.), відоме тим, що тут відбулися великі бої козаків із поляками. Тут є козацька могила, біля якої в роковини бою було колись збиралося довколишнє і даліше населення вшанувати пам'ять героїв. Із міст східної частини Волині треба згадати **Шепетівку** (14 тис. мешк. 1933 р.), важливий залізничний вузол, **Житомир** (95 тис. мешк. 1939 р.), найбільше місто Волині над Тетеревом **Зв'ягель** або Новгород-Волинський (18.000 мешк.) і **Старокостянтинів** (17 тис. мешк.) над Случем, на Волинському Поліссі **Ковель**, **Любомль** і **Сарни**.

Мережа шляхів сполучення розбудована недостатньо. До найважливіших залізничних шляхів належать: Берестя — Ковель — Рівне — Шепетівка — Бердичів; Люблин — Холм

— Ковель — Сарни — Коростень — Київ, Львів — Рівне — Сарни — Луцинець; Тернопіль — Шепетівка — Коростень — Мозир, Бердичів — Житомир — Коростень, Львів — Володимир — Ковель. До більших залізничних вузлів належать Рівне, Шепетівка і Коростень.

РОЗТОЧЧЯ

Положення й загальна характеристика. Росточчя — це вузький, довгий височинний поміст, що виходить із Поділля в околиці Львова й тягнеться на північний захід до Томашова. Від заходу відмежовує його Надсянська низина, а у східному напрямі він має схил до Надбужанської улоговини.

Львівський ринок. На образку видно одну з криниць. Довкола квадратної площі стоять старі триповерхові кам'яниці, що їх дахи прикрашені бароковими різьбами.

Геологічна будова Розточчя така ж плитова, як і Поділля. На крейдяних мергелях (опоці) поукладалися поземні шари третинних пісків, пісковиків і вапняків, покриті зверху лесом.

Річки — притоки Сяну: Скло, Вишня, Любачівка й Танва, і притоки Буга: Полтва, Рата й Солокія прорізьбили Розточчя глибокими ярами, долинами, через те й краєвид тут подібний до гірського.

Висота Розточчя найбільша на півдні, де окремі вершини в околиці Львова сягають понад 400 метрів (Високий Замок у Львові 413 м). У північно-західньому напрямі Розточчя ступнево й лагідно знижується.

Через те, що Розточчя лежить вище ніж сусідні землі, воно одержує трохи більше дощів і тому в великій частині

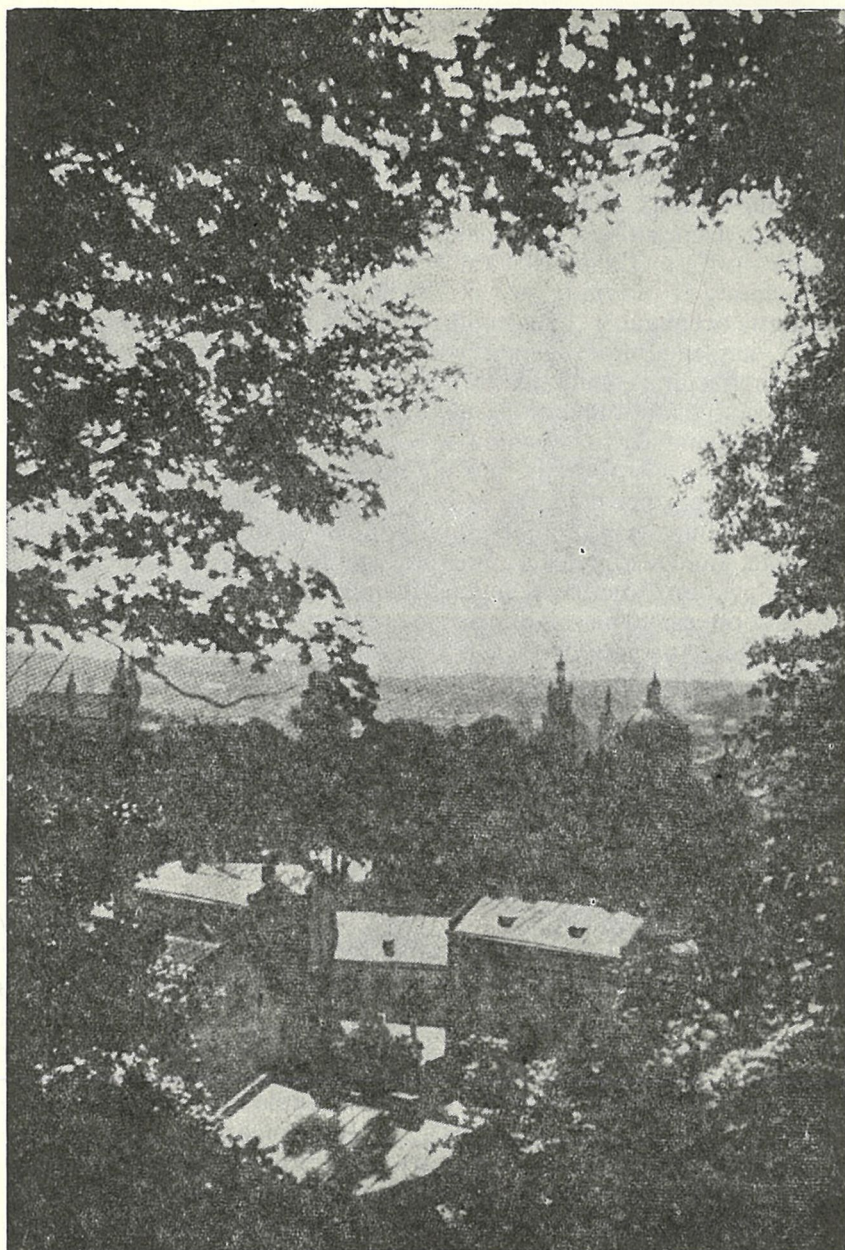

Собор св. Юра у Львові в зимі.

вкрите лісами. Ґрунти Розточчя частинно лесові, зайняті під хліборобство, частинно піскуваті й мало родючі, залишені на пасовища.

Населення рідше, як у сусідніх областях. Села великі, розташовані переважно на схилах Розточчя.

Львів (387 тис. мешк. у 1956 р.) — найважливіше місто західно-українських земель, розташоване на головному європейському вододілі в долині річки Полтви, в місці, де вже

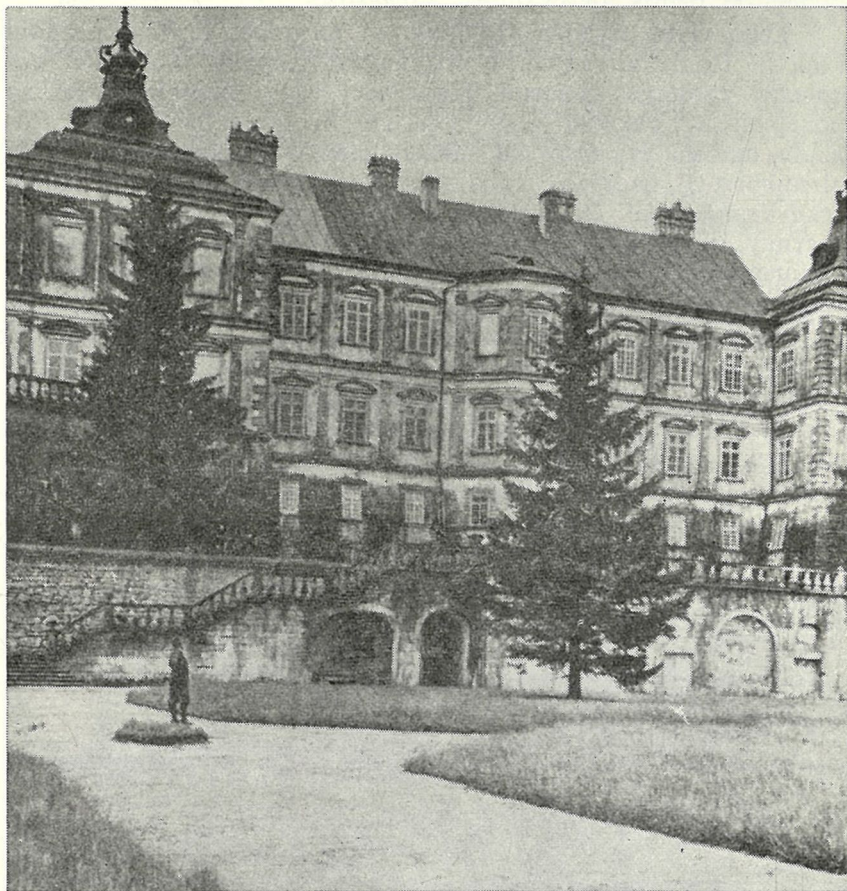
Погляд на стару частину Львова з Високого Замку. Наліво від купули Домініканського костела знімається вежа дзвінниці Волоської церкви.

в старовину проходив важливий торговельний шлях із заходу на схід. Завдяки тому шляхові Львів виріс на головне торговище і головний культурний і релігійний осередок. Посилений розріст міста датується від часу проведення залізничних ліній. Львів — це найважливіший залізничний вузол на західніх українських землях. Тут збігається 9 залізничних шляхів, із яких деякі мають міжнародне значення. Найважливіші це Перемишль — Краків — Відень, Львів — Варшава, Львів — Київ, Львів — Станиславів — Букарешт, та Львів — Будапешт. В останніх роках Львів стався найбільшим промисловим осередком Галичини, з такими промисловими галузями, як: машинобудівництво, промисловість харчова, хемічна, галянтерійна, шкіряна, текстильна і і. Національне обличчя Львова після останньої війни основно змінилося. Як до 1939 р. найбільше було поляків і жидів, а українці були в меншості, тепер число поляків і жидів дуже незначне, на першому місці щодо чисельности стоять українці, після них москалі. З важливіших установ Львова слід згадати університет Івана Франка, політехніку, ветеринарну академію, музеї, бібліотеки; з пам'яткових будівель найзамітніші: церква Успенська з XV ст., собор св. Юра. Львів заснований у 13 ст. королем Данилом, був до половини 14 ст. під володінням українських князів, згодом попав під панування поляків, у 1772 р. перейшов під володіння Австрії. Аж у 1918 році після розвалу Австрії, Львів на короткий час став політичним осередком Західньої Української Народньої Республіки. Після героїчної оборони попав знову під панування Польщі і був прилучений до неї аж до 1939 р., коли ввійшов у склад УССР.

ПОДІЛЛЯ

Положення і загальна характеристика. Поділля — це поруч Правобережжя найбільша і найбагатша українська височина. На півночі знижується крутим східцем до Волині; на північному сході межує з Придніпровською височиною, від якої відокремлює її ріка Бог; від півдня обмиває її Дністер; на заході сусідує з Надсянською низиною; на північному заході видовжується в Розточчя, а в південно-східньому напрямі переходить у Чорноморську низину. Щодо краєвиду Поділля переважно рівнинна височина, порізана глибокими долинами Дністра і його лівобічних приток. Поділля можна поділити на три частини: Опілля — західня частина між низинним Посянням і вододілом Золотої Липи й Коропця; середнє Поділля — між Опіллям і Товтрами, і східнє Поділля — на схід Товтрів.

Опілля — це горбовина, якої ріки течуть глибокими й широкими долинами, рівними річищами. Окремі горби підіймаються до значної височини. Найвищий горб — Камула

Замок у Підгірцях. Серед ланів збіжжя, що вкривають хвилястий монотонний краєвид, і низьких селянських хат знімається величава будівля—резиденція вельмож 17 ст.

(473 м) в околиці Бібрки. Завдяки значній кількості атмосферних опадів, є на Опіллі і більше лісів. У лісах росте ще бук, який потребує більше вогкості і тому лише рідко переходить східню межу Опілля.

Середнє Поділля — це рівнина. Ріки не встигли ще порізбити і розмити її так, як Опілля. Краєвид урізноманітнений глибокими вузькими долинами, ярами Дністра і його

приток, та вапняковими горбами — Товтрами, що тягнуться від Підкаменя до Кам'янця Подільського і далі на південь.

Східне Поділля відрізняється від середнього великою кількістю балок та сухішим кліматом.

Геологічна будова Поділля — плитова. Гірські осадові породи Поділля уклалися поземними шарами. Горішню покрівлю творить товстий шар лесу, що перетворився на поверхні в родючий чорнозем. По льодовиковій епосі Поділля, яке мабуть було на одному рівні з сусідньою Волинню, піднялося. В наслідок того між Поділлям і Волинню виник згадуваний уже Львівсько-Крем'янецький східець. Західну частину цього східця між Львовом і Золочевом називають Гологороми, середню — Вороняками, східню — Крем'янецькими горами.

Яри, балки і красові явища. Піднесення Поділля вплинуло на мережу і збільшення спаду подільських рік, які пожвавили поглиблення своїх долин та перетворили їх на яри. До найбільших і найкращих долин належить яр Дністра. Починаючи від Нижнева, Дністер тече серед крутих берегів, які підносяться на 150 до 200 м і в'ються разом із рікою між Поділлям і Покутсько-Басарабською височиною довгими закрутими-меандрами. Звернені до сонця й захищені від вітру схили

Долина р. Смотрич у Кам'янці на Поділлі. На високому березі яру давня турецька твердиня з 17 ст.

яру використовують під сади, виноград і городовину. З розведення садовини відома передовсім долина Дністра в околиці Заліщик, що має теплий і лагідний клімат.

Яри приток Дністра менші. Вони утворювались і утворюються від гирла рік. У горішній частині яри зникають; долини рік мілкі й широкі, часто багністі й багаті на стави. Деякі з них поростають очеретом.

На схід від Мурахви Поділля щораз більше порите вузькими і глибокими, хоч і невеликими, долинами — балками.

Крім ярів і балок, на Поділлі виступають красові явища, підземні печери, западини тощо, пов'язані з наявністю у верхніх шарах зложищ гіпсу та вапняку. Найбільш відомі печери в Більчі Золотому і Кривчі. Коли ж стеля печери не витримає й завалиться під своїм тягарем, виникає западина, яку згодом виповняє вода і витворює озера. Такі озера називають на Поділлі "вікнами".

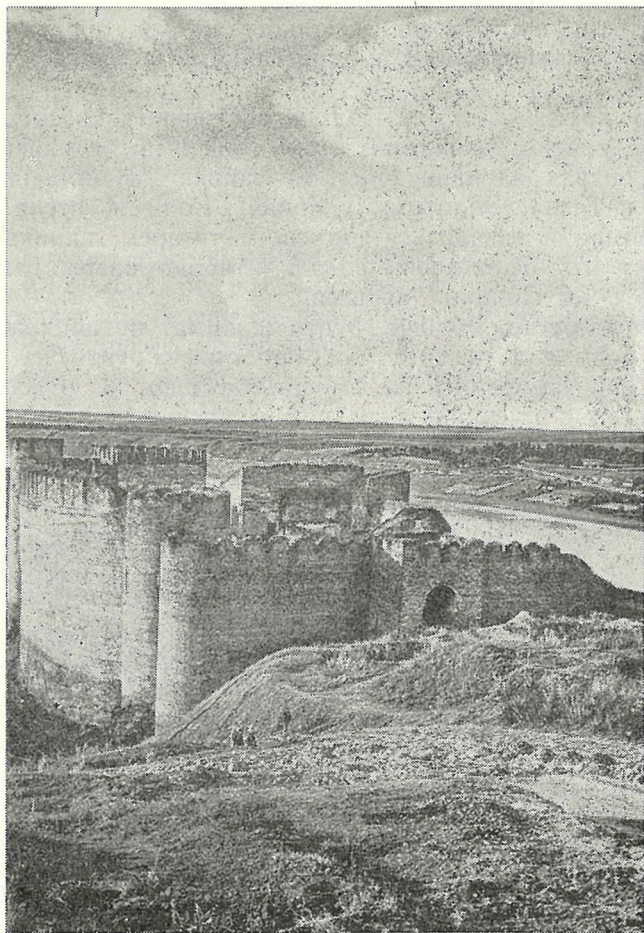
Господарство. Родючі ґрунти й клімат це найкращі природні умови для розвитку хліборобства. Ґрунти на Поділлі чорноземні, утворилися на горішньому шарі лесу. Найважливіші зі збіж є пшениця, жито, ячмінь, овес, гречка, кукурудза. З інших рослин цукровий буряк, картопля, денезде тютюн.

Хліборобство — головне заняття густого населення. Лише незначний відсоток знаходить заняття в недостатньо розвиненій промисловості (цукроварство, млинарство, гуральництво, броварництво), торгівлі, видобуванні гіпсу й каміння. Поруч хліборобства розвинулося бджільництво, тваринництво. Садівництво має підрядне значення. Із садовини плекають яблуні й груші. На східньому Поділлі вишні, на південному сході також грецькі горіхи, морелі, виноград; щораз частіше зустрічаються шовковичні дерева і шовкопряд. Із ділянки домашнього дрібного промислу розвинене гончарство, виріб домашнього полотна, сукна тощо. Після примусового введення колективного господарства, допоміжні галузі сільського господарства, і домашній промисел занепали коштом збіжжевої господарки.

Населення, міста і шляхи сполучення. Населення на Поділлі густе, пересічно припадає 112 осіб на 1 км². Сільська людність живе у великих селах. Хати будовані переважно з глини, з випаленої або непаленої цегли. Дахи покриті соломною, черепицею або бляхою.

Міста розташувались головню над ріками. Важливіші з них, починаючи від заходу — **Ходорів** (8 тисяч мешк.), розташований на перехрестю залізничних колій Львів-Станіславів і Тернопіль-Стрий; має цукроварню. На схід від Ходорова

лежить містечко **Рогатин**. Над Золотою Липою в мальовничій околиці розташувалися **Бережани** (12.000 мешк.). Над горішньою Стрипою лежить історичне містечко **Зборів**, відоме тим, що тут Богдан Хмельницький уклав угоду з поляками 1648 р. Над Серетом розташувалося обласне місто і важливий залізничний вузол **Тернопіль** (35 тис. мешк.). Місто має розвинену

Давня фортеця в Хотині над Дністром.

торгівлю і деякий промисел (млини, цукроварня). Над притокою Серету Гнізною лежать старі оборонні міста з руїнами замків: **Збараж і Теребовля**. Над середньою течією Серету лежить **Чортків** (19 тис. мешк.), знаний з великого переможного протинаступу Української Галицької Армії у війні з

поляками 1919 року. Над Дністром напроти Хотина розташувалося історичне містечко **Жванець**. Над Смотричем стара твердиня **Кам'янець Подільський**. Тут короткий час осідав уряд Української Народньої Республіки. Місто має багато старовинних пам'яток, до яких належать: руїни замку кн. Коріятовичів, турецької твердині, мечетів і церков із різних віків. Над Богом лежить обласне місто **Хмельницький**, колишній Проскурів (35.000 мешк.), важливий залізничний вузол на перехресті залізничних колій Одеса — Тернопіль, Шепетівка—Кам'янець. При залізничній колії Хмельницький—Одеса лежать міста **Жмеринка** (21 тис. мешк.), звідки розгалужуються залізничні колії на північний схід до Києва і південний захід до **Могилева** над Дністром (22 тис. мешк.), **Вапнярка** і **Бірзуля**. Все це малі містечка, знані з наших визвольних змагань.

З історії козаччини знані козацькі міста: **Буша** над Мураховою і **Брацлав** над Богом (давнє полкове місто).

ПОКУТТЯ

Положення і загальна характеристика. Покуття починається на півдні від Поділля. Його північну межу творить ріка Дністер, від півдня обмиває ріка Прут, на захід сягає воно аж до Золотої Бистриці, на сході лучиться з Басарабією. Краєвид рівнинний або лагідно хвилястий. Західня частина височини, сягає 330-380 м висоти, на схід від Сониці в горбах — Бердо — Городище на північ від Чернівців досягає висоти 516 метрів. Це найвища точка у східній Європі між Карпатами й Уралом.

Клімат і рослинність. Клімат височини лагідно континентальний, із теплими літами (пересічна температура липня 22° Ц.), і холодними зимами (температура січня —4°). Пересічна сума річних опадів — близько 500 мм. Найтепліші і найкраще зрошувані є річкові долини середньої частини височини, багаті на сади й виноградники. Поза ними майже всюди площа розорана. У середній і північній частині залишилися ще рештки гарних колись лісів — дубових і грабових, на півночі — букових.

Господарство. Чорноземні ґрунти і клімат сприяють хліборобству. З сільсько-господарських рослин сіють найбільше пшениці й кукурудзи.

Захищені від холодних вітрів долини рік сприяють розвиткові садівництва й виноградництва. Найбільше садів — сливових, морелевих, горіхових і інших — є в Дністровому ярі. Добре розвинене баштанництво (кавуни, дині, огірки) і

шовківництво. Допоміжне заняття хліборобів — це годівля худоби й овець.

З міст найбільші: **Коломия** (33 тисячі населення) над Прутом при залізничній колії Львів-Чернівці. Над Прутом розташувалося місто **Чернівці** (141.000 мешк.) кол. столиця Буковини, з осідком університету (від 1875 року) та українських установ.

ПРИДНІПРОВСЬКА ВИСОЧИНА

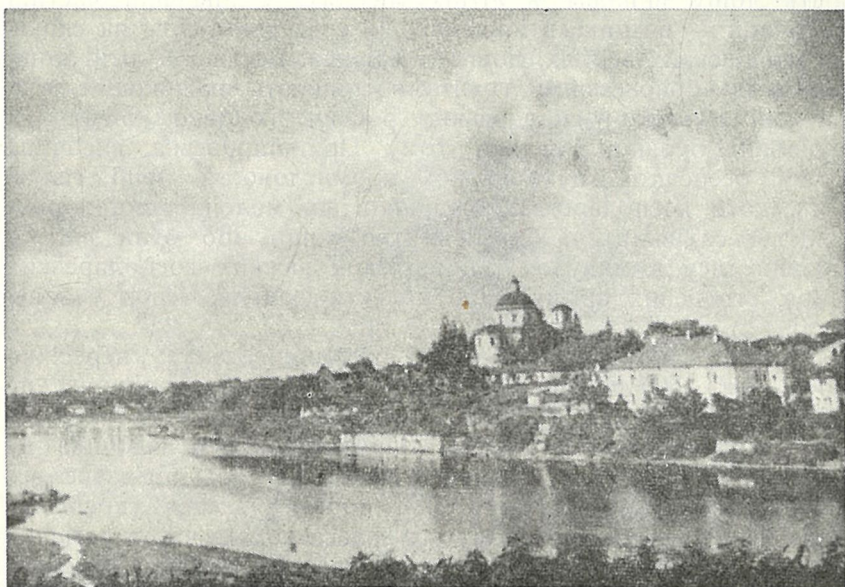
Положення і загальна характеристика. На схід від Волинської і Подільської височин, правобіч Дніпра розтягнулася найстарша, найгустіше залюднена й найкраще згосподарена Придніпровська височина або Правобережжя.

Хати в Київщині.

Від південного заходу обмиває її ріка Бог, від північного сходу ріка Дніпро, від північного заходу ріка Тетерів, а на південному сході знижується вона до Причорноморської низини.

Придніпровська височина це легко хвиляста високорівня, що круто спадає на схід до долини Дніпра і повільно знижується на південний схід до Причорноморської низини. Західня її частина аж по верхів'я рік Росі й Гнилого Тікича — плоска рівнина, абсолютна висота якої сягає понад 300 метрів; найвища точка в куті поміж горішнім Богом і Случем та Тетеревом сягає 376 метрів, горби біля Махнівки 328 метрів. Долини верхівних течій тутешніх рік неглибокі, часто забагнені. Далі на схід вони глибшають, їх береги крутіша-

Біла Церква над р. Рось.

ють. Ріки перетворили височину в горбовини з мальовничими краєвидами. Зокрема гарно виглядає правий бік Дніпра, який підноситься на 100 до 150 метрів високим східцем понад рівнем ріки. Коли дивитися від Дніпра, то розмитий яругами і потоками крутий і скелястий східець має гірський краєвид. Тому і називають його Київськими горами біля Києва, а Канівськими біля Канева і т. д. На північ від Канева коло Трахтомирова пасмо підноситься до 244 м, а відносна висота має понад 150 м.

Придніпровська височина це старий кристалічний масив, що складається з гранітів і гнейсів. Щойно в найновішій геологічній ері височину заливало частинно море, на дні якого відклалися піски й глеї. Під час льодовикової епохи вітри позаносили височину грубим шаром лесу, що утворив на

поверхні родючий чорнозем. Текуча вода потворила у верхніх малостійких шарах глибокі яруги й долини, що своїм дном спочивають на твердому гранітовому підложжі. Каменистими річищами течуть обидві головні ріки Правобережжя: Дніпро зі своїми притоками Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин, Інгулець, та ріка Бог із притоками Соб і Синюха.

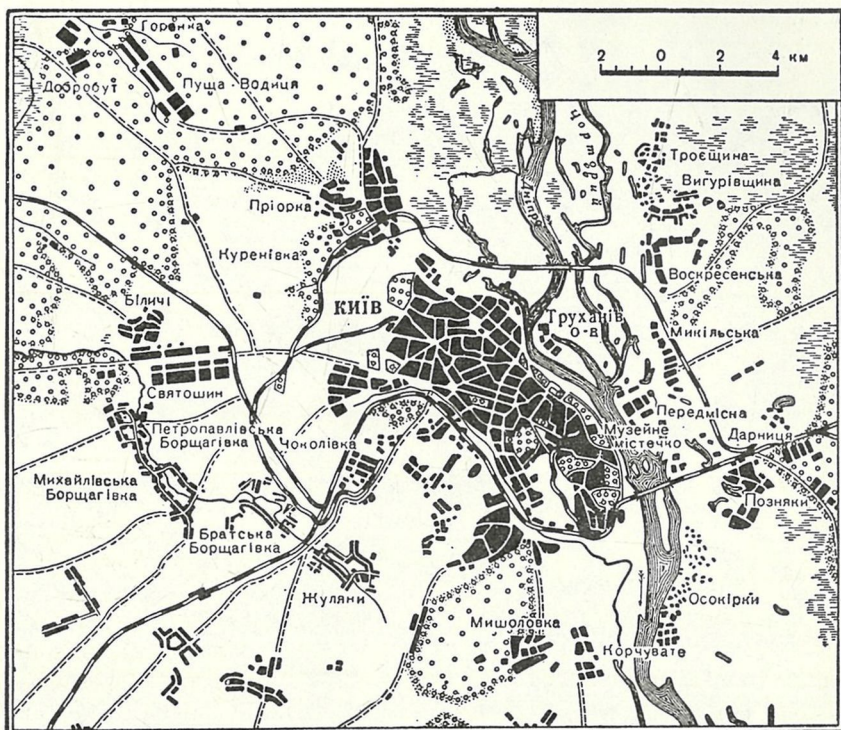
Клімат і рослинність. Клімат Придніпровської височини як і сусіднього Поділля — лісостеповий. Проте в порівнянні з Поділлям літа тут тепліші, а зими холодніші. Головна кількість дощу випадає в літніх місяцях: у північній частині височини — в липні, в південній — у червні. Осінь, як скрізь на українських землях, довга й погідна. Весняні й літні дощі разом із чорноземними ґрунтами сприяють якнайкраще розвиткові сільсько-господарських рослин; головно пшениці й цукрових буряків. Завдяки тому Придніпровська височина стала осередком цукроварної промисловости. Інші галузі сільського господарства: тваринництво, молочарство, городництво, садівництво, бджільництво тощо, що були високо розвинулися в минулому, в наслідок важких господарських умов, створених примусовою колективізацією, тепер у занепаді.

Населення Придніпровської височини густе: пересічно живе тут 100 людей на 1 км²; 95% усього населення це українці. Решта 5% чужинці — жиди, москалі й поляки.

Історичне минуле. Оселі. Придніпровська височина це природній осередок — серце України. З ним пов'язане все минуле нашої батьківщини. Тут зорганізувалася українська держава за княжих часів, відбудувалася вона в часах останніх визвольних змагань, звідсіля ширилася на Україні Христова віра й культура. Ця область видала найбільших людей-володарів, полководців. Тут народився, жив, працював і страждав, тут і спочиває Тарас Шевченко. Тут лежить столиця і святе місто України Київ.

Київ — (990.000 мешканців у 1956 р.) розташувався на правому високому березі Дніпра, в місці, де Дніпро перетинає великий сухопутний шлях, що сполучав західню Європу з країнами східньої Європи й Азії. Початки Києва сягають у передісторичні часи. На досвітку історичного життя України, Київ уже великий осередок міжнародньої торгівлі. У перших віках існування української княжої держави Київ виріс на найбільший у цілій східній Європі осередок політичний, культурний, релігійний і торговельний. До Києва приїздили з далеких країн Європи й Азії купці, тут вони мали свої склади і користувалися гостинністю й безпекою, яку запевняли хоробрі українські воїни. Князі й багаті бояри дбали

прикрасити столицю величавими будівлями. Серед оборонних мурів і валів поставили княжі тереми, церкви, монастирі. До найкращих давніх будівель належали Десятинна Церква і Церква Пресвятої Богородиці, з якої залишилися досі лише

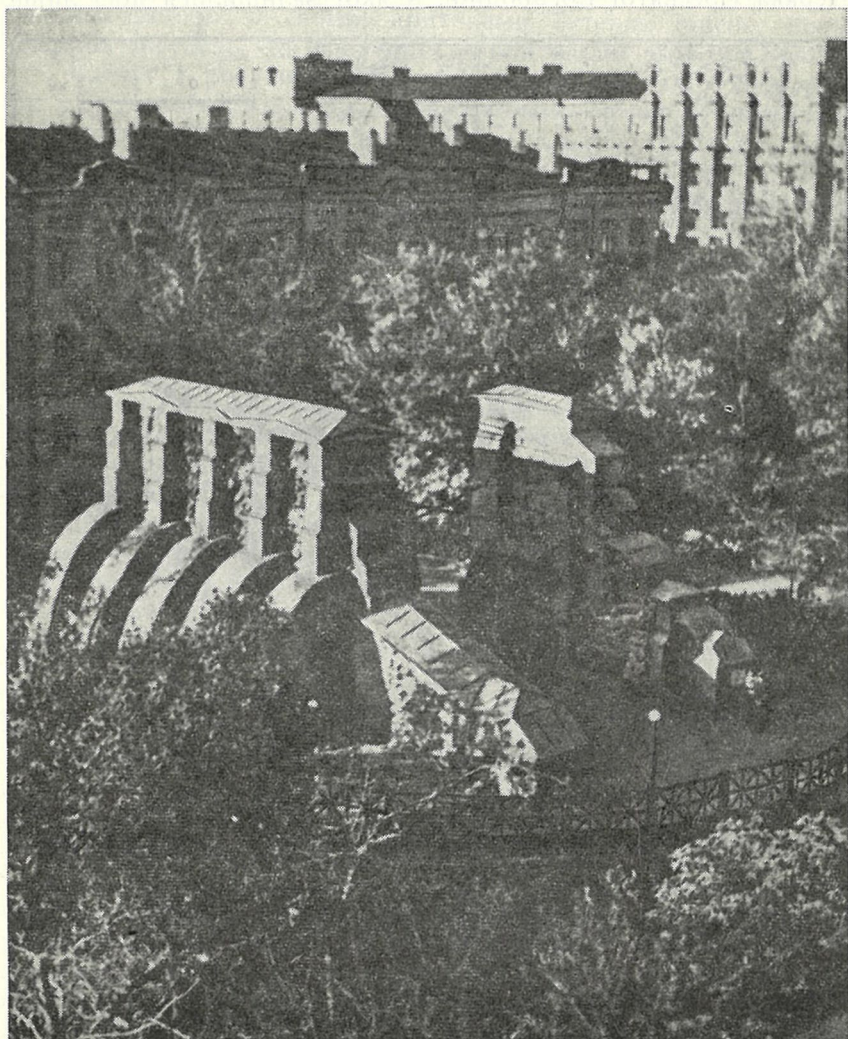

Плян Києва й околиць.

руїни, а крім того собор св. Софії, що його збудував у XI ст. князь Ярослав Мудрий. На Київських горах над Дніпром повиростали монастирі: Печерська Лавра, з височенною дзвіницею, в південній частині на березі Дніпра — Видубецький монастир, трохи на захід від нього — Троїцький монастир, на північ від Троїцького — цвинтар Аскольдова могила, Василівський монастир та інші.

Проте напади татар, починаючи від 1240-41 рр., знищили місто, яке стало підійматися з руїн щойно на початку XVII ст., коли набуло сили українське козацтво. Від того часу Київ знов займає належне йому становище й постійно набирає значення, спочатку як релігійний і культурний, а потім як політичний осередок цілої України. Тут містяться цен-

тральні адміністраційні уряди, наукові установи, як Українська Академія Наук із її велетенською бібліотекою, університет, багато високошкільних інститутів, театри (опера ім.

Золоті ворота в Києві. Пам'ятка старовини з XI ст.

Т. Шевченка, театр ім. І. Франка), багато музеїв і ін. На березі Дніпра розбудовано пристані.

Щодо свого положення Київ належить до найкращих столиць світу. Особливо гарні Київські гори з музеями, церквами, монастирями, що тонуть у зелені садів, городів і гаїв.

Високий берег Дніпра поперериваний глибокими яругами Дніпрових приток. До найкращих із них зачисляють річку Либедь, що її назва має походити від імени сестри Кия, легендарного основника міста.

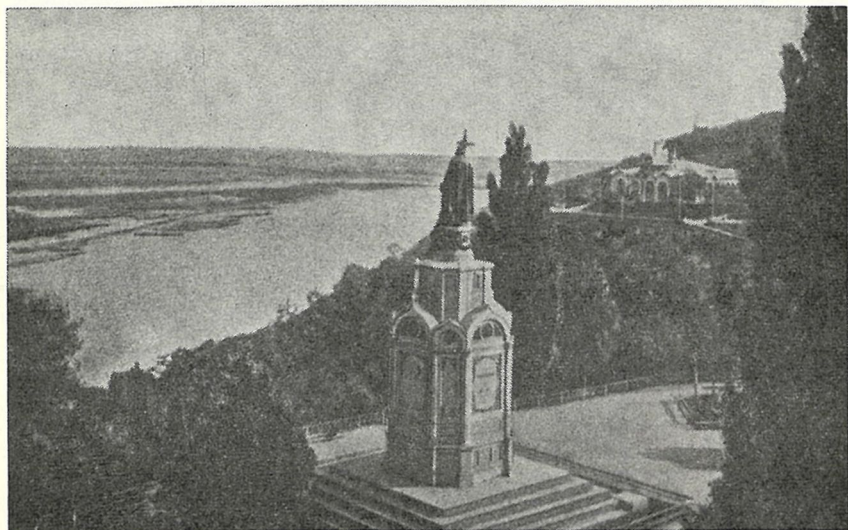

Софійська площа в Києві. Ліворуч пам'ятник Богданові Хмельницькому, по другому боці дзвінниця і церква св. Софії.

Окремого чару надає Києву Дніпро. Тут він велика ріка, ширина якої сягає тисячі метрів. У місці, де до нього вли-

вається Десна, відбігає від правого берега й лишає при ньому низьку смугу — Поділ, на якому розбудовано одну з найкращих частин тієї ж назви міста. Місто почало розбудовуватися і на лівому низькому березі ріки. Обидва береги сполучені кількома мостами. Простір, на якому розбудувався сьогоднішній Київ, має 525 км².

Побіч Києва до важливіших міст Придніпровської височини належить **Бердичів** (54 тис. мешк.), залізничний вузол; **Вінниця** (105 тис. мешк.) адміністративний осередок Вінницької області, розташована на лівому березі Богу із замком

Київ. Пам'ятник кн. Володимирові В. на високому березі Дніпра.

славного козацького полковника Івана Богуна. Тут міститься велика бібліотека, філія бібліотеки Української Академії Наук. Місто має добре розвинену сільсько-господарську й хемічну промисловість. **Біла Церква** (44.000 мешк.) розташувалася над рікою Россою, відома тим, що тут гетьман Богдан Хмельницький склав договір з поляками в 1648 р., та з часів визвольних змагань 1918-1920 р. Над Дніпром лежить **Канів**, недалеко якого на березі Дніпра здійснюється могила Тараса Шевченка; нижче обласне місто **Черкаси** (40.000 мешканців), історичні міста **Крилів** і **Крюків**. Над Ятранню, притокою Синюхи, лежить **Умань** (41 тис. мешканців), відомий із часів Гайдамаччини. Далі над Інгулом розташувався обласний адміністративний осередок **Кіровоград** (колишній Єлисавет), що має 115.000 мешканців. З історичних, колись важливих, а тепер невеликих містечок, треба згадати полкове

місто **Хвастів** (12 тис. мешканців) над Ірпенем, **Паволоч** над Россю, **Богуслав**, а далі **Корсунь**, відомий із перемоги Богдана Хмельницького над поляками в 1648 р. З життя Тараса Шевченка відомі села Моринці, Кирилівка і Лисянка, Звенигородського повіту. Над Тясмином лежать гетьманські столиці **Чигирин** і **Суботів**.

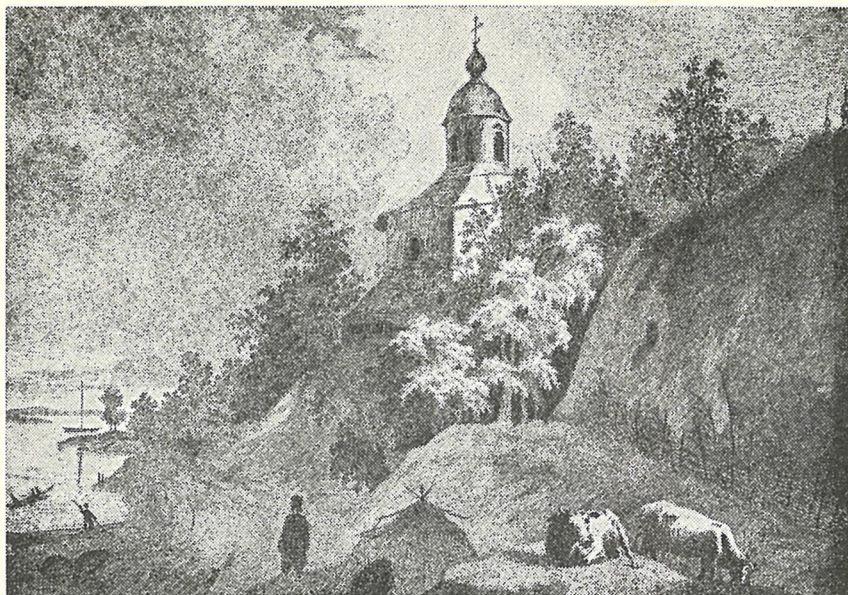

Софійський собор у Києві.

ДНІПРОВСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ РАЙОН

Положення і загальна характеристика. Дніпровський промисловий район, званий також **Долішне Подніпров'я** — це частина Українського Кристалічного масиву, що лежить на південному сході від Придніпровської височини і з'єднує з нею Приозівську височину. На південний захід і на північний схід вона знижується до сусідніх низин Причорноморської і Придніпровської. Краєвидно — це плоский степовий терен, що не різниться від сусідніх височин. Він збудований із кристалічних гранітних порід, що показуються на денне світло в долинах річок і балок з-під покриву наймолодших геологічних порід і лесу. Серединою області з півночі на південь тече глибоким кам'янистим річищем Дніпро, який на дев'я-

тьох місцях стрінув могутні скелі, що перегородили йому дорогу. Це славні Дніпрові пороги, про які мова була вище. Уся площа колишнього безмежного степу тепер розорана й зайнята під збіжжя. Лише над Дніпром і над рікою Саксагань, в околиці Кривого Рогу, рільничий характер міняється на промисловий.

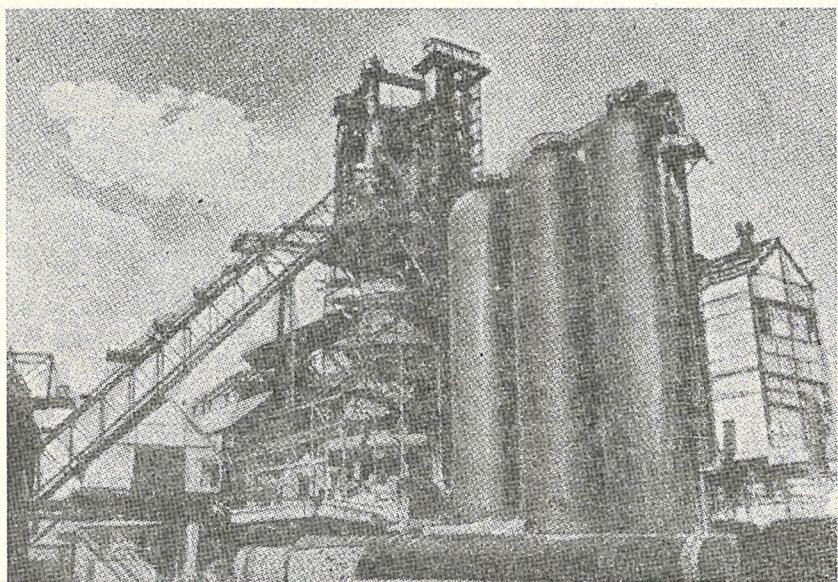

Видубицький монастир.

Господарство та головні промислові осередки. Основою промисловости Подніпров'я є передовсім великі земні багатства — родовища залізної руди в околицях Кривого Рогу і марганцевої (манганової) руди біля Нікополя. У продукції залізної руди Кривий Ріг займає одно з перших місць у Советському Союзі. Родовища марганцевої руди належать до найбільших у світі. Завдяки близькій віддалі Кривого Рогу від Донецького басейну з родовищами вугілля, могла тут розвинутиися велика металургійна промисловість з осередками в Дніпропетровському, Дніпродзержинському, Кривому Розі й Нікополі.

Пороги були все головною перешкодою у плавбі по Дніпрі. Вона була небезпечна і вимагала великого досвіду. Щойно в 1932 р. вибудовано нижче порогів високу на 37.5 м греблю, яка піднесла рівень води на Дніпрі. Вода залила пороги й частину долини та утворила велике озеро. Так

пороги перестали бути небезпечними для кораблів, які можуть без перепони плисти з Чорного моря аж до горішньої течії Дніпра. Для пропуску кораблів через греблю споруджено біля лівого берега шлюзу. При правому березі побудовано велетенську гідроелектричну станцію, звану Дніпрогес, із потужністю 750 тис. квт. Електричну енергію Дніпрогесу використовують до витворювання високої температури, потрібної для витопу і перерібки металів, для пуску в рух найрізніших машин, для освітлювання тощо. До найбільших промислових осередків Дніпровського промислового району належать: **Кривий Ріг** (понад 322 тис. мешк.) — найважливіший осередок видобутку залізної руди й від 1930 р. важ-

Запоріжсталь — доменна піч.

ливий центр витопу заліза і сталі; **Дніпропетровське**, колишній Катеринослав (576 тис. мешк.), розташований на правому березі Дніпра в місці, де перехрещуються залізничні колії Харків — Миколаїв і Донецький кряж — Кривий Ріг, із дуже високорозвиненими металургійною й машинобудівельною промисловостями. Поруч неї важливі є також виробництво трикотажів, паперу, цементу й інш. Місто молоде і дуже швидко зростає числом населення. (У р. 1897 — 113 тис. мешк., 1910 — 212 тис., 1926 — 237 тис., 1939 — 501 тис. мешк.). Вище над Дніпром — також на правому березі ріки

— лежить **Дніпродзержинське**, давніше Кам'янське (163 тис. мешк.) з металургійною промисловістю. В місці, де Дніпро виходить із порожиистої частини й виливається на низину, розташувалося **Запоріжжя** (381 тис. мешк.), головний осередок алюмінієвої промисловости України, а далі — залізної, машинобудівельної (головно транспортвої), сільсько-господарської та іншої.

ПРИОЗІВСЬКА ВИСОЧИНА

Остання південно-східня ланка Української Кристалічної смуги це Приозівська височина. Її найвищий пруг тягнеться рівнобіжно до берега Озівського моря з північного заходу на півд. схід. На півн. заході сусідує з Дніпровським Пром. районом, а на південному сході знижується до Озівського моря і переходить у вузьку смугу Приозівської низини. Гранітне підложжя прикрите по краях молодими третинними породами: верхівний шар творить лес. Грунти чорноземні, з каштануватим забарвленням. Клімат континентальний, посушливий, степовий з невеликою кількістю опадів (яких 300 мм річно). Ріки вбогі на воду. Найважливіші з них Кальміус, Молочна і Берда, що течуть на південь до Озівського моря, та Конка і притока Самари р. Вовча, що течуть на захід і північний захід до Дніпра. Рослинність бідна. Рідка людність.

ДОНЕЦЬКИЙ КРЯЖ

Положення і загальна характеристика. Донецький кряж це остання східня ланка українських височин. Він розташувався в коліні ріки Дінця, що обмиває його зі сходу. Найвища частина височини тягнеться довгим кряжем правобіч Дінця з південного сходу на північний захід. Поверхня розмита глибокими долинами рік — Дінця і його правобічних приток. До Дінця височина спадає круто. Дуже мальовничий є берег Дінця біля міста Слов'янського й Луганського, де відносна його висота сягає 100 м. Ще сто років тому Донецький кряж був рідко заселений степ, серед якого розкидані високі могили: Савур — могила, важлива орієнтаційна точка на шляху з Озова на Запоріжжя, Товста могила (Мечетний курган 369 м) і Гостра могила (357 м). Ці могили — здебільшого останки колишньої високорівні, що її знищили ріки. Інші штучно насипали кочовики, які там проходили.

Теперішній краєвид височини основно змінений. Колись степова країна, що нічим не різнилася від сусідньої Харківщини, тепер набрала вигляду промислової, з густими шах-

тарськими вежами, фабриками й фабричними оселями, густими шляхами, обвита сіттю каблів передачі високовольтного електричного струму.

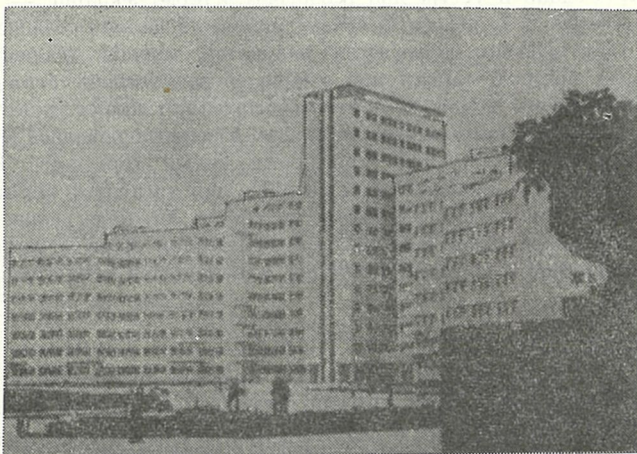
Донецький кряж — найважливіший гірничий і промисловий басейн Східної Європи. Причиною його краєвидних перемін були багаті підземні родовища вугілля, соли, міді, живого срібла й інших металів. Простір зайнятий вугільними шарами, завбільшки 23 тис. км², охоплює середню, найбільшу частину басейну. Вугільні шари можна поділити на три поверхи. Найбагатіший на кам'яне вугілля, — середній поверх. У долішньому поверсі виступає антрацит, у горішньому масне (курне) вугілля. Запаси кам'яного вугілля Донбасу оцінюють на 90 біліонів тонн.

Як уже згадано в уступі про геологічну історію України, — зложища кам'яного вугілля Донецького басейну виникли з буйно розвиненої рослинності (велетенських дерев'ястих папоротей, хвощів, п'ядичів і ін.), яка вкривала підмоклі терени цієї країни в карбонський період Палеозойської ери. Вкриті водою й намулом рештки рослинності без доступу повітря при високій температурі кам'яніли й перетворювалися у вугілля. Під кінець Палеозойської ери проявилися сильні горотворчі рухи, які підняли Донеччину в високі гірські складки, що тягнулися від північного заходу на південний схід. Упродовж мільйонів літ вода, сонце й вітер знищили й зрівняли давні гори. Їх зайняло згодом море в Мезозойській ері і занесло новими відкладами. Вкінці у найновішій геологічній ері все покрив лес.

Вугілля Донеччини було найбільшим джерелом енергії колишньої Росії. Ще в 1920 рр. давало воно 70 % усього кам'яного вугілля і 90% антрациту ССРСР. Після розбудови великих кам'яновугільних осередків у Кузнецьку й Караганді (азійська частина ССРСР) участь донецького вугілля в народньому господарстві меншала і в 1955 р. становила вже тільки 32% загально советського видобутку. Друге велике багатство Донецького Кряжу це кам'яна сіль. Головні копальні соли містяться біля Бахмута в Бранцівці. Річно добувають її понад мільйон тонн. Окрім того, багато соли добувають із солоних джерел, яких доволі в північній частині Донеччини й біля Слов'янського. На дальших місцях після вугілля і соли стоїть видобування руд: заліза, мангану, срібла, оліва, міді, живого срібла (ртуті), навіть золотa. На цілому просторі виступають шари гіпсу, вогнетривалої глини, жорнового й будівельного каменю тощо.

Міста й шляхи сполучення. На місцях, де видобувають вугілля чи руди металів, розбудовано великі гірничі промислові осередки. Важливіші з них: **Ворошиловград** (давня на-

зва Луганське, 251 тис. мешк.), із великими гутами, ливарнями, фабриками машин, спирту, мила, черепиці; **Макіївка** (311 тис. мешк.) із потужним металургійним заводом; **Артемівське** (Бахмут 109 тис. мешк.) із копальнями соли і досить високо розвиненим металевим промислом; **Микитівка** з копальнями живого срібла й вугілля; **Сталіно** (625 тис. мешк.) найбільший осередок вугільних копалень і металургійної промисловости; **Слов'янське** з копальнями соли та фабриками порцеляни, купелевими закладами тощо. **Шахти** (180 тис. мешк.), головний осередок видобування антрациту. **Кам'янське** розташоване над Дінцем має розвинену скляну промисловість. В **Ізюмі** розвинулося ганчарство. Інші важливі промислові осередки — це **Краматорське** (117 тис. мешк.), **Горлівка** і **Кадіївка**.

Харків. Будинок Державної Промисловости, найбільша будівля України.

СЛОБОЖАНЩИНА

Положення й загальна характеристика. На північний схід від Придніпровської і Донецької низин поверхня українських земель підвищується до т. зв. Середньо-Руської височини. Заселена українцями південна її частина має назву Слобожанщина. Назву дістала ця частина України ще в 17 ст., коли на ній поселювалися збігці з українських земель, зайятих Польщею. Поселенці були на довгі роки звільнені від панцизняних робіт, тобто діставали “свободи”.

Краєвид Слобожанщини степовий, із чорноземними родючими ґрунтами. Ріки — Десна, Сейм, Дінець і їхні притоки розбили височину глибокими долинами на низку пасм, порізь-

блених ярами й балками. Взагалі, лесова поверхня височини легко податлива на ерозійну роботу текучої води, яка після кожного дощу утворює нові балки, чим заподіває рільництву велетенські шкоди.

Людність, оселі, транспортні шляхи. Слобожанщина була ще в половині 18 ст. дуже рідко заселеною степовою країною. Інтенсивне її заселення відбулося впродовж 19 ст. Родючі ґрунти й догідні кліматичні умовини сприяли розвитку рільництва, що і стягало туди багато нових поселенців із перелюднених центральних областей України і створило зі Слобожанщини господарсько сильну й густо залюднену область.

Пам'ятник Шевченкові в Харківському парку ім. Шевченка.

Найбільше місто Слобожанщини це **Харків** (877.000 мешканців), друге щодо величини місто України. Його мав заснувати в половині 16 ст. український піонер козак Харко. Від кінця 19 ст., завдяки розвитку гірничої промисловості в Донбасі, місто набирає значення як головний промисловий осередок східньо-українських земель. Найбільшого розвитку набула машинобудівельна промисловість (будова льокомотивів, парових китлів, моторів, приладдя до гірничої і харчової промисловості, тракторів і всяких сільсько-господарських машин), далі — харчова, хемічна (ліки, фарби), ткацька (виріб сукон), кравецька й інші.

Харків — є одночасно найважливіший у східній Україні залізничний вузол. Відси розбігаються залізничні колії в ші-

стьох різних напрямках: до Києва, Москви, Ростова над Доном, Миколаєва і Херсону над Чорним морем.

Інші міста Слобожанщини: **Суми** над Пслон, а далі **Бутурлінівка** і **Новохоперське**, невеликі. Північна частина Слобожанщини включена до Рос. СФСР, а саме до Курської й Воронізької областей.

Г. ПІВДЕННА СМУГА НИЗИН

На південь від височинної смуги простяглася смуга південних низин. У її склад входять: Посяння, Наддністрянська низина, Причорноморська низина, Кубанщина, Прикаспійська низина. Всі ці низини різняться від північних сухішим і теплішим кліматом, родючими ґрунтами і, здебільша, степовою рослинністю.

ПОСЯННЯ

Положення й загальна характеристика. Посяння або Надсянська низина — це прикордонна українська земля, що розташувалася обабіч Сяну. Поверхня легко хвиляста, вкрита глинястими й піскуватими ґрунтами. Долини ріки Сяну і його приток (Висліка з лівого і Вишні, Шкла, Лобачівки і Танви з правого боку) широкі й забагнені. Де-не-де залишилися соснові бори, рештки великого пралісу, що відмежовував Україну від Польщі.

Людність та оселі. В заранні історії Посяння було чисто українською територією і польсько-українська етнографічна межа проходила далеко на захід від Сяну. Ціла низка українських сіл Ряшівщини свідчить про давню українську приналежність тієї землі. З бігом часу етнографічна межа пересунулася на Сян. Однак найнекорисніші для українців пересунення прийшли по останній війні, коли большевицька Москва відступила Польщі ціле Посяння й на основі окремого договору переселено українців з цієї території на схід. Таким чином поза Україною залишилася прадавня українська земля з такими старовинними містами, як **Перемишль** (51 тис. мешк.), що ще до 1940 рр. був дуже важливою українською культурною й релігійною твердинею на західньому пограниччі, та княже місто **Ярослав**, засноване князем Ярославом Осмомислом.

ПРИЧОРНОМОРСЬКА НИЗИНА

Положення й загальна характеристика. Причорноморська низина — це степова рівнина, що широкою смугою стелиться

на північних узбережжях Чорного моря, від дельти Дунаю на заході, до Приозівської височини на сході. Її поверхня має повільний схил на південь і до моря вривається крутим берегом т. зв. кліфом. Майже ідеальну рівнину українського степу заколючують тільки могили і поди. Могили це стіжкуваті горби, до 10 метрів заввишки, насипані звичайно на давніх побоевищах, важливі орієнтаційні пункти на степу. Поди — це круглаві кітловини проміром до кількох кілометрів, у часі таяння снігів перемінюються на плиткі сезоніві озерця. До найбільших подів належить Агайманський под близько заповідника Чаплі (Асканія Нова) у промірі 10 км із поверхнею 1.700 км².

Із уваги на геологію Причорноморська низина була ще в другій половині третинного періоду морським дном, яке застелили піски і глини. По уступленні моря вітри занесли рівнину лесом, що перетворився в родючий ґрунт.

Клімат низини континентальний, степовий. Найважливіші його властивості це невелика кількість опадів, велике випаровування, великі різниці між температурами літа й зими та часті й сильні вітри. Річна сума атмосферних опадів зменшується від якихось 500 мм на межі з височинами до 300 мм і менше на побережжі моря. Найбільше дощу падає на весні й раннім літом. Тоді степ укривається буйними травами й цвітами. У другій половині літа починається засушлива гаряч. Від безвідда рослини гинуть і степ виглядає як руде пожарище. Щойно пізньою осінню, коли нижча температура й менше випаровування, степи знову на короткий час зазеленіють, щоб у листопаді чи грудні покритися білим сніговим покривом. Часті посухи й сильне випаровування води неможливіють розвиток деревної рослинності, яка держиться тільки річкових долин і надрічкових терас. Ліс найнижчих часто підмоклих частин долин складається з лозини, верби, вільхи, тополі, осики і т. д. Це плавні, найбільші в долинах Дніпра і Дністра. На сухіших частинах долин росте дуб, в'яз, берест, клен, ясен, ліщина, де-не-де дикий виноград, що оплітає дуби аж до самих вершин. Найбільш знана плавня — це **Великий Луг** над Конкою, лівобічною притокою Дніпра, понижче порогів. До найбільших лісів долини Дністра належить Кіцканський ліс напроти Тирасполя. З лісів надрічкових терас найбільший сосновий бір на лівому березі р. Самари (в околиці Новомосковська). Тут над самою річкою росте вільшатник, потім смуга дубових лісів, а накінець, ще вище — сосновий ліс. Поруч дубів росте берест і ясен. У лісах високого правого берега нижнього Дніпра попадаються груша, яблуня,

вишня, терен, дикий виноград, берест, дуб і ін. На лівому березі Дніпра від Кахівки до моря тягнеться широка площа пісків. У китловинах серед пісків розташовуються заросляки дубів, беріз, осик, груш. У районі Олешок росте чорна вільха.

Степ завдяки родючому чорноземові й догідним кліматичним умовам стався вже від давніх часів головною рілляничою областю не тільки України, але й Європи. Головними сільсько-господарськими культурами є пшениця, ячмінь, кукурудза, а далі тютюн і бавовна. Застосовуючи штучне зрошення сухих просторів можна було освоїти на плянтації кілька мільйонів гектарів цілинного степу. Для зрошення будують густу сітку каналів, які будуть розпроваджувати Дніпрову воду зібрану в Кахівському та інших водозборах.

Людність, заняття й оселі. Ще до кінця 18 століття причорноморські степи були "диким полем", куди заходили українські мисливці та рибалки, проте через небезпеку з боку кочовиків, від 13 ст. татарів, рідко поселювалися на постійно. Щойно по знищенні татарської, а згодом турецької переваги на Чорному морі, степи відкрилися для постійного поселення. Перші поселенці степів прийшли з густо залюдненого Поділля й Київщини. Та української людности не вистарчало для поселення і загосподарювання широких просторів і уряд спроваджував сюди також поселенців із неукраїнських земель, головно балканських: сербів, болгар, греків, а навіть середньоєвропейських: чехів і німців. Через це маємо тут високий відсоток національних меншин.

Головне заняття людности — це хліборобство і тваринництво. Населення над ріками і на морському побережжі промишляє рибальством і випаровуванням соли; у міських осередках працює на фабриках, пристанях і на транспорті. Оселі рідкі й розбудовані переважно над ріками й над морем.

Причорноморську низину поділяють на три частини. Вони такі: Буджацька — між дельтою Дунаю і Дністром, Херсонська — між Дністром і Дніпром і Таврійська — лівобіч долішнього Дніпра.

Найважливіші міста Буджацької низини: **Білгород** (20 тис. мешк.), розташований над лиманом Дністра, колишня пристань княжого Галича, опісля турецька твердиня Аккерман, відома з козацьких походів XVI ст. При гирлі Серету лежить знаний з історії **Малий Галич**, тепер Галац, важлива пристань на Дунаї. Тут у монастирі св. Юрія був похований гетьман Іван Мазепа. Над дельтою Дунаю лежить пристань **Ізмаїл** (27 тис. мешк.).

На Херсонській низині над морем на північний схід від Дністрового лиману лежить найбільша чорноморська пристань і обласне місто **Одеса** (607 тис. мешк.). Місто засноване під кінець 18 ст., модерне з широкими вулицями, бульварами й парками, має високу й різноманітну промисловість: машинобудівельну, будови льокомотивів і кораблів, хемічну, деревообрібну, одягову, харчову, цукроварську та інші. Над лиманом Богу розбудована важлива пристань **Миколаїв** (206 тис. мешк.). Тут розвинулася машинобудівельна й сільськогосподарська промисловість, будова кораблів тощо. Над гирлом Дніпра лежать **Очаків** і **Кінбурн**, твердині, що замикають доступ до Дніпро-Бозького лиману. Над долішнім Дніпром розташувалося місто **Херсон** (134 тис. мешк.) із розвиненою машинобудівельною промисловістю. На лівому березі Дністра лежить **Тираспіль** (32 тис. мешк.); над Богом у гарній околиці — **Ольвіопіль** (40 тис. мешк.), колишній Орлик, що його заснував гетьман Пилип Орлик, наступник гетьмана Івана Мазепи.

Таврійська низина — це ідеальна рівнина на лівому березі Дніпра, найрідше заселена частина Причорноморської низини. З-поміж рідко розкиданих по степу осель, треба згадати **Асканію Нову**, біля якої залишено степовий заповідник — **Чаплі**. На морському побережжі є кілька менших пристаней, як от **Генічеське**. Над рікою Молочною лежить **Мелітопіль** (32 тис. мешк.).

НАДОЗІВСЬКА НИЗИНА

Надозівська низина тягнеться вузькою смугою вздовж північного берега Озівського моря, відділяє від нього Приозівську височину і лучить Таврійську низину з Долішне-Донською. Це посушлива степова країна, як і сусідня Таврія, але краєвидно різноманітна, порізьблена численними річками, що витікають із Приозівської височини і вливаються до поблизького моря. Найбільші з річок низини — це Молочна, Берда, Кальміус і Міус. Людність відносно густа.

Найбільші міста — це морські пристані **Осипенко** (давнє Бердянське), **Жданов** (кол. Маріупіль), головний вивозовий порт вугілля й металу (273 тис. мешк.).

ДОЛІШНЕ-ДОНСЬКА НИЗИНА

Положення й загальна характеристика. Східнім продовженням Причорноморської низини є низина над долішнім Доном. Західню її межу творить ріка Кальміус, східню —

горбовина Ергені, південну — долина ріки Єї і заглибина ріки Манич, а на півночі продовжується як Середне-Донська низина, аж до південних схилів Середне-Руської височини.

Краєвид Долішне-Донської низини в сусідстві з морем майже не відрізняється від краєвиду Таврійського степу. Дедалі від моря рівнинний характер прибережньої смуги зникає, низина поступово підноситься в усіх напрямках і переходить у горбовину.

Найбільша ріка цієї низини — це Дін, четверта щодо довжини і сточища ріка Європи. У нижній течії Дін широкий і глибокий, долина розлога й багниста. Правий берег вищий від лівого. На весні ріка виливається й затоплює долину на кільканадцять кілометрів ушир. Важливіші притоки цієї частини Дону — Сал і Манич із лівого, Дінець і Тузлів із правого боку. Клімат посушливо-степовий. Посуха збільшується у східному напрямі, тому дедалі на схід хліборобство поступається перед тваринництвом.

Населення й міста. Населення країни рідке, пересічно 33 людей на 1 км². У східному напрямі густота зменшується та доходить до 10 людей на 1 км² і менше. Українці заселяють головню землі на захід від долішнього Дону, а на схід лише сточища ріки Манич, Єї та горішнього Салу. Найбільший відсоток людности — це донські козаки, які нарівні з іншими народами змагають до незалежності від Росії.

Найбільше місто **Ростів** (532 тис. мешк.), розташований над дельтою Дону. Місто має велику пристань і розвинену промисловість: машинобудівельну, автомобільну, будови кораблів, хемічну, деревообрібну, паперову, сільсько-господарську, харчову, одягову й інші. Місто лежить на важливому залізничному шляху Баку-Москва. Нижче Ростова на лівому березі Дону лежить давня татарська твердиня **Озів** (25 тис. мешк.). На північно-західному березі Озівського моря розташувалася пристань **Таганріг** (189 тис. мешк.), що має високо розвинену промисловість: електротехнічного приладдя, важку, шкіряну, млинарську і олійну, харчову тощо. На східному березі моря лежить місто **Єйське** (45 тис. мешк.) із фабриками тракторів і рибних консерв тощо. На лівому березі долішнього Дону лежить важливий комунікаційний вузол **Батайське** (37 тис. мешк.) над притокою Дону Тузловом **Новочеркаське** (87 тис. мешк.).

ПРИКАСПІЙСЬКА НИЗИНА

Остання на сході область південної української смуги — це Прикаспійська низина розташована між Ставропольською височиною на заході і Каспійським морем на сході. У напрямі моря вона постійно знижується і переходить у депресію, поверхня якої лежить нижче рівня океану (поверхня Каспійського моря є на 26 метрів нижча від рівня океанів). Прикаспійська низина це степова рівнина, яка через брак атмосферних опадів переходить на сході в піскову півпустиню. Через низину протікають до Каспійського моря дві ріки: **Кума** й **Терек**. Проте їх не вистачає для наводнення краю і навіть під час довготривалих посух ці ріки втрачають воду і не доходять до моря. Населення Прикаспійської низини рідке, в більшості поселене над ріками, де займається хліборобством, розводить плянтації бавовника, випасає худобу тощо. Людність національно мішана — москалі й українці. Побіч них у степу живуть давніші монгольські народи: киргизи, калмики й інші, які промишляють тваринництвом.

До південної низинної смуги належать ще дві низинні області: північний Крим і Кубанщина. Однак із практичних мотивів розглянемо їх при описі більших географічних одиниць: Крим і Північний Кавказ.

Г. СМУГА ГІР

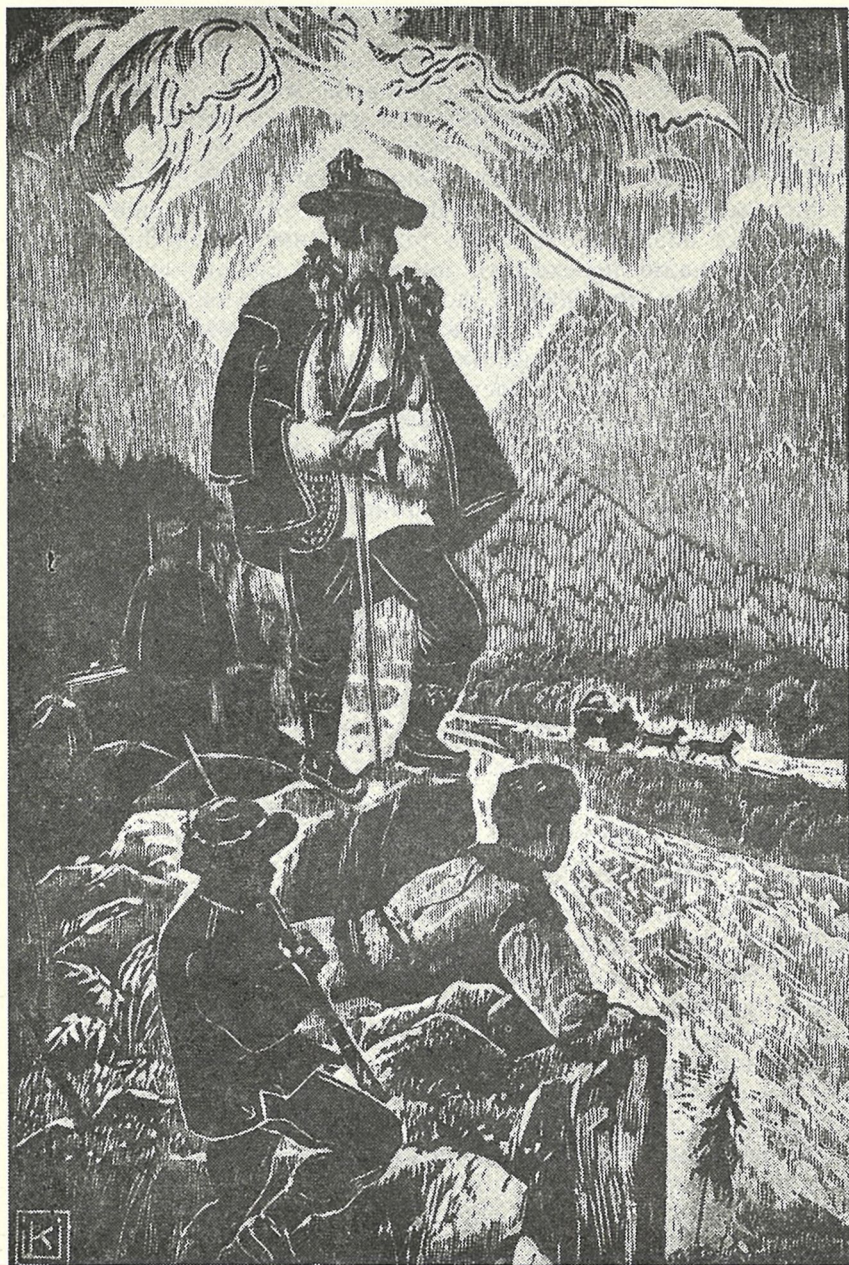
Південну смугу українських етнографічних земель творять пасма складчастих гір — Карпат, Кримських гір і Кавказу. Це гори молоді, що остаточно оформилися в третинному періоді Кайнозойської ери, більш-менш у тому самому часі, що й інші високі гори Європи (Піреней, Альпи, Балкани) й Азії.

КАРПАТИ

Положення і загальна характеристика

Карпати це гори середньої висоти, які тягнуться дугою, якихсь 1300 км. завдовжки, від Братислави над середнім Дунаєм, де наближаються до Альп, до Залізної Брами біля Оршови над долішнім Дунаєм, де наближаються до Балканських гір. Довгу карпатську дугу поділяють на три частини: Західні Карпати, що тягнуться від Дунаю до долини Попраду й Теплої, Східні або Українські Карпати — від Попраду до Золотої Бистриці й Вишової і Південні або Румунські.

До української території належать у цілості Східні або Українські Карпати, а із Західніх заходять лише три гірські

О. Кульчицька: Олекса Довбуш у Карпатах.

групи: **Спишська Магура**, розташована в коліні ріки Попраду, **Чергівські гори** — між долинами Попраду, Ториси й Гернаду і **Бранисько**, на південь від Спишської Магури, між долинами Попраду, Ториси й Гернаду.

Природа Українських Карпат. Карпати зачислювані до молодих гір. Їх остаточне двигнення відбулося щойно в третиннім періоді Кайнозойської ери, тобто в тому самому періоді, що й двигнення всіх високих гір Євразії: Альп, Кавказу, Гімалаяїв. Однак смуга земної кори, на якій стоять Карпати, це геосинкліналя, яка вже від Палеозойської ери на переміну двигалася й угиналася. Найдавніше двигнення відбулося в Палеозойській ері. Тоді то утворилися Пра-Карпати. У Мезозойській ері гори ввігнулися і їх залили води мілкого моря. Ріки несли до нього багато намулу, пісків, глин, ріні, з яких утворився скельний матеріал нинішніх Карпат: пісковики, лупаки, глини, т. зв. фліш. Щойно в половині третинного періоду Кайнозойської ери появились сильні горотвірні рухи, які двигнули морське дно, погнули й поломили земну кору та поскладали її у високі гірські хребти. На Закарпатті утворилася тоді в земній корі глибока тріщина, з якої вилилися на поверхню вулканічні ляви й туфи й утворили внутрішнє вулканічне пасмо Карпат. Від тоді Карпати залишаються під впливом зовнішніх сил природи, головно рік, які порізьбили їх численними глибокими долинами. В часі льодової доби у вищих частинах Карпат було багато льодовиків, подібно як це тепер в Альпах і Кавказі. По тих льодовиках залишилися вигладжені широкі долини з простовисними берегами, велетенські скелі-наметні з вигладженим одним боком, на якому зісувалися кари, тобто круглаві кітловини, в яких збирався сніг. Найбільше слідів залишив льодовик у Чорногорі на верхів'ях Прута.

Клімат Карпат у порівнянні з рівнинними областями наших земель — є лагідніший, без високих температур у літі, але й без великих морозів у зимі. Температура, як це звичайно в горах, знижується враз із зростом висоти. Опадів — дощів і снігів — багато, між 800 і 1200 мм на рік. Високі опади дають початок численным рікам — притокам Дністра, Висли, Прута й Тиси. Гірський клімат сприяє розвитку **лісів**, якими в минулих століттях були вкриті всі хребти. Нині ліс у великій частині, зокрема в Низькому Бескиді, вирубаний. Найбільші лісові гущі задержалися ще в Горганах і в Чорногорі.

Населення. Людність Українських Карпат можна поділити на три групи: лемків, що до 1946 р. жили обабіч головного Карпатського хребта від Попраду на заході аж по джерела

Сяну й Ужа на сході, бойків, що заселяють гори від джерел Сяну аж по Солотвинську Бистрицю і Терешву на сході, і гуцулів — на схід від бойків аж по етнографічну межу з румунами. Всі три племена різняться між собою говіркою, питомою собі культурою і навіть відмінними фізичними й духовними прикметами.

Лемки висунені найдалі на захід, утиснені півостровом між поляками на півночі й словаками на півдні, виявили велику непохитність на чужі впливи і впродовж століть зберегли вірність своїй народності й релігії. Живучи в найбільшій частині Карпат, обезлісненій і покритій тонким шаром глинястого ґрунту, який давав їм ледве дещо картоплі й вівса, лемки емігрували на заробітки на доли, а від останніх десятиліть минулого століття — до Америки. Більшість емігрантів верталася додому і заробленим грошем розбудовували господарку. Щойно большевицько-польська угода 1946 р. викинула лемків із їх улюблених прадідівських гір. Велику їх частину переселено до ССРСР, частину виселено в північну Польщу, а багато згинulo в обороні своїх осель, ставляючи спротив примусовій евакуації. Лемки задержалися нині тільки по південному боці головного гірського хребта, в межах Чехословаччини. Однак тут велика їх частина піддається денаціоналізаційним впливам словаків, хоч задержують українську релігію (словаки греко-католики). В останньому часі є спроби повороту лемків із Польщі на рідні землі.

Бойки — одне з найсвідоміших українських племен, заселяють Високий Бескид, східню частину Середнього Бескиду, західню частину Горганів по долину р. Лімниці і Центрально-Карпатську влоговину. На півдні бойки сусідують з т. зв. долиняками, що їх говірка зближена до бойківської, на сході з гуцулами, на заході з лемками. Головні заняття бойків скотарство (воли й вівці), хліборобство (овес, картоплі), помічні заняття — праці при вирубі і сплавлюванні дерева, в тартаках, нафтовому промислі. В затишних кітловинах (нпр. Синевідській і ін.) розвинене садівництво. Від ранніх століть бойки брали участь у торгівлі сіллю, відтак овочами. Головні осередки Бойківщини це Самбір (Бойківський Музей), Сколе, Синевідсько, Дрогобич, Борислав, Болехів, Долина, Калущ, Турка, Бориня і ін. З Бойківщиною зв'язано багато історичних переказів і легенд. З Бойківщини вийшов найбільший поет Західньої України — Іван Франко.

Гуцули заселяють найвищу й найкращу частину Українських Карпат. Гарна верховинська природа вплинула на їх

вдачу: вони веселі, гостинні, люблять природу, прихильні до своїх гір, звичаїв, мови, релігії, мають хист до малярства, різьби, ткацтва, килимарства, гончарства. Їх вироби здобули собі славу поза Гуцульщиною. Їхня відвага, вдача, питома культура стали предметом мистецьких творів не тільки українців, але й чужинців. Вони витворили свій окремий стиль будівництва. Чудово виглядають на тій гірській зелені гуцульські двори і трибани церкви.

Морфологічний поділ Українських Карпат і їх опис

Українські Карпати можна поділити на три повздовжні смуги, які різняться будовою і краєвидами: крайню північну або Зовнішню смугу, Полонинський Бескид і Південну смугу т. зв. Вулканічні Карпати. Всі смуги відділені від себе повздовжніми долинами або влоговинами. Між зовнішньою смугою і Полонинським Бескидом лягла смуга низьких гір т. зв. Середнекарпатська депресія. Зовнішня смуга, Середнекарпатська депресія і Полонинський Бескид збудовані з осадових скельних порід: лупаків, пісковиків, зліпняків, глини тощо; південна гірська смуга з виливних скельних порід: порфірів, трахітів, діабазів і т. п.

а) Північна смуга Українських Карпат

Північна смуга Українських Карпат поділяється поперечними долинами на чотири пасма: 1) Лемківський або Низький Бескид, що тягнеться від долини Білої й Топлі на заході до долини Ослави (лівобічної притоки Сяну) і Лаборця або Лупківського перевалу на сході; 2) Бойківський Бескид — від Лупківського перевалу до долини Мізунки і Свичі; 3) Горгани від долини Свичі на заході до долини Прута й Чорної Тиси на сході, і 4) Гуцульський Бескид — між долиною Прута і долиною Золотої Бистриці.

Лемківський або Низький Бескид це найнижче пасмо в північній смузі Українських Карпат. Їх верхи плоскі, лагідно заокруглені, вкриті грубим шаром глини. Де-не-де виступають з-під неї м'які пісковики й лупаки. Долини — широкі й вирівняні. Висота гір незначна. На довжині близько 150 км гірські верхи лише в двох точках досягають висоту 900 м, а так усюди нижчі. Дуклянський перевал, давній комунікаційний шлях із Галичини на Угорщину, має лише 502 м висоти. Лупківський перевал, яким прокладено залізницю, 584 м.

Рослинне покриття Низького Бескиду бідне. Ще донедавна гірські схили були вкриті прадісами, що тепер винищені. Їх місце заняли бідні ґрунти й сіножаті. На жаль, користі з хліборобства тут малі. Дощі розмивають тонкий шар родючого ґрунту, який не має опору в рослинах і зсувається в долину та відкриває неродючий цілець. Єдино важливі з госпо-

Живець Криниця взимку. Зауваж лагідно заокруглені верхи Лемківського Бескиду, вкриті лісом або полонинами.

Горького погляду середгірські улоговини, вистелені грубими шарами річкового намулу.

Головне заняття людности — рільництво (картопля й овес) і годівля домашніх тварин. Господарське й культурне життя лемків мало свої осередки в Сяноку, Новому Санчі й

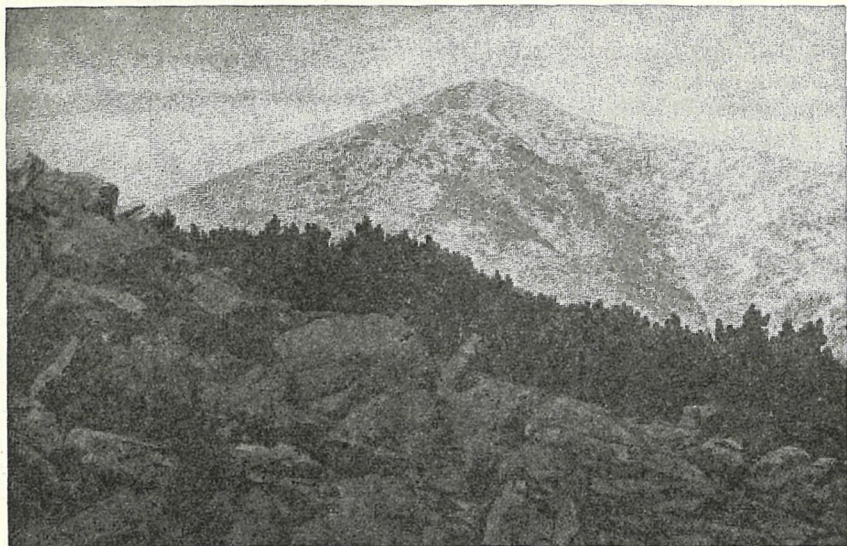
Дуклі на півночі, та Пряшеві й Бардієві на півдні. На окрему згадку заслуговує село — живець Криниця.

Бойківський Бескид тягнеться від Лупківського перевалу до долини Свичі. Лінія Борислав - Турка, провал Сянки і р. Уж ділить його на дві частини: нижчу західню, звану **Середній Бескид**, і вищу східню — **Високий Бескид**. Взагалі гори тут вищі ніж у Низькому Бескиді. Висота вершин зростає з заходу на схід. До найвищих належить — Пікуй (1405 м), Парашка, Галич (1335 м) і інші. Верхи гір лагідно заокруглені, долини — як повздожні, так і поперечні — широкі, річища досить вирівняні. З рік найважливіші: Сян, Стрий і Опір, що течуть на північ до Дністра, та Уж, Ляториця й Велика Ріка, що течуть на південь до Тиси. Південні схили гір крутіші й більш мальовничі ніж північні. Гори досить сильно заліснені. В лісах північних гірських схилів ростуть переважно шпилькові дерева — смереки й ялиці, на нижньому поверсі — бук, на південних схилах переважають букові ліси. Верхи встелені травистими полонинами. Орної землі небагато, лише на найнижчих частинах гірських схилів.

Невеликі міста розбудувалися головно над ріками при залізничних коліях. До них належать: **Турка** над Стриєм (10 тис. мешк.), **Сколе** над Опором (8.000 мешк.); вони мають значення, як осередки місцевої торгівлі і деревної промисловости. При гирлі Опору в гарній затишній улоговині розташувалося велике бойківське село Синевідсько Вижне, вище над Опором літниця: Зелем'янка, Гребенів, Тухля, Славсько. Недалеко від Славська, ліворуч Опору, стоїть гора Маківка, славна з героїчної боротьби Українських Січових Стрільців з російськими військами в 1915 р.

Горгани простягаються на схід від Високого Бескиду й тягнуться аж до Яблоницького перевалу (до долини Прута й Чорної Тиси). Гірські хребти Горганів короткі, дуже порізані річковими долинами. Притоки Дністра: Лімниця, Солотвинська й Надвірнянська Бистриці і притоки Тиси: Терешва й Теремля — спливають глибокими проломовими долинами. Найвищі верхи Горганів: Горган Ілемський (1589 м), Попада (1742 м), Буштул (1693 м), Ігровище (1807 м.), Сивуля (1835 м), Добошанка (1757 м), Синяк (1664 м), Хом'як (1544 м). Ця частина гір збудована з твердого ясносірого т. зв. ямненського пісковика. Цей пісковик вивітрюючись розпадається на великі каменюки, звані цекоти або їрехоти, які завалюють верхи гір. Схили Горганів вкриті буйними смерековими і ялицевими пралісами аж до висоти 1500 м. Де-не-де збереглися кедриніві

скупчення. Понад лісами простягається до кількох сот метрів завширшки смуга низкорослої повзучої сосни — жерепу, повище них полонини та простори вкриті цекотами.

Горгани. Верхи гір, вкриті кам'яними зломами, узбіччя вкриті лісами.

У лісах живе ще доволі дикої, великої звірини. Останніми часами начислювано близько 170 ведмедів, 200 вовків, 70 рисів, понад 3 тис. оленів, диків тощо, крім того, багато дрібних лісових тварин.

Оселі в Горганах невеликі й рідкі. До найбільш знаних належить живець **Підлюте** над Лімницею. Недалеко відсіль гора Сокіл, на якій була пластова оселя. Над правобічною притокою Солотвинської Бистриці річкою Манявкою, серед мальовничої природи стоять руїни старезного монастиря Манявського Скиту. Над Надвірнянською Бистрицею лежить **Надвірна** (9 тис. мешк.) і **Битьків** з нафтовими шибамі.

Гуцульський Бескид — розтягається на схід від Горганів. Це найвища й найкраща частина українських Карпат. Велетенські гірські верхи підіймаються високо понад темною гущавиною смерекових і ялицевих лісів та зарисовуються на обрії своїми лагідно заокругленими лініями. Найвищі з них це: Говерля (2058 м), Піп Іван (2026 м), Петрос (2020 м). В одностаїно похилені і вкриті лісами схили повгризалися гірські потоки, які утворили глибокі й вузькі долини.

Ріки Гуцульського Бескиду — Прут, Рибниця, Білий і

Чорний Черемош і Тиса, яка витікає з-під Говерлі, течуть мальовничими долинами з багатьма водопадами і шипотами.

Донедавна Чорногора була вкрита буйними пралісами, які тепер дуже проріджені. Ліси сягають до 1600 м висоти. Понад ними простягаються полонини, які в Чорногорі дуже просторі й мальовничі.

Продовженням Гуцульського Бескиду на сході є **Мармаросько-буковинська верховина**, що охоплює дві гірські групи: **Гуцульські Альпи** й **Чивчинське пасмо**. Ці гори збудовані з архейських кристалічних лупаків, вапняків і вулканічних скельних пород. Краєвид гір дикий. Верхи переважно шпильсті, наїжені скелями, мають альпейський характер. Найвищі вершини це Піп Іван (Мармароський 1940 м) і Стіг (1665 м).

Оселі розкинені переважно по узбіччях і пологих хребтах. Найбільша з них, гірське село **Жаб'є** (5 тис. мешк.), розташоване в широкій гірській улоговині. В долині Прута зустрічаємо дачі: Ворохту, вихідна точка прогулянок на Чорногору, Тата-

Ворохта. Літниськова оселя в Гуцульському Бескиді.

рів, Микуличин, Ямне, **Делятин** (9 тис. мешк.) над Прутом уже при виході з Карпат. Над Черемошем лежать **Кути** (5 тис. мешк.), на захід від нього **Косів** (6 тис. мешк.).

На Буковинській Гуцульщині важливіші місцевості: Вижниця, Сторожинець, Путилів, Селетин.

Внутрішньо-Карпатська влоговина. Так названа смуга Кар-

пат між зовнішнім і Полонинським Бескидами, що тягнеться від Сяніцької влоговини на заході по Селетинську й Путівельську на сході. Гори в цій улоговині, на кілька сотень метрів

Гуцульська процесія в Жаб'ю. Зауваж широке піддашшя дерев'яної церквці і святковий одяг гуцулів.

нижчі від обох сусідніх смуг, збудовані з м'яких шарів і лупаків. Велика лагідність форм вплинула на обезліснення цього терену і відносно густе залюднення.

б) Полонинський Бескид

Полонинський Бескид — це внутрішнє пасмо Карпат, що тягнеться рівнобіжно до зовнішнього. Оба пасма відділені згаданою Середньо-карпатською влоговиною.

Пасмо Полонинського Бескиду складається з низки гірських груп, називаних полонинами.

Крайня від заходу група Полонинського Бескиду, що розташувалася на південь від Високого Бескиду між долинами Ужа й Ляториці, це **Полонина Рівна**. Вона має форму високого чотиробічного столива, якого дугувато вигнута і слабо хвиляста поверхня підноситься до кількох сот метрів понад довколишні верхи і хребти. Схили цього гірського столива дуже круті. Властивий верх Полонини Рівної (1482 м) стоїть на північному краю. Друга з черги група Полонинського Бескиду **Полонина Боржава** розташувалася між долинами Ляториці на заході і Великої Ріки на сході на південь від Горганів. Боржава це один із найдовших (понад 50 км) і найсуцільніших хребтів Полонинського Бескиду. Круті, вкриті полонинами верхи головного хребта: Томнатик (1347 м), Великий Верх (1598 м), Магура (1518 м), Граб (1374 м) і інші височать над лісами і являють собою величній високогірський краєвид. Схили гір, укриті буйними буковими лісами, належать до найкращих у Карпатах. На схід від Боржави, між долинами Великої Ріки й Терєблі, розташувалася невелика площею **Полонина Мерша** з головним верхом Боярським (1330 м). Між долиною Терєблі аж до поперечної долини Терєшви розтягнулася **Полонина Красна**, з верхами Красна (1526 м) і Гропа (1568 м). Остання східня ланка Полонинського Бескиду **Свидівець**, розташувалася між долинами Терєшви і Чорної Тиси. Висота верхів зростає в східньому напрямі. До найвищих належить двоверха Близниця (1883 м і 1878 м), Татувська (1774 м), Тодяська (1766 м) і Стіг (1707 м).

Верхи Свидівця, Красною, Мерші й інших хребтів Полонинського Бескиду заняті полонинами і тим основно різняться від сусідніх Горганів, засипаних каменистими цекотами. Долини рік глибокі. У вищих групах Полонинського Бескиду, подібно як і в сумежних горах північної смуги, багато слідів колишнього зледеніння Карпат, улоговинні заглибини — кари, заокруглені долини, закидані валунами тощо. Східні групи Полонинського Бескиду, подібно як і Горгани, трудно доступні, а через те в багатьох випадках задержали первісну ненарушену красу пралісу й тварин.

в) Вулканічна смуга Карпат

На південь від Полонинського Бескиду, відділені від нього внутрішньо - карпатською долиною, простяглися Вулканічні

Карпати. Ці гори не творять одноцілих хребтів, а радше згуртування вздовж одної лінії низки перстенових гірських валів, які замикають еліпсуваті або кругляві влоговини колишніх вулканічних кратерів. Іноді така вловина, виповнена водою, творить озеро (напр. Морське Око у Вигорляті). Вулканічні Карпати назагал нижчі від описаних флішових смуг. Верхи переважно заокруглені, рідко гострі, а схили лагідні. Гори збудовані з вулканічних скельних порід: андезитів, базальтів, трахітів, вулканічних туфів, що вилилися на поверхню в третинному періоді (міоцені), коли запалася внутрішня частина Карпат і вибухали вулкани. Вулканічні Карпати, що тягнуться від долини Ляборця на заході до долини Самоша на сході, поділені річковими долинами Ужа, Ляториці, Боржави і Тиси на п'ять груп. Крайня західня група носить назву **Вигорлят**, наступна **Анталівська Поляна**, далі йдуть: **Великий Діл**, **Тупий** і **Гутинські гори**.

Вигорлят розташувався між долиною Лябірця на заході і долиною Ужа на сході. Це гори не високі. Найвищі верхи підіймаються мало понад 1000 м (Вигорлят 1074 м, Мотрогон 1019 м), а так їхня висота коливається між 600 і 1000 м. Гірські вали розмиті глибокими долинами річок, схили переважно лагідні, вкриті лісами.

Анталівська Поляна — тягнеться від долини Ужа до долини Ляториці. Ця група, як і попередня, складається з гірських перстенів, з-поміж яких найважливіші Анталівська Поляна з верхом 971, далі — перстень **Маковиці** (978 м) — і перстень **Синяка** (з найвищим верхом 1005 м). Північні схили гір круті, південні лагідні. Форми верхів і хребтів переважно банясті. Долини річок широкі.

Великий Діл тягнеться від долини Ляториці до долини Боржави. В цій гірській групі виступають знищені стіжки колишніх вулканів, як от Борлів Діл (1022 м), Бужора (1086 м) і інші.

На схід від Великого Ділу, Боржави й Тиси розташувалася велика група, звана від найвищої гори Тупого Верха (878 м) **Тупим**. Гори тут невисокі: їх верхи рідко де вищі від 800 м. Як відноги Тупого можна вважати високі горби вулканічного походження, що розмістилися далеко обабіч головної гірської групи. Це Чорна Гора (569 м) над Севлюшем і Замкова гора (333 м) у Хусті.

Дальшим східним продовженням Вулканічних Карпат є **Гутинські гори**, розташовані на південь від Тиси. З цієї гірської групи лежить на українській території лише західня її

частина з вершинами: Широкий Верх (805 м), Вишківський Верх (917 м) і інші.

Вулканічні Карпати дуже рідко заселені, вкриті дубовими й буковими лісами.

У підніжжя Вулканічних Карпат тягнеться смуга низького підгір'я, збудована з вулканічних туфів, з острівними андезитовими стіжковими горами. Це родючий рілньничий край (кукурудза, пшениця, виноградники), густо заселений.

Південне Карпатське підгір'я обнижується до рівнинної і здебільша підмоклої й степової **Надтисянської низини**. Це тектонічна западина, яка виникла в часі творення Карпат, занесена відкладами карпатських рік. Родючі ґрунти і догідний клімат сприяють розвиткові рілньництва й огородництва.

КАРПАТСЬКЕ ПІДГІР'Я

Положення й загальна характеристика. Уздовж північних зовнішніх Карпат розтяглася горбовинна смуга, родюча й багата на мінеральні копалини — Карпатське Підгір'я. З уваги на геологічну будову — це тектонічна влоговина тобто частина земної кори, що опустилася чи увігнулася в стосунку до суміжних гірської і височинної смуг. Ще при кінці третинного періоду Карпатське Підгір'я було залите водами плиткого моря. Згодом море поділилося на низку окремих басейнів, переділених грядами, і висихало. При тому осаджувалися солі — кухонна й потасова, а морські тварини, прикриті товстими шарами осадових скель, розклалися, без доступу повітря і дали багаті родовища нафти, земного воску, горючого газу. Краєвидно — на Підгір'ю чергуються густо залюднені кітловини й залісені гряди. Найбільші з кітловин — Самбірська, Калуська, Станиславівська.

Населення й міста. Людність Підкарпаття поселилася переважно в родючих кітловинах. Густота де-не-де сягає 200 на 1 км². До найбільших міст належать: **Самбір**, положений над Дністром по його виході з гір, залізничний вузол підкарпатської залізниці, з відгалуженням на Ужгород, давній український культурний осередок. Самбір це рідне місто гетьм. Петра Конашевича Сагайдачного. Пoviще над Дністром містечко Старий Самбір. На схід від Самбора лежить обласне місто **Дрогобич** (33 тис. м. у 1931 р.), від часів Івана Франка важливий культурний осередок. Місто має рафінерії нафти,

промисловість машинову й деревообрібну. Недалеко розташув-
вався найбільший осередок видобутку нафти на Підкарпатті
Борислав (40 тис. м.). У недалекому Трускавці є купелеві за-
ведення. Над Стриєм лежить м. **Стрий** (31 т. м.), важливий
залізничний вузол, промисловий і культурно-освітній осере-
док. Недалеко купелева місцевина **Моршин**, а далі **Болехів**,
один із осередків виварної соли. При залізничному шляху з
Долини на Станиславів лежить головний осередок видобутку
потасової соли і хемічної промисловости **Калуш**. У межиріччі
обох Бистриць Солотвинської і Надвірнянської розташова-
лося найбільше місто Підгір'я **Станиславів** (60 тис. м.), осе-
редок області — головний залізничний вузол, осередок ба-
гатьох шкіл та харчової, машинової й дерево-обробної про-
мисловости. У 1918-1919 рр. це місто було осідком Уряду
Західної Области УНР. Над Бистрицею лежить **Надвірна** з
видобутком нафти. З інших міст слід згадати старовинний
Галич над Дністром, колись величчя столиця галицьких кня-
зів, тепер мале містечко. На південь від Галича в місцевості
Кринос український археолог Яр. Пастернак відкрив рештки
мурів давньої княжої катедри та інших будівель. Осередком
видобутку горючого газу є м. Дашава у Стрийщині.

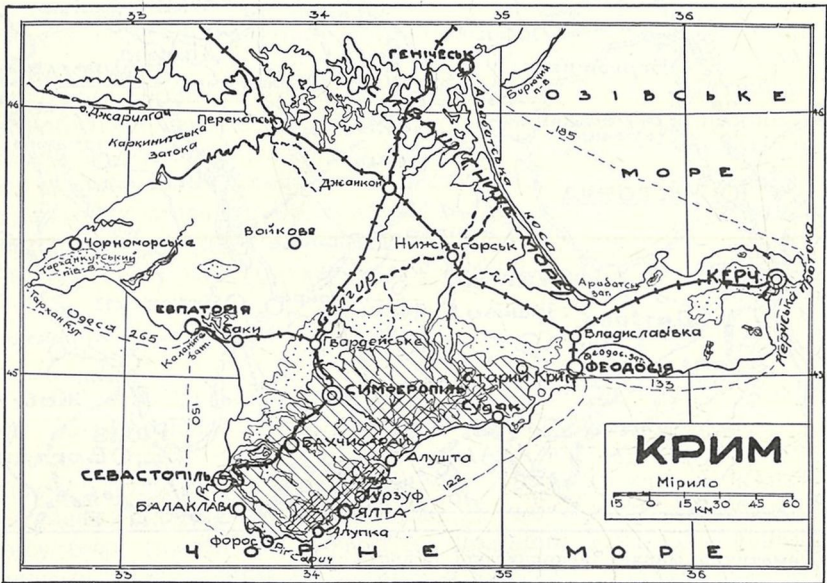
ЗАКАРПАТТЯ

Область на південь від зовнішньої смуги Карпат, зокре-
ма Полонинський Бескид, Вулканічні Карпати, південне Кар-
патське підгір'я і північна смужка Надтисянської низини, охоп-
люємо спільною назвою **Закарпаття**. Це земля споконвіку
заселена українцями, які тільки в коротких проміжках
часу були політично злучені з Україною, а так у більшості
були під пануванням Угорщини, в часі між першою і другою
світовими війнами входили у склад Чехословаччини. Довго-
літнє панування мадярів спиноло культурний і господарський
розвиток української людности. Господарська нужда змушу-
вала закарпатських українців шукати рятунку в еміграції на
терени нинішньої Югославії і до Америки. Не зважаючи на
великий національний гніт, закарпатські українці залиши-
лися вірні своєму народові й релігії. Свою вірність заманіфе-
стували вони двома історичними зривами: після першої сві-
тової війни в 1918 і 1919 рр. і другий раз після розподілу
Чехословаччини в 1938 і 1939 рр. Хоч самостійність Карпат-
ської України була короткотривала й десятки тисяч герой-
ських її оборонців не встоялися перед переважаючими сила-
ми наїзників-мадярів, поляків і румунів, то все ж своєю кров'ю
засвідчили вони свою непохитну волю жити у вільній укра-

КРИМ

Фізична характеристика. Крим — це єдиний великий півострів України, що виходить далеко в Чорне море. Із пнем українського суходолу сполучений вузькою на 8 км Перекопською шийкою, а так звідусіль обмитий водами — від заходу й півдня Чорного моря, від сходу Озівського. Площа півострова 26 тис. км². Півострів має вигляд чотирикутника, якого східній вугол видовжується й творить Керчський півострів, що замикає від півдня Озівське море, південний сягає аж до 44° 25' географічної широти (ріг Сарич — найдалі на

Схематична мапка Кримського півострова. Зауваж, як зростає абсолютна висота терену в південному напрямі. Переривані лінії вказують морські сполучення між окремими портами. Числа на лініях подають віддаль у км.

південь висунена точка України), а західній — Тарханкутський півострів — замикає від півдня Каркінітську затоку.

Північно-західні й північно-східні береги півострова переважно низькі. На побережжі повно солоних озер і лягун. Уздовж північно-східнього берега тягнеться лягуна Сиваш або Гниле море, відділена від Озівського моря низькою й вузькою смугою суходолу т. зв. Арабатською косою. Південно-західні і південні береги високі, море тут глибоке й тому догідні умовини для розбудови портів.

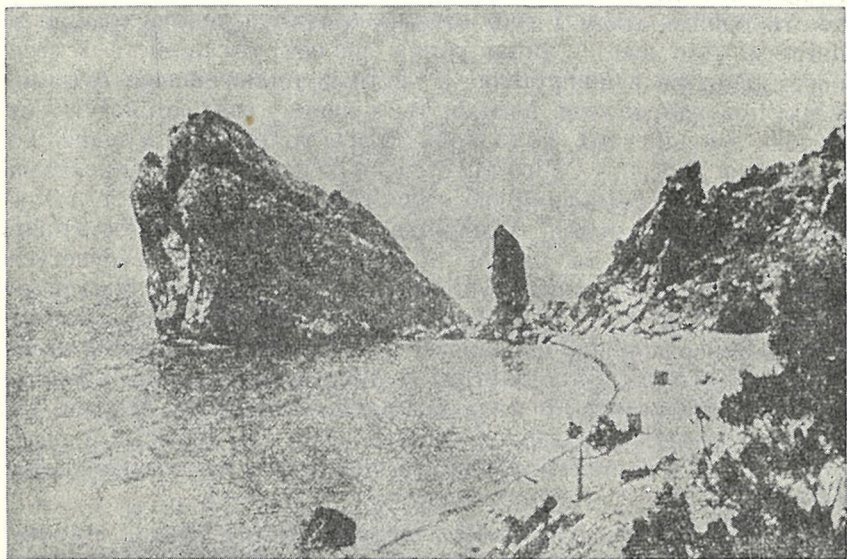
Із уваги на морфологію півострів можна поділити на чотири частини: степову рівнину на півночі, Кримські гори, Південний берег і Керчський півострів.

Кримський степ це неначе південне продовження Таврії. Та сама ідеальна рівнина, брак річок, степова рослинність. Клімат континентальний, із літніми спеками (пересічна температура липня $+24^{\circ}$ Ц.). Узимі холодне континентальне повітря пливе без перешкоди аж до головних гірських хребтів. Злагіднюючий вплив моря незначний. Опадів мало. Дощі випадають раннім літом і тоді степ покритий зеленою травою й цвіттям. Але вже в липні сонце спалює рослинність і степ перемінюється в півпустелю, з частими пилюговними бурями. Всякі поверхневі води висихають, а люди і скот користуються водою артезійських колодязів. Зима триває від грудня до половини березня. Сьогодні степ — з невеликими винятками заораний і перемінений на плянтації бавовника, тютюну, пшениці й кукурудзи. Рільництво терпить від недостатньої кількості дощів та частої посухи. Ці недоліки усунуться після розбудови сітки зрошувальних каналів, які доводитимуть сюди Дніпрову воду (з Кахівського водозбору). Степові площі з первісною рослинністю залишаються в заповідниках і на незаораних схилах могил. У південному напрямі степова рівнина підвищується й переходить у підгір'я. Всуміш із степом появляються щораз частіше ліси. Це кримський лісостеп. Із дерев найчастіший дуб, поруч якого росте граб, клен, ясен.

Кримські гори охоплюють південну смугу Криму, широку на 50 км і довгу на яких 150 км. Вони складаються з трьох рівнобіжних пасм, переділених широкими родючими долинами. Кожний із хребтів лагідно обнижується до півночі й опадає круто до півдня. Найнижчий північний (з вершинами до 700 м), найвищий південний. Яйла, що опадає до моря крутою стіною, залишаючи над самим морем 2 до 10 км широку береговину (Кримський південний берег або Кримська Рів'єра).

Хребет Яйли це гори середньої висоти, з плоскими порослими травою вершинами. Ці гірські полонини, звані з татарська яйла, типові для цілого південного хребта; вони й надали йому свою назву. Гори розбиті поперечними долинами на кілька гірських груп. Найбільші з них: Бабуган Яйла з вершиною Роман Кош (1.545 м) і Чатир Даг із вершиною Еклізібурун (1.525 м). На південному заході від Бабуган Яйли стоять Ялтанська Яйла і Ай Петрі Яйла. На заході від тієї останньої лежить оточена горами Байдарська кітловина,

через яку веде важлива дорога. Яйла збудована з твердих ясних вапняків, середній і північний хребти із мергелів, вапняків і глин. У цілій гірській смузі розвинулися красові явища: глибокі щілини, печери, западини, брак поверхневого відводнення. Дощева і снігова вода зникає у вапнякових щілинах, виходячи на поверхню джерелами, іноді цілими ріками, у підніжжя гір. Де-не-де подибуються вибухові скельні породи: порфіри, діябази й діорити, іноді й цілі вулканічні стіжки (Кара Даг), сліди колишньої вулканічної діяльності.

Узбережжя Криму біля м. Сімеїз.

Кримські гори знаходяться на краю великої впадини, занятої Чорним морем. Час до часу проходять тут пересувини земної кори і при тому бувають землетруси. Останній великий землетрус був у 1927 р., коли пошкоджено багато будинків, найбільше в Ялті.

Клімат гір відзначається температурами нижчими від температур сусідніх низин, та щедрими опадами, які випадають найбільше в зимовій половині року. Тому гори є джереловищем багатьох річок, із яких найбільша **Салгир** — тече на північний схід до Озівського моря, інші ж, дрібніші, на південь до Чорного моря.

Завдяки багатим опадам гори вкриті буйними лісами. На північних узбіччях ліс сягає аж до висоти 1480 м. На нижчих схилах переважають дубові ліси з домішкою граба, клена; на

вищих — букові з домішкою граба, місцями соснові (окрема порода кримської сосни). Найкращі букові ліси задержалися в кримському державному заповіднику. Серед соснових лісів подибуються тиси. Вершини Яйли безлісні, вкриті полонинами, що чергуються з нагими вапняками. З-поміж високогірських зел помітний кримський едельвайс, що має свій відповідник в Альпах. На південних схилах Яйли у горішньому поверсі (800 до 1300 м) є буково-соснові ліси, в середньому (400 до 800 м) — соснові й дубові, в найнижчому — дубові ліси й кущеві заросляки, які у підніжжі гір зливаються з дуже багатою й різноманітною рослинністю Південного берега.

Південний берег. Вузька прибережна смуга між горами й морем збудована з глинястих лупаків, місцями встелена обвалами вапнякових скель або й вулканічними туфами. Ця смуга бідна на текучі води. Короткі гірські потоки й річки по дощі і на весні багатководні й бурхливі, але в часі посухи майже висихають.

Клімат Південного берега, заслоненого горами від північних холодних вітрів, теплий, середземноморський. Зима лагідна (середня температура в січні +4° Ц) і дощева. Сніг випадає рідко, але скоро тає. Літо сухе й гаряче (температура в липні +24° Ц).

Рослинність, характеристична для підзворотникових (субтропічних) країн, складається із завжди зелених дерев і кущів. До них належать: оливкове дерево, ладанник, кипарис, плющ. У садах і парках ростуть також рослини завезені з інших країн: лаври, мірти, магнолії, олеандри, гліцинії, ливанські кедри і навіть пальми. У плянтаціях вирощують лікарські рослини, тютюн, виноград; в овочевих садах — яблуні, груші, грецькі горіхи, гранати.

Південний берег Криму належить до найкращих закутків України. На це складаються: майже завжди голубе небо, ясне й палюче сонце, сине тепле море, напоєне запахом південних квітів повітря. Високе кам'янисте побережжя вкрите садами й виноградниками, з-поміж зелені яких гострими стрілами чорніють кипариси або біліють доми відпочинкових осель, палати колишніх вельмож або руїни давніх замчищ.

Людність. Крим належить до найранше заселених країн світу. До сьогодні відкрито понад сотню стоянок старокам'яної доби (понад сто тисяч років від нашого часу). До найбільш знаних належить печера Кіік-Коба (25 км на схід від Симферополя), відкрита в 1924 р., з рештками т. зв. неандертальської людини, що жила в льодовій добі. Багато стоянок є з пізнішого часу. На заранні грецької історії (ок. 8

стол. перед Хр.) на Криму жили кімерійці, які ввійшли у зв'язки з давніми греками. У 7 і 6 стол. до Хр. греки оснували на Криму низку колоній (Теодосія, Пантикапей — нині Керч, Нимфей і і., у 5 стол. Херсонес). Грецькі колонії, що організували на Криму незалежні держави, торгували з тодішньою людністю України — купували збіжжя, мід, шкі, — продавали зброю, вино, тканини, мистецьку посуду. Починаючи від 3 стол. нападали на Крим кочові племена: готи, гуни й ін., які перемінили цвітучі міста в руїни. У 4 і 5 ст. на Криму закріплюються візантійці, які стрічаються там з київською державою. У війні кн. Володимира В. за Херсонес на Криму було вже поважне число української людности. У 12 і 13 століттях на Криму були зорганізовані купецькі колонії Венеції й Генуї. Тоді Крим був торговельним вогнищем світу, до якого прибували купці з усіх країн Європи, Азії й Африки. У першій половині 13 ст. на Криму всадовилися татари, які були цілої півтисячки літ поганою язвою України. Татари утворили на Криму окрему державу зі столицею в Бахчисараю і вели торгівлю невільниками. Під кінець 15 ст. Крим попав у залежність від Туреччини, а від 1783 р. Росії і від того часу став колонізаційним тереном українців і москалів. Частина татар переселилася до Туреччини. Решту виселено з Криму після останньої війни. Від 1955 р. Крим увійшов у склад Української ССР.

Головне заняття людности Криму це: рільництво і тваринництво (годівля овець), риболовство і промисловість. Важливими продуктами рільництва є пшениця, кукурудза, бавовна, олійні рослини. Рибальство є головним заняттям людности на побережжях. Промисловість сперта на багаті родовища залізної руди на Керчському півострові, видобування соли з солоних озер на побережжі та на перерібку сільсько-господарських продуктів.

Головні міста. Крим багатий на історичні міста, з яких велике число сягає передхристиянських часів. У південно-західній частині Криму над р. Салгир лежить столичне місто **Симферопіль** (159 тис. м.), розбудоване на місці, де стояла скитська твердиня в 6 ст. (Неаполіс), а потім татарська оселя Ак-Мечет. Місто має розбудовану промисловість харчову (консерви, тютюн), хемічну, скляну і машинову та є научним осередком (інститут медицини, сільського господарства, педагогіки). **Севастопіль** (133 тис. м.) головний морський військовий порт у прегарному положенні, має Біологічну станцію Академії Наук, Морську обсерваторію, музеї. Тут осередок легкої промисловости. У віддалі 3 км від міста відкопано добре задержані руїни давнього Херсону (Корсуня). **Керч** (100 тис. м.) — на

сході Керчського півострова, портове місто і головний осередок металургійної промисловости Криму, і великий залізрудний комбінат, що працює на місцевій залізній руді і довозуваному з Донбасу вугіллю. Крім металургійної працюють тут фабрики промисловости харчової (рибних консерв, млини, тютюнових виробів), залізничні виробні, соляна промисловість. Із наукових установ є тут Азово-чорноморський науково-дослідний інститут рибного господарства й океанографії. Місто положене на місці старогрецького Пантикапею (основ. в 6 ст. до Христа), столиці Босфорської держави. На південно-східньому побережжі лежить портове місто **Феодосія** (33 тис. м.), давня Кафа. У місті задержалися стіни й вежі генуезької твердині. Феодосія має харчову й будівельну промисловість. Тут діє Гідро-метеорологічний Інститут Чорного й Озівського морів. Найбільше місто Південного берега, курорт і порт, це **Ялта** (29 тис. м. в 1939 р.). Місто розложене над глибокою затокою в мальовничій околиці, стало осередком туристичного руху. Серед всезелених садів і парків багато відпочинкових домів і санаторій (лікують туберкульозу, катарі віддихових проводів, золотуху, рахіт у дітей). У поближжі **Лівадія** колишня резиденція царів.

З інших міст Південного берега треба згадати **Судак** — кліматична оселя, осередок виробу вина і рожевих олій, **Евпаторію** — порт на західньому побережжі й інші.

Крим сполучений із пнем України двома залізничними шляхами, які сходяться в північній частині Криму на станції Джанкой. Один шлях покладений через Перекопську шийку до Херсону, другий іде на Мелітопіль і Харків до Москви. Із Джанкой іде один шлях на південний захід до Севастополя з відгалуженням до Евпаторії, другий до Керчі з відгалуженням до Феодосії. Вздовж Південного берега покладена добра дорога, яка сполучує надморські місцевості.

ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ

Назвою Північний Кавказ охоплюємо північні схили й підгір'я Кавказьких гір і розлогу степову рівнину, що простягається на північ від рік Кубані й Тереку. Увесь цей простір був тереном спільної української й московської колонізації. Українці сколонізували західню частину, головно сточище Кубані, москалі поселялися більше на сході. Перші з українців, що поселилися над Кубанню, були потомки запорозьких козаків, які вернулись під кінець 18 ст. з-над дельти Дунаю й інших земель, що тоді були під зверхністю Туреччини, де

запорожці найшли були захист після зруйнування Січі. Поруч них поселялися в 19 ст. українські селяни з густо залюднених центральних областей. Далі на схід на Ставропільській височині і в Грозненщині українці поселялися меншиною. Поруч москалів і українців задержалися острови корінної людности — адигейців, черкесів, кабардинців, осетинів і багатьох інших. Самі ж Кавказькі гори, з винятком крайнього заходу, заселені майже виключно численними народами кавказьких верховинців. З уваги на відсоток української людности територію Північного Кавказу можна поділити на дві частини: західню, що охоплює сточище середньої й нижньої Кубані й Чорноморське узбережжя, з абсолютною більшістю українського населення і яку зачисляємо до суцільної української етнографічної території, та на східню, в якій українці є меншиною, але становлять поважний відсоток і через те зачисляємо її до українських національно-мішаних земель.

Тут підмітимо, що останні статистичні дані про національний склад людности походять із 1926 року. Від того часу могли зайти великі зміни.

Фізична характеристика. Землі, охоплені назвою Північний Кавказ, можемо поділити на кілька природних областей: північні схили Кавказьких гір, Кубанщину або західню частину Кавказького підгір'я, Ставропільську височину, Терщину або східню частину Кавказького підгір'я і врешті степову рівнину на півночі від рік Кубані й Тереку.

Головний північний хребет Кавказу належить до найвищих гір світу. Його могутні, хмарами окутані верхи, круті порослі лісовими гущами схили, вилискуючі в соняшному світлі льодовики, виглядають ще потужніші й величавіші, коли оглядаємо їх із Чорного моря або північної степової рівнини. Тому вже старовинні греки й інші народи в'язали з ним свої повір'я, міти, легенди, оспівували його в своїх поетичних творах. Тож не диво, що й Шевченко свою наймогутнішу політичну поему назвав саме "Кавказ".

Довжіль Кавказького хребта від Апшеронського півострова над Каспійським морем до Таманського півострова над Озівським морем, дає 1100 км (690 миль) і ширинь 110 до 180 км (70 до 100 миль). Висота гір дуже велика. Найвищі шпилі сягають понад 5 км. (15 тис. стіп): Ельбрус 5633 м, Казбек 5043 м. У середньому відтинку, довгому якихсь 700 км, тільки у трьох місцях висота сходить пониже 3 км. Туди йдуть важливі перевали через Кавказ: Хрестовий — з долини р. Тереку до долини Арагви притоки Кури (т. зв. Военна-

Грузинська дорога з Орджонікідзе до Тбілісі), Мамісонський, куди йде дорога з Армавіру до Кутаїсу, та Клухорський, яким йде Воєнно-Сухумська дорога з Черкаська до Сухумі.

Кавказ — це гори геологічно молоді, яких остаточно оформлення відбулося, як і Карпат, у третинному періоді Кайнозойської ери. Найвищий хребет збудований із кристалічних скельних порід — гранітів, гнейсів, кристалічних лупаків. Ці старі скелі прикриті молодшими осадовими породами — вапняками, пісковиками, зліпняками. Найвищі гірські стіжки — це вигаслі вулкани, збудовані з виливних порід.

Клімат Кавказу — високогірський; для нього характеричне зниження температури повітря із зростом висоти та збільшення кількості опадів. Узагалі більше опадів мають західні схили гір, виставлені на вплив вогих чорноморських вітрів. На висоті ок. 2000 м їх найбільше (якихсь 200 см), далі вгору їх знову менше. Найбільше дощу падає весняними й осінніми місяцями. На висоті від 2700 м над рівнем моря частішою формою опадів є сніг. Тому що під час короткого літа сніг тане не весь, більша його маса залишається з року на рік і творить постійні снігові поля. У східньому напрямі кількість опадів меншає, тому й долішня межа снігу підіймається вгору: на середньому Кавказі до висоти 3000 м, а далі на сході до 3300 м і більше. Зледенілий сніг, зібраний у міжгірських заглибинах — карах, зсувається додолю у формі льодовиків.

Вітри на Кавказі, як і в інших горах, залежні не тільки від розподілу барометричного тиску, але й від напрямку гірських долин і хребтів. Треба згадати два особливі роди вітрів: теплий і сухий — “фен”, знаний головно на північних схилах гір у зимових місяцях, та “бора” — холодний і рвучкий. Він дається взнаки на чорноморських побережжях, головно в пристанях, де спричиняє шкоди, а на морі викликає сильні бурі.

Рослинність Кавказу взагалі буйна і різноманітна. У рослинних формаціях виразно виступає поверховий уклад. Йдучи від чорноморського узбережжя до вершин середнього Кавказу — стрічаємо рослинність, від середземноморської починаючи, а на високогірській кінчаючи. Найбуйніша рослинність на чорноморському побережжі. Тут ростуть у дикому стані виноград, малина, грецькі горіхи та інші овочеві дерева. Починаючи з 700 м висоти і до верхньої межі деревної рослинності (2000-2500 м) схили гір покриті лісами. Внизу переважають листяні ліси (дуби, в'язи, липи, буки і інші) — на великій висоті їх змінюють шпилькові. Найрозкішніші ліси на західному Кав-

казі. Далі на схід гори стають бідніші на ліс. Понад лісами тягнеться смуга кущів, а вище — гарні гірські полонини, які підходять аж до межі “вічного снігу”.

Тваринний світ Кавказу теж дуже багатий. Поруч із тваринами звичайними для інших наших земель, як от ведмеді, вовки, кабани, лиси, дикі коти тощо, тут живуть особливі кавказькі роди тварин: кавказький олень, барс (леопард), козуля й інші. З птахів треба згадати дику гірську індичку, тетерука, орла.

Кавказьке підгір'я — це смуга лісостепу між схилами гір і ріками Кубань і Терек. Західня частина підгір'я, **Кубанщина**, найкраща й найбагатша частина Підкавказзя. На її природні багатства складаються родючі чорноземні ґрунти, лагідний і догідний для розвитку рослин клімат, буйні ліси, багаті родовища нафти. Ліси Кубанщини розкинулися островами посеред безкраїх ланів пшениці, соняшника, кукурудзи, баштанів. Найзвичайнішим деревом лісу є дуб, поруч якого росте граб, ясень, берест, клен, груша, яблуня; в підліску виступає ліщина, бояришник, рододендрон. Із лісних тварин тут подибується куниця, дикий кіт, бурий медвідь, олень, козуля, дикий кабан та інші.

На схід від Кубанщини розтяглася **Ставропільська височина**. Це плоска рівнина, що сягає 600 м висоти. Вона творить виразну кліматичну межу між Кубанщиною, що є під впливом теплих і вогких вітрів із-над Чорного моря, і Східнім Передкавказям, що під впливом континентального клімату Азії. Узбіччя височини вкриті лісостепом, центральна частина височини — степом. Східня частина підгір'я має різкий континентальний клімат із гарячими літами і морозними зимами. Лісостеп обмежений тут до вузької підгірської смуги. Більшість терену вкрита степом, що на північному сході переходить у півпустелю Надкаспійщини.

Простори на північ від Кавказького підгір'я аж по р. Манич це рівнинний степ, який межує зі степами долішньодонським і надволжанським. Клімат континентальний, із невеликою кількістю опадів.

Найбільші **ріки** Північного Кавказу **Кубань** і **Терек** витікають із льодовиків кавказького хребта. Найбільший стан води у них буває в кінці літа, коли тають сніги в горах. Тоді обі ріки часто заливають береги на великих просторах і творять т. зв. плавні. Ріки використані для зрошування й порушування тартаків, млинів, електричних станцій. Для плавби використана тільки нижня течія Кубані. Граничні ріки на півночі

— **Західній і Східній Манич**, що протікають по западині, використовують для зрошування, а по поглибленні, будуть судоплавні.

Господарство. Характер господарства мішаний — рільничо-промисловий. Сільське господарство продукує озиму пшеницю (найкращий сорт т. зв. кубанка), соняшник, тютюн, овочі, м'ясо, вовну, товщі. Величезні лишки цих продуктів ідуть на вивіз або творять сировину для високо розвиненої промисловости. В останніх роках зростає площа під культурою технічних рослин (бавовник, рицина), соняшника, кукурудзи й тютюну. Великі площі є також під ячменем і баштанами. Із нових культур уведено чай, на плавнях Кубані сіють риж. Із рільництвом поєднується інтенсивне тваринництво (м'ясо-молочна рогата худоба й свині). Горі Кубанню сільське господарство ступнево міняється. У долинах Кубані і її приток там, де вони ще широкі, видно розлогі поля технічних рослин (особливо соняшника). Вище — переважають зернові культури і скотарство. У вузьких долинах — внизу є посіви збіж і присадибні сади, на висоті кількисот метрів пасовища для скота. — Ще інакше виглядає **Чорноморське узбережжя**, яке заслонене горами від холодних вітрів, має теплий морський клімат. У сільському господарстві перше місце займають сади (яблука, груші, мандарини, цитрини) і виноградники. З технічних культур тут вирощують південні коноплі, тютюн, чай, олійкові рослини, декоративні рослини і квіти (в Сочі у січні цвітуть троянди). Завжди зелена рослинність, лагідний теплий клімат, мальовниче положення між горами і морем та мінеральні лікувальні джерела створили з Чорноморського узбережжя Кавказу один із найкращих районів відпочинкових осель і курортів.

Поза описаними районами західньої частини Північного Кавказу (Кубанщина і Чорноморське узбережжя) простирються райони з недостатньою кількістю опадів — степи. Зараз на північ і схід від Кубанщини площі технічних культур (соняшника) скорочуються, а перевагу дістають збіжжя, головню яра пшениця і ячмінь. Із домашніх тварин на перше місце виступає м'ясна рогата худоба, вівці, коні. Дедалі на північний схід заорані площі меншають, а цілинний степ використаний на пасовища.

Промисловість Північного Кавказу сперта на перерібку багатющої сільсько-господарської сировини й корисних копалин. Найбільш упромисловленими є Кубанщина і Чорноморське узбережжя, що переробляє сільсько-господарські продукти (Краснодар, Майкоп, Армавір), із видобутком нафти

(Нафтогорськ коло Майкопу) та її перерібною (Краснодар) і великою цементною промисловістю (Новоросійськ). Машинобудівельна промисловість для обслуговування сільського господарства і нафтової промисловості зосереджена в Краснодарі, Новоросійську й Туапсе. — Другий промисловий осередок — це Грозний із видобутком і перерібною нафти та виробництвом устаткування для нафтової промисловості. — Головні предмети вивозу — це: нафта, цемент, хліб, сільсько-господарські машини, тютюн, овочі, консерви, олія, вовна.

Міста і шляхи сполучення. Найбільше місто західної частини Кавказу і головний адміністративний осередок — це **Краснодар** (271 тис. мешк.), великий транспортний вузол і осередок харчової й нафтової промисловості. Місто молоде, засноване 1794 р. — Над р. Білою, притокою Кубані — лежить **Майкоп** (54 т. м.), осередок видобутку нафти, центр Адигейської Автономної області. Над Чорним морем лежить найбільший морський порт Кавказу **Новоросійськ** (95 тис. мешк.), найбільший у СРСР центр цементної промисловості і вивозовий порт збіжжя. Другий порт над Чорним морем — **Туапсе** (35 тис. мешк.) — вивозить нафтові продукти й має нафтоперерібну промисловість. **Сочі** — осередок курортів Чорноморського узбережжя. У горах — низка купелевих місцевин: Кисловодськ, Залізноводськ, Мінеральні Води, Баталпашинське, П'ятигорськ (63 тис. мешк.). Найбільше місто Ставропольської височини — це **Ставропіль** (123 тис. мешк.) із великою харчовою промисловістю. Головне місто східної частини Північного Кавказу — це **Грозний**, осередок видобутку нафти і нафтової промисловості.

Головна залізнична лінія Північного Кавказу йде з Ростова над Доном до Баку над Каспійським морем, із великими вузлами: Тихоріцьке, Армавір, Краснодар. Під час останньої війни добудовано залізницю вздовж Чорноморського узбережжя.

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

Словом “поселення“ або “колонія” означуємо більші скупчення українців поза межами української етнографічної території, де вони, живучи серед чужинців, задержали національну окремішність та українську культуру, традицію, мову, релігію й свідомість українського походження. Хоч у нинішній час ледве чи знайдеться країна в світі, до якої не зайшли б наші люди, то в нашому посібнику підмітимо тільки ті країни, в яких українці живуть організованими громадами. До таких належать українські поселення в Надволжанщині, на Сибірі, в країнах Центральної Азії; з європейських держав поза СРСР підмітимо Югославію, Польщу, Австрію, Німеччину, Францію, Бельгію й Англію, Італію; з американських держав: Канаду, ЗДА, Аргентину, Бразилію й Венесуелю; з інших континентів — Австралію.

Причини виникнення поселень українців поза межами України, були різні. Найважливіші з них, це економічні й політичні, отримані з бажанням поправити свої життєві умовини зг. втечи від політичного гніту після заняття України ворогом. Були ще поселення військові, торговельні й інші.

Випадки еміграції наших людей на чужину знані вже з княжої доби. У багатьох випадках були це князі та їх дружинники, що емігрували по невдачах у війні зі своїм сильнішим противником, звичайно українським князем сусідньої волости. Літопис називає таких емігрантів “ізгоями”. У багатьох торговельних осередках світу бували українські торговельні станиці. До військових поселень належав Переяславець над Дунаєм у Болгарії за часів кн. Святослава. Ширший еміграційний рух спричинили напади монголів у 13 ст., коли велике число українських духовних і купців переїхало з України на північ у московські землі. Перші великі еміграції виразно політичного характеру дало 18 століття (еміграція Мазепи після невдатнього бою під Полтавою 1709 р., еміграція за-

порожців після зруйнування Січі 1775 р.). Більшість усіх цих еміграційних рухів відбувалася на терени сумежні з Україною. У висліді такі еміграції причинювалися звичайно до поширення української етнографічної території (в напрямі на дельту Дунаю, Крим, Північний Кавказ). Перше переселення українців у дальші чужі землі мало місце при кінці 18 ст., коли австрійська влада поселила кілька тисяч закарпатських українців на землі нинішньої Югославії (Бачка, Сірмія, Босна), залишених турками.

Сильніші еміграційні рухи зачалися щоприш у другій половині 19 стол. Із центральних і східних українських земель еміграція йшла в більшості на схід (Надволжанщина, Кавказ, Сибір, Далекій Схід, Центральна Азія), із західних земель, що були під зверхністю Австро-Угорщини, (Галичина, Буковина, Закарпаття) — на захід, до американських країн (ЗДА, Канада, Бразилія, Аргентина, Венесуеля). Ця еміграція мала суспільно-економічний характер і охоплювала майже виключно селян. Велике число емігрантів, головно тих, що виїхали до ЗДА, верталися по якимсь часі назад до рідних місцевостей і заробленим грошем розбудовували господарство.

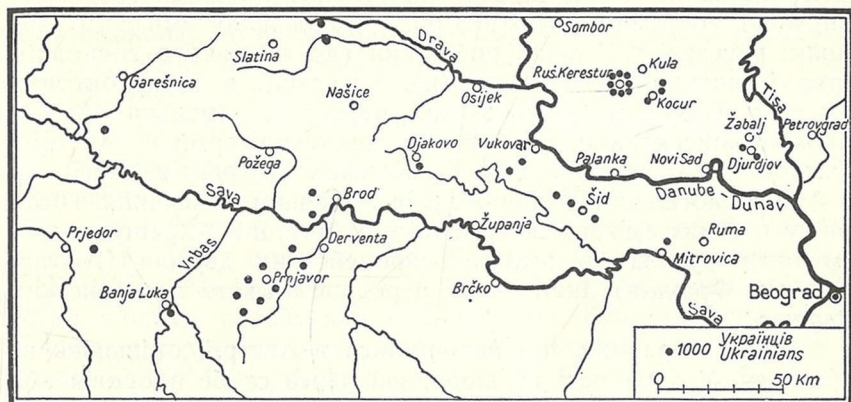
Велика світова війна й окупація України Росією, Польщею, Румунією й Угорщиною спричинили нову хвилю еміграції, яка охоплювала вже всі суспільні шари, а головно військовиків, учасників визвольних змагань. Та найбільший еміграційний рух спричинила друга світова війна. За межами України найшлися сотні тисяч українців усіх суспільних шарів. Ті нові емігранти поселилися не тільки в країнах давньої еміграції, але і в багатьох нових. Після замкнення всіх українських земель у кордонах СРСР еміграція звідтам до вільних країн світу припинилася цілком. На її місце приходять великі переселенчі рухи, “плянвані” урядом, до безлюдних чи майже пустих просторів советської Азії й підбігунових околиць Європи. Поза СРСР переселенчий рух українців з одної вільної країни до іншої незначний.

По черзі розглянемо важливі поселення українців на континенті Європи, а далі — обох Америк і Австралії.

А. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ЄВРОПІ

Українські поселення в Югославії. Перші українські колонії на терені нинішньої Югославії в Бачці і в Босні, сягають своїм початком кінця 18 стол. Це були лемки з Закарпаття, що їх австрійська влада оселила на землях майже пустих, знищених турецькими нападами. Говірка тих поселенців лем-

ківська, зі словацьким забарвленням. Нова група поселенців у Югославії з кінця 19 стол. прибула з Галичини. Загальне число югослав'янських українців сягає 30 тисяч. (Деякі автори оцінюють їх число на 60 тисяч). Географічний розподіл поселень представлений на мапці. Українці в Югославії мають свої культурно-освітні товариства й окремого українсько-католиць-

Поселення українців у Югославії.

кого єпископа. Головні осередки українського життя це: Руський Керестур, Приявор, Бая Лука. Головне заняття нашої людности — сільське господарство.

Українські поселення в Австрії. Початки українського поселення в Австрії сягають кінця 18 ст. У Відні була зорганізована українська католицька парохія при церкві св. Варвари і духовна семінарія. У 19 стол. у Відні завжди перебувало якесь число урядовців, військовиків, послів, студентів університету. Поруч Відня українці, зокрема студенти високих шкіл, жили в Інсбруку, Грацу. В першій світовій війні, коли Галичину заняли російські війська, до Відня перенеслися на короткий час українські політичні представництва (Союз Визволення України і і.). В багатьох місцевостях зорганізовано табори для українських виселенців із Галичини, Буковини й Волині. Свідками голоду і нужди, які панували в таборах під мачошиною опікою австрійського уряду, можуть бути велетенські цвинтарища, які залишилися при таборах. Нпр. у таборі Гмюнд (Дол. Австрія) впродовж 1915 до 1918 рр. загинуло з голоду й хворіб 16 тис. українців. Не кращі життєві умовини були в таборах Гредіг, Фрайштадт і ін. Поруч таборів для виселенців були розсіяні численні табори для військових полонених, у яких перебувало велике число українців із

російської армії. Після першої війни Австрія, зокрема Відень, втрапили для українців давнє значення політичного осередку. Зате на австрійських університетах було велике число українських студентів. Крім них у Відні й інших великих містах жила якась кількість вислужених австрійських урядовців, військовиків та залишених із воєнного часу емігрантів. Нова еміграційна хвиля на терени Австрії прибула в другій світовій війні, зокрема в 1942-1945 рр. У склад нової еміграції входили: вивезені з України робітники (до сільського господарства й воєнної промисловості), виселенці з прифронтових смуг (з усіх земель, через які перейшла німецька армія), українці-військовики. Із наступом советської армії на Австрію (зимою 1944/45) більшість українських емігрантів перейшла з Австрії до Баварії й інших країв Південної Німеччини. Після війни частина емігрантів вернулася з Австрії в Україну, частина виїжджала до західно-європейських держав (Англія, Бельгія, Франція), інші знову передісталися до заокеанських держав.

Число українців, що залишилися в Австрії, оцінюють на 10 тисяч. У більшості це люди, які через слабе здоров'я або старший вік не мали можливості виїхати за океан.

Українці в Німеччині. Українські поселення в Німеччині молоді. Ще перед першою світовою війною Німеччина була країною сезонної еміграції переважно до праці в копальнях вугілля. Після війни еміграція того роду до Німеччини була майже припинена. Під час другої світової війни до Німеччини вивезено з України кількост тисяч робітників до праці в сільському господарстві і промисловості. Крім того прибували до Німеччини й добровільні емігранти (головно з Галичини й Буковини), що переслідувані більшовиками мусіли залишити рідні землі. Найбільша хвиля української еміграції прибула в останніх роках війни. Число повоєнної української еміграції до Німеччини оцінювано на 300 тисяч, скупчених по найбільшій частині в таборах під опікою міжнародних організацій опіки над виселенцями УНРРА та ІРО; жила ця нова еміграція переважно в південній і середній Німеччині (головні осередки українських скупчень: Мюнхен, Аугсбург, Регенсбург, Франкфурт і багато менших). Велика більшість наших емігрантів виїхала з Німеччини до інших західноєвропейських держав та за океан. У 1950 р. число наших поселенців у Німеччині змало до якихсь 50 тисяч; у 1957 р. їх число не перевищує мабуть 20 тисяч.

Українці в Чехословаччині. Перед першою світовою війною еміграція до Чехословаччини належала до рідких випад-

ків. У більшості були це копальняні робітники, студенти університету й вояки, що відбували військову службу в Чехії чи Моравії. Перша велика військова й політична еміграційна хвиля з України прибула після невдалої війни з Польщею й Советською Росією. Завдяки допомозі уряду Чехословаччини повстали там важливі культурні й наукові українські станиці (в Празі Український Вільний Університет, Інститут ім. М. Драгоманова, Музей Визвольної Боротьби України, бібліотека, в Под'єбрадах Український Технічно-Господарський Інститут та інші). Підчас війни Чехія і Словаччина були тільки переходовим краєм для емігрантів, які йшли далі на Захід.

Українці в Бельгії. До часів першої світової війни число поселених у Бельгії українців було невелике, переважно студенти й робітники, які зорганізували були т. зв. Невтральну Руську Громаду в Льежі. Від 1919 р. діяла в Газі, згодом у Брюсселі дипломатична місія УНР. В часі між двома світовими війнами перебували в Бельгії бл. 300 українців: політичних емігрантів, робітників і студентів (Льеж, Лювен і Генті). У 1934-40 рр. діяло тут Т-во Бувших Укр. Вояків у Бельгії. Під кінець війни (1945 р.) прибуло до Бельгії яких 2000 українських дівчат, що були вивезені з України на примусові роботи в Німеччині. (Більшість із них повиходили заміж за бельгійців). У 1946-1947 рр. приїхало сюди на дворічний контракт якихсь 10 тисяч українців із таборів для виселенців у Німеччині. Новоприбулі працювали найчастіше в копальнях вугілля. По відбутті контракту частина прибулих на заробіток виїхала за океан, частина вернулася до Німеччини. У 1957 р. перебувало на терені Бельгії якихсь 5 тисяч українців. Тут діє низка українських товариств: професійних, господарських, культурно-освітніх, військове. Для релігійної опіки над українцями католиками зорганізовано в Бельгії окремих Генер. Вікаріят Апостольської Візитатури, в якому працюють поруч українських, бельгійські священники Редемптористи.

Торговельний зв'язок України з Бельгією сягає часів Київської княжої держави. Фляндські купці привозили в Україну сукна. Сильно розвинені торговельні й культурні зв'язки були в 16 і 17 стол. У другій половині 19 стол. Бельгія вложила в гірничі, машино-будівельні й цементні підприємства в Україні понад 1 мільярд тодішніх бельгійських франків. Окреме зацікавлення Україною розбудили бельгійські монахи Редемптористи, які вивчали українську мову й обряд і працювали як місіонарі і на українських землях і на українських поселеннях.

Українці у Великобританії. До часів другої світової війни еміграція українців до Англії була майже незнана. Перше поважне число українських посленців прибуло сюди щоліш у повоенних роках (робітники, вояки I Укр. Дивізії, політичні діячі). Число українських поселенців у Великобританії в 1950 р. оцінювано на 50 тисяч. Поважна частина з них виїхала в наступних роках до Канади, Австралії, ЗДА.

Українці у Франції живуть у більшому числі щоліш від часів першої світової війни. Сюди прибули члени уряду Укр. Нар. Республіки, деяке число військових старшин, політичних діячів. У повоенних роках спрямовано до Франції українську сезонову еміграцію з окупованих Польщею земель. Під час другої світової війни й після неї число українських емігрантів осягнуло приблизно 50 тисяч.

Українські поселення в Польщі. Хоч українські землі були впродовж століть політично зв'язані з Україною, то українці поселювалися на теренах Польщі в дуже рідких випадках. Були це або студенти на краківському університеті чи в езуїтських колегіях (починаючи від 17 ст.), або купці. Навпаки, з Польщі йшла сильна хвиля польської еміграції на Україну. Перше поважне число українських емігрантів у Польщі дали українські військові частини після війни з большевиками. Більші скупчення українців були у Варшаві, Кракові, Каліші, Люблині. Крім військової й політичної еміграції перебували в різних місцевостях Польщі українські вчителі та державні службовці. Після війни вивезено до північної Польщі велике число українців із прилучених до Польщі українських земель: Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя. Число всієї української людности в Польщі оцінюють тепер на приблизно 100 тисяч.

Поza названими державами українські дрібні поселення знаходяться майже в кожній державі Європи, зокрема: в Італії (Рим), Іспанії, Болгарії, Голляндії, Швейцарії, Швеції.

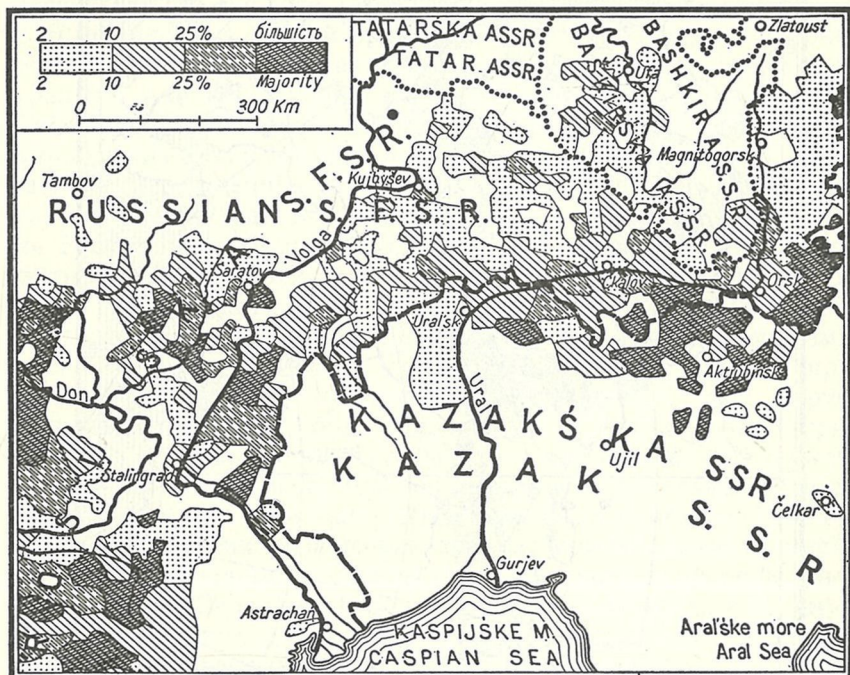
Б. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ССРСР.

В ЕВРОПЕЙСЬКІЙ ЧАСТИНІ ССРСР.

Останні статистичні дані про національний склад людности ССРСР походить із перепису 1926 р. Хоч упродовж останніх трьох десятиліть могли зайти дуже великі зміни в чисельності української людности в окремих областях, то мабуть географічний розподіл поселень змінився не

багато. Тому для його характеристики можемо покористуватися його давнішими даними.

На основі статистики 1926 р. жило в європейській частині ССРСР, без прилучених до Рос. СФСР етнографічних земель, 1,119 тис. українців. Із того 239 тисяч розкинені островами по російській частині областей Курської й Воро-

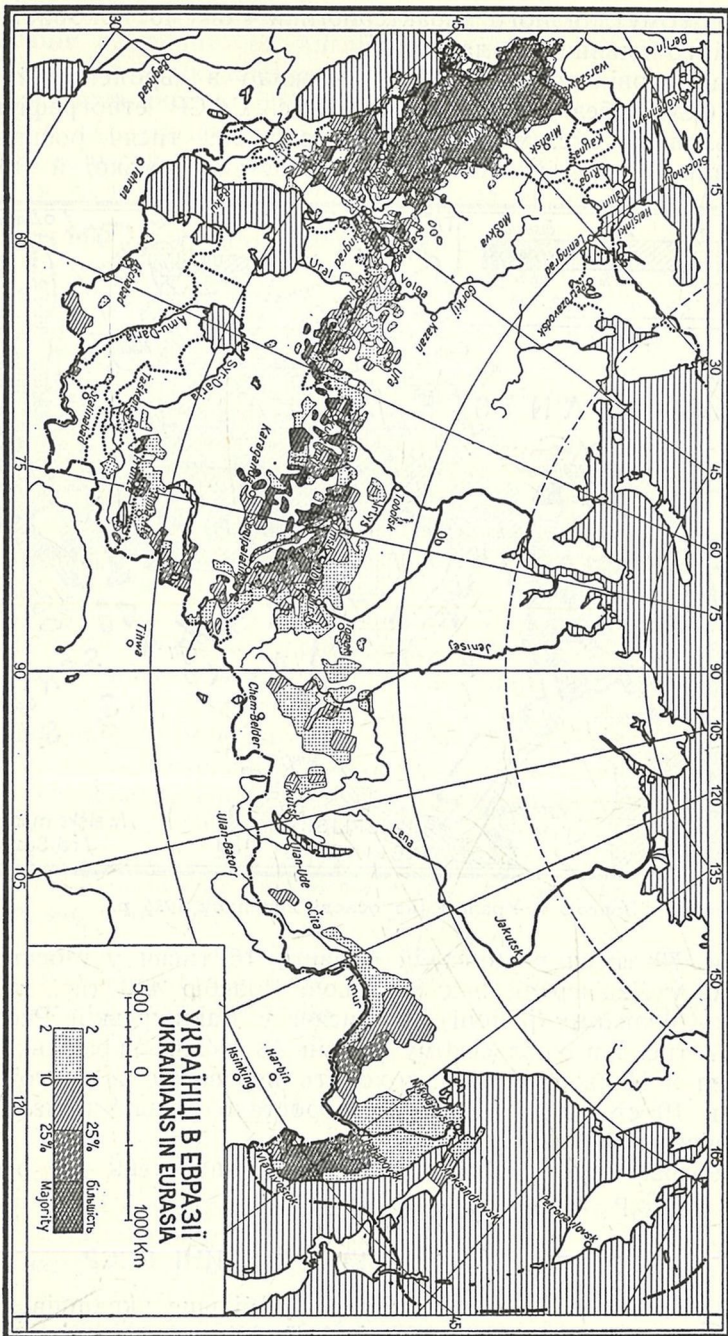
Українці над Волгою й Уралом (на основі перепису 1926 р.).

нізької, 79 тисяч у Донській області, 16 тисяч у Москві та 11 тис. у Ленінграді, над Нижньою Волгою 440 тис., у Середньо-Волзькому районі 206 тисяч, у Башкирській Республіці 77 тис. і в Уральському районі 48 тисяч. Українські поселення в Надволжанщині походять переважно з другої половини 19 ст. Число поселенців зросло сильно в часі колективізації на Україні.

Географічний розподіл українських поселень на основі даних 1926 р. представлений на мапі.

УКРАЇНЦІ В АЗИЙСЬКІЙ ЧАСТИНІ ССРСР

З усіх позаєвропейських країн найбільше українців живе в Сибірі і країнах центральної Азії. Ці велетенські, майже

безлюдні простори, з дуже суворим кліматом, стали вже за царської російської влади улюбленим місцем політичного заслання. В тяжких життєвих умовах там каралися тисячі української інтелігенції, козацтва і взагалі свідомих українців, що виступали проти московського ярма. Та до половини ХІХ ст. число української людности в Азії не перевищувало десятка тисяч. Масове переселення української людности до Азії почалося в другій половині 19 ст., зокрема в 1880-их роках. Воно відбувалося двома шляхами: сухопутнім до центральної Азії і в Західній Сибір, та морським — на Далекий Схід. Найбільше йшло селян із перенаселених центральних українських областей. До першої світової війни число українських переселенців сягало двох мільйонів осіб. Після того, як Україну завоювали більшовики, примусове переселення і заслання набирало щораз більших розмірів. Щоб ослабити визвольний рух українців, запроторювано в Азію сотні тисяч українського заможнішого селянства, трудової інтелігенції, свідомого робітництва, учасників визвольних змагань і т. д. Багато з них живуть у каторжних таборах, працюючи в гірництві, промисловості, транспорті, при вирубі і сплавлюванні лісу, будові каналів і т. д. Советський уряд держить у тайні число української людности в Азії. Проте, беручи до уваги неурядові звітлення про загальний зріст людности в Азії при одночаснім дуже малім прирості людей на етнографічних українських землях, можемо оцінити число української людности на 5,000.000. Українці скупчені у двох районах: на Зеленому Клині над Тихим океаном, і в смузі степів придатних для хліборобства на пограниччі Західнього Сибіру й Туркестану.

Західній Сибір

Положення і природні умови. Західній Сибір охоплює сточище ріки Обі, простягаючися від Уралу на заході, до вододілу ріки Обі з Єнісеєм на сході, і від Казахської союзнаї республіки на півдні до берегів Північного Льодового океану.

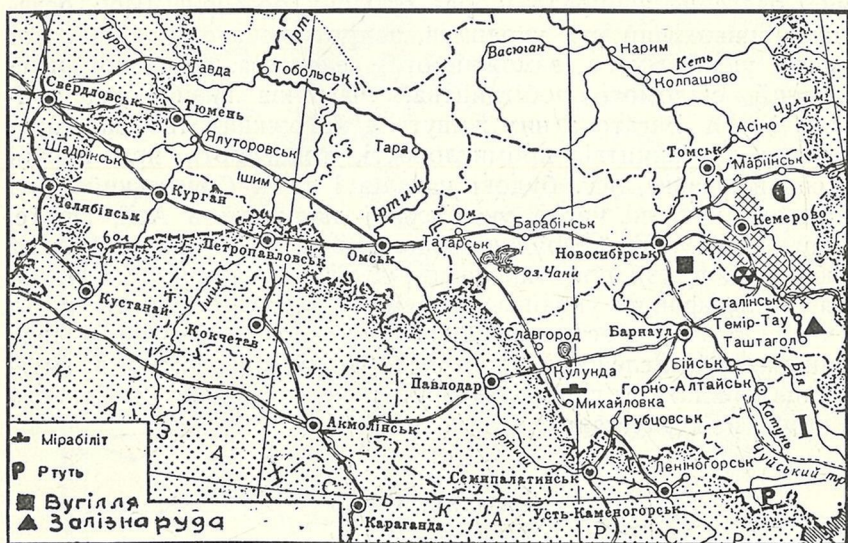
Південний схід Зах. Сибіру на прикордонні з Монголією займають **Алтайські гори** з верхами понад 4,000 м. (Белуха 4,500 м.). Схили гір покриті густими чатинними лісами (смерека, ялина, модрина, кедрина), в середині гір родовища металів: золота, живого срібла, цинку, заліза тощо. На підгір'ю Алтаю в сточищі ріки Томі, правобічної притоки Обі, розташувалися найбільші кам'яновугільні зложища Со-

ветського Союзу, так званий Кузбас (Кузнецький кам'яно-вугільний басейн).

Велику більшість (9/10) площі Зах. Сибіру займає дуже плоска рівнина **Західно-Сибірська** низина.

Клімат Зах. Сибіру суворий. Зима в південній частині триває пів року з пересічними температурами січня — 25° Ц і нижче. Зате літом пресічні температури сягають 18° Ц і вище. Досить висока температура літніх місяців уможлиблює вирощування с.-господарських рослин, а в місцях, захищених від холодних вітрів, плекають навіть овочеві дерева. Температура знижується вміру того, як посуваємося на північ.

У рослинності можемо розрізнити три основні смуги: на півдні лісостеп, у середній частині — сибірський ліс — тайгу, на півночі — завжди холодну й бездеревну тундру.

Мапка Західного Сибіру.

Українські поселення Західного Сибіру згуртовані в лісостеповій смузі, що сягає від південної межі аж більш-менш до 56 півн. геогр. широти, тобто відступаючи кілька-десять кілометрів на півночі від залізничної лінії: Омськ — Новосибірськ — Красноярськ.

Найпридатнішою для поселення й сільського господарства є південносхідня частина, так званий Степовий Алтай, з містами: Барнаул, Бійськ, Рубцовськ. Чорноземні ґрунти та трохи тепліший і лагідніший клімат уможлиблюють навіть плекання цукрових буряків та овочевих дерев. Інша гу-

сто залюднена є західня частина, т. зв. **Ішимський** лісостеп над р. Ішим, притокою Іртиша. Середня частина лісостепу терпить на брак питної води, довгі посухи та виставлена на шкідливий вплив пустельних суховіїв. Із усієї посівної площі, яка з року на рік зростає, 75% відведено для пшениці, залишаючи на дальших місцях жито й овес. Із технічних культур найбільш поширені: соняшник, цукровий буряк, льон довгунець (на волокно). Із домашніх тварин перше місце займають молочні корови, при чому більша частина молока йде на виріб масла.

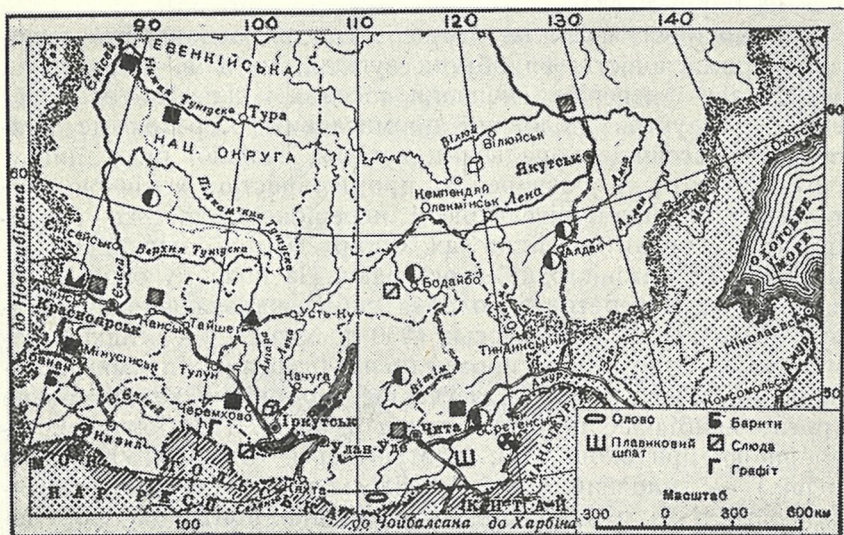
У новіших часах на перше місце в господарстві виходить промисловість: видобуток вугілля, металів, будівельних матеріалів, і перерібка копалин, лісових і сільсько-господарських продуктів. Головний промисловий осередок це **Кузнецкий басейн** із копальнями вугілля, залізної руди, цинку, олова, золота та розвиненою промисловістю: хемічною, металевою, машинобудівельною і перерібкою сільсько-господарських продуктів. **Міста** Зах. Сибіру молоді, звичайно промислові або адміністраційні осередки. На правому березі Обі, в місці, де її перетинає головна сибірська залізниця, розбудувалося місто **Новосибірськ** (230 т. мешк.) — великий комунікаційний вузол та промисловий осередок (промисл. машинобудівельна, харчова, легка, деревообрібна тощо). Місто зросло найбільше під час останньої війни. Над Іртишем, лівобічною притокою Обі, розташувався **Омськ** (500 тисяч мешк.) — головний осередок сільсько-господарської промисловости. Над рікою Томі, правобічною притокою Обі, лежить **Томськ** (220 тис.), знаний із того, що тут зорганізовано перший університет у Сибірі. Інші міста це: **Кузнецк** тепер **Сталінськ** (350 тис.) — головний осередок чорної металургії. **Тюмень** (125 тисяч) — довгий час кінцевий пункт залізниці Перм — Тюмень, через який перейшли в Сибір сотні тисяч українських та інших засланих.

Східний Сибір

Природна характеристика. Східний Сибір простягається від вододілу Обі і Єнісею на заході до вододільних гірських хребтів, що йдуть уздовж берегів Тихого океану на сході, і від меж із Монголією на півдні до Льодового океану на півночі. Площа поверх 7 міл. км², людність 5 мільйонів. У більшості це височинний і верховинний простір, відводнений велетенськими ріками Єнісей і Лена (і кількома меншими: Колима, Індігірка, Оленьок, Анабар) із дуже суворим кліматом, рідко заселений.

Господарство. Сільське господарство, обмежене до вузької смуги південного заходу, плекає збіжжя, головню овес, у меншій кількості пшеницю і жито, вигодує рогатий скот і коней. Більше значення в господарстві має ліс (дерево і хутрові звірята).

Східній Сибір дуже багатий на мінеральні копалини, зокрема **золото** над р. Андаюю, правобічною притокою Лени, над Індігіркою і Колимою, **вугілля** й **залізо** над верхньою Ангарою в околиці Черемхова, граніт, манган тощо.

Мапка Східнього Сибіру.

Українців у Східньому Сибірі загалом менше, ніж у Західньому. Через свою недоступність Східній Сибір є з давнини місцем політичного заслання. Найбільш каторжних тюрем зосереджено ще від царських часів у Іркутській окрузі за Байкальським озером. За советської влади каторжні табори розбудовано на цілому просторі, в'язнів використовують на тяжких роботах у гірництві, при будові шляхів, при праці в лісах і т. д.

Міста Східнього Сибіру розбудовані головню при залізницях і над ріками. В місці, де залізниця перетинає р. Єнісей, розташувався **Красноярськ** (330 тис.), адміністративний осередок Красноярського краю. Над Ангарою (68 км. від Байкальського озера) розташувалося найбільше місто Східнього Сибіру **Іркутськ** (310 тис.), важливий адміністративний, торговельний і промисловий осередок. Тут міститься універ-

ситет і низка вищих інститутів. При залізничній лінії на схід від Байкальського озера **Улан-Уда** (160), столиця Бурято-Монгольської республіки, з фабриками скла, будови вагонів, м'ясо-комбінат тощо. На південному сході розташувалося місто **Чіта** (160 тис.) із деякою промисловістю, відоме з політичного процесу українців **Далекого Сходу**.

Далекий Схід

Природна характеристика. Далекий Схід — це великий (3 міл. км²) простір, що тягнеться довгою на 4000 км смугою вздовж Тихого океану від кордонів із Манджурією до Берінгової протоки. Країна в більшості гориста, при чому гірські хребти тягнуться рівнобіжно до морського побережжя, замикаючи морським теплим і вогким вітрам доступ до середини континенту. Через те вплив океану обмежений до вузької прибережної смуги. Велика більшість країни має клімат континентальний. Навіть у Владивостоці, що розташований на березі моря на самому півдні **Далекого Сходу** в географічній широті південного Криму пересічна зимова температура нижча, ніж температура північної Європи (Архангельськ), зате літом температура доходить до 20° Ц. і це дає змогу вирощувати навіть риж.

Українці живуть переважно в південних областях **Далекого Сходу**, а саме на **Примор'ї** і **Приамур'ї**, де, як напр. біля озера Ханка і над р. Амуром, є розлогі рівнини з родючими землями і відповідним для хліборобства кліматом. Однак тут незручне те, що найбільша кількість дощу випадає пізнім літом і осінню, тобто під час жнив. Другою перешкодою в господарстві є буйний розвиток деревистої рослинності, що змушує селян щороку чистити свої ниви. Із сільсько-господарських рослин засівають пшеницю, овес, жито, сою, риж, цукрові буряки та інші. Далеко більший відсоток площі займає ліс з листковими породами дерев, як от амурська липа, в'яз, граб, манджурський горіх, бархатне дерево та інші. На вищих схилах гір ростуть кедрові ліси. На північ від Амуру переважають чатинні ліси: ялина, модрина. В лісах повно диких звірів, із яких господарське значення мають: лисиця, білка, соболь, горностай, на півночі песець. Ріки й озера повні риби, на морях полюють на китів, моржів, тюленів, при берегах Сахаліну є морські бобри.

Із корисних копалин добувають: кам'яне й буре вугілля, нафту (на Сахаліні), залізо, золото й інші шляхетні метали. Натомість бракує соли.

На півдні Далекого Сходу скупчені 9/10 усієї людности і майже всі більші міста. До них належить: **Хабаровськ** (280 тис.) на правому березі Амуру, важливий адміністративний, транспортний, торговельний і промисловий осередок. На півдні тихоокеанського берега розташований великий порт **Владивосток** (265 тис.). Не зважаючи на те, що він лежить у тій самій геогр. широті, що й північна Італія, море тут на кілька місяців замерзає і плавба відбувається при допомозі криголомів.

На захід від Хабаровська лежить столиця Єврейської автономної області **Біробіджан**. З інших міст деяке значення мають: **Ворошилів** (100 тис.) із сільсько-господарською промисловістю, **Комсомольськ** (120 тис.) на лівому березі Амуру серед глухої тундри та інші.

Українці в Казахстані

Загальна характеристика. Казахстан це велика республіка, що простягається від Каспійського моря на заході до кордонів із Китаєм на сході, і від сибірської головної залізничної лінії на півночі до гір Тянь-Шаню на півдні. Площа Казахстану має понад 2,8 міл. кв. км., тобто втричі більше від території України, з людністю ледве 8.5 мільйонів.

Західню частину поверхні Казахстану займають розлогі й засушливі низини: Каспійська і Туранська, що обнижується до Аральського моря. Центральний Казахстан — це височина, рештки старих гір, що криють у собі великі мінеральні багатства. На сході й південному сході підносяться високі гірські хребти Алтаю, Тарбагатан і Ала-Тау.

Клімат різко континентальний із великими змінами температури. На півночі пересічна температура січня -20°C , липня 20°C , на півдні температура січня -4° , липня 29°C . Дощів дуже мало — в околицях Аральського моря якихсь 100 мм, на окраїнах дещо більше. Нечисленні ріки Казахстану, як от Іртиш на північному сході, Урал, що вливається до Каспійського моря, Сир-Дар'я — притока Аральського моря та Ілі — притока озера Балкаш, витікають із прикордонних гір, а тікши через засушливі простори Казахстану — витрачують воду через сильне випаровування. Більшість площі республіки позбавлена питної води й рослинності і для постійного поселення непридатна. Тільки на північних і східних окраїнах більше дощів і тут скупчилася переважна частина людности. Перше місце щодо числа мають казахи, поруч із ними живуть українці та москалі.

Господарство. До найдавніших форм господарства належить кочівничий випас тварин, що тепер уже набирає щораз більше осілу форму. Українські поселенці займаються переважно хліборобством, де — головню на північній і південній окраїнах — можна найти придатний ґрунт і де є конечна для рослин кількість опадів. На північних окраїнах сіють збіжжя, головню пшеницю, на південному сході (за Балкашським озером), при застосуванні штучного поливання розвели плянтації тютюну, цукрових буряків, винограду, бавовни, рижу й овочевих дерев. Тут, на підгір'ях Алтаю й Т'ян-Шаню, українці живуть у великих селах (по тисячі й більше людей). Казахська людність живе звичайно дрібними аулами серед степів та напів пустель.

Поруч тваринництва й хліборобства на чолове місце висувається щораз більше гірничя й перерібна промисловість. До найважливіших мінеральних багатств Казахстану належить: вугілля в околицях Караганди, нафта на північно-східньому побережжі Каспійського моря, мідь, цинк, срібло й золото в кількох місцях центрального Казахстану.

Столиця краю — місто **Алма-Ата** (330 тис. мешк.) розташоване на південному сході густо залюдненого підгір'я, місто молоде і правильно розбудоване — має свій університет, Академію наук, велику бібліотеку, багато вищих шкіл. Місто **Караганда** (350 тис. меш.) є осередком видобутку кам'яного вугілля. В північному Казахстані місто **Петропавловськ** (120 тис.), до якого був засланий Тарас Шевченко, **Семипалатинськ** (140 тис. меш.) над Іртишем, важливий промисловий осередок, при гирлі Уралу місто **Чимкент** (130 тис.) — порт і центр нафтової промисловости.

Союзні республіки Центральної Азії

Центрально - азійські республіки: Туркменська, Узбекика, Таджикська і Киргизька простяглися смугою довгою на чотири тисячі км між Каспійським морем на заході і Китаєм на сході, та між Казахстаном на півночі та Іраном і Афганістаном на півдні. Тільки вузька високогірська смуга Афганістану відділяє їх від Індії. Західню частину смуги з республіками Туркменською та Узбецькою займає напівпустельна і пустельна низина, встелена пісками, Каракум і Кизилькум. Клімат різко континентальний з пересічними температурами в липні понад 30° Ц, в січні близько -3° Ц. Дощів дуже мало. В центральній частині близько 100 мм. Простір посушливий. Обидві великі ріки Аму-Дар'я і Сир-Дар'я, витікають з льодовиків центрально-азійських гір і кінчаються в безстічному

озері — Аральському морі. Тільки на підгір'ях на півдні і сході, де випадає більше дощів та над обома ріками, яких воду використовують для наводнювання, є постійні оселі і більше в них людей.

Східні республіки — **Таджицька** і **Киргизька** — заняті високими горами з вершинами понад 7 тисяч метрів. Гори безлісні, вкриті полонинами, верхи вічним снігом, що дає початок більшим рікам. Людність живе переважно в долинах. Клімат долин різко континентальний із гарячим літом і холодною зимою та скупими опадами. Однак обидві великі ріки — Аму-Дар'я і Сир-Дар'я та їх притоки приносять багато води, якої цілком вистачає на наводнення розлогих піль. Найбільша з долин Ферганська, над верхів'ям Сир-Дар'ї, густо залюднена й добре загосподарена.

Найважливішою господарською галуззю цих країн залишається донині скотарство, головно випасання овець і верблюдів, де-не-де рогатої худоби і коней. Друга важлива галузь — це культивування бавовника. На дальших місцях стоять збіжжя — пшениця, риж, далі цукрові буряки, мак, рицина, тютюн. У новіших часах розвинулося гірництво: видобуток кам'яного вугілля, нафти, сірки, заліза, міді та інших кольорових металів. Найбільшим гірничим осередком є Ферганська долина в Киргизькій республіці, в південному Таджикистані і над Каспійським морем.

Українці поселилися численнішими групами в північній Киргизії, зайняті хліборобством, та в гірничих і промислових осередках. Столиця Киргизької республіки це місто **Фрунзе** (190 тис. мешк.), політичний і культурноосвітній осередок, розбудований над рікою Чу. З інших міст на увагу заслуговують: **Ашхабад** (140 тис. мешк.), столиця Туркменістану, на залізниці, що сполучає каспійський порт Красноводськ із старовинним містом Самарканд, **Ташкент** (780 тис. мешк.), найбільше місто в Центральній Азії, столиця Узбекистану: важливий промисловий і культурний осередок. Із міст Таджикиської республіки найбільше значення має столиця **Сталінабад** (190 тис. мешк.), з фабричним промислом. Тут також організований університет.

УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ У ВІЛЬНИХ КРАЇНАХ АЗІЇ

Поза прилученими до ССРСР країнами Центральної Азії, Сибіру і Далекого Сходу, в яких найшлася головна маса українських переселенців, подибувалися невеликі групи українців у всіх інших країнах Азії: Китаю, Японії, Туреччині, Ірані, Індії, Цейлоні й ін. З усіх тих країн організовані українські громади були тільки в Туреччині й Китаю.

В **Туреччині** найшлися групи українців після першої війни в обох головних містах держави: в Анкарі й Царгороді. У Царгороді перебували групи студентів, які заложили товариство: Українська Студентська Спілка. Становище турецького уряду до українців було прихильне.

У **Китаю** головна група українських емігрантів зібралася після першої війни в Харбіні. Були це політичні діячі й військовики Далекого Сходу й Сибіру, які виемігрували туди після війни з большевиками. Тут заложили були низку культурно-освітніх організацій. Під час другої світової війни під загрозою большевизму переселилися до інших вільних країн.

Нав'язання культурних і політичних зв'язків із вільними народами Азії, зокрема тими, що в безпосередньому сусідстві з Україною та українськими поселенцями, належить до важливих проблем загалу українських поселень у вільному світі.

В. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

УКРАЇНЦІ В КАНАДІ

Українська еміграція до Канади, започаткована в 1891 році, дійшла до найбільших розмірів у 1914 р. В Канаду приїздило головню сільське населення з перелюднених областей Західньої України (Галичина й Буковина, частинно з Закарпаття й Волині). Після першої світової війни більше число українців (тим разом поруч із селянами деяка кількість інтелігентів і колишніх вояків української армії) приїхало в 1926-1930 рр., а після другої світової війни в 1947-1952 рр. (головню політична еміграція з усіх суспільних шарів). Українці з-перед першої світової війни оселялися головню в трьох степових провінціях — Манітоба, Саскачеван і Алберта, пізніші — також у провінціях Онтаріо, Квебек і Бритійська Колюмбія, де находили для себе працю в фабриках, а часто закладали власні підприємства. Перепис людности 1951 р. виявив 395 тисяч осіб українського походження. Число українців у 1956 р. оцінюють на 450 тисяч. Вони поселені переважно в чотирьох провінціях: Манітоба — 99 тис. (25%), Онтаріо 94 тисячі (24%), Алберта 87 тисяч (22%) і Саскачеван 78 тисяч (20%). Позатим велика українська група є в провінції Квебек — 13 тисяч (3%) і в Брит. Колюмбії 23 тисяч (6%) — інші розсипані малими групами по інших просторах Канади.

Головне зайняття української людности в трьох степових

провінціях Канади — в Манітобі, Саскачевані й Алберті — це хліборобство, зокрема плекання пшениці, а також тваринництво. 65% української людности цих провінцій живе на фармах, а тільки 35% працюють у міських осередках. До розвитку сільського господарства в цих провінціях спричинився родючий ґрунт і, назагал, догідний клімат. Однак пізня весна й дуже холодні зими (пересічні температури січня сягають -20°C або -29°F і нижче) унеможливають посіви озимої пшениці. В південній теплішій смузі провінцій, зокрема в Алберті, розведені плянтації цукрових буряків. У провінції Онтаріо більша частина української людности скупчу-

Церква в Гримсбі, Онтаріо, Канада.

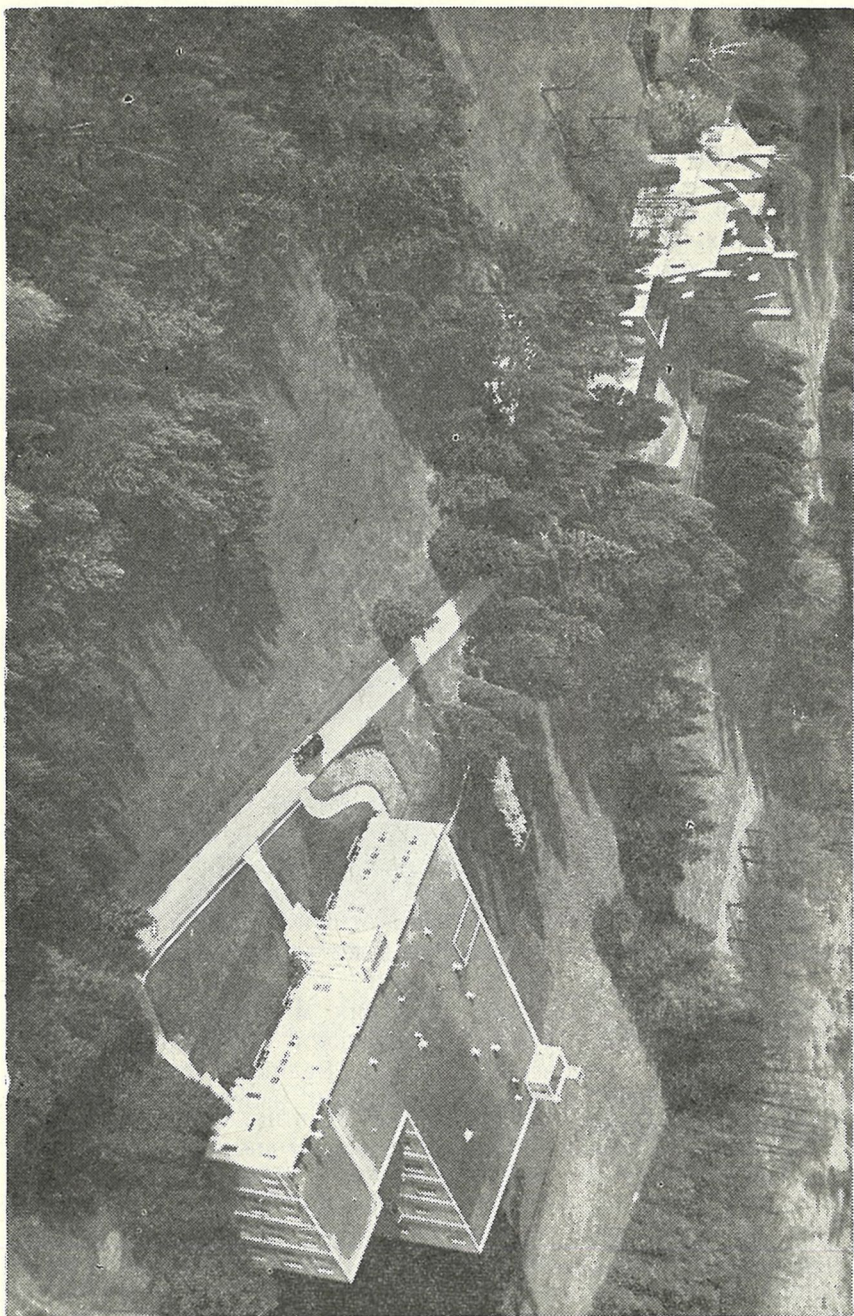
ється в містах, занята головно в промисловості, торгівлі й транспорті, менше на фармах, із дуже різноманітною й інтенсивною господаркою. В південному Онтаріо більшість площі займають сади (яблуні, груші, сливи, черешні, вишні, морелі), виноградники, плянтації тютюну, цукрових буряків, яринні огороди; в північному Онтаріо має перевагу рільництво. З інтенсивною управою ріллі поєднується годівля м'ясо-молочної рогатої худоби і свиней. Деяка частина нашої людности працює в гірництві. Більшість наших поселенців провінції Квебек працює в різноманітній промисловості і транспорті, в Брит. Колумбії — в лісовій промисловості, в Новій Шкотії — у копальнях вугілля.

Упродовж звиш шістдесяти років важкої й пильної праці українські поселенці в Канаді мали великі осяги на господарському, суспільному й культурному полі. На них складаються тисячі економічно сильних, модерних сільських господарств, сотні промислових і всяких інших підприємств, а передусім тисячі високо кваліфікованих робітників і професіоналістів. Про осяги в культурній ділянці свідчать тисячі культурних установ, як: народні доми, читальні Просвіти, школи, бібліотеки, музеї, друкарні, інтернати, захисти, шпиталі, доми для старців. На релігійному відтинку — сотні стилевих українських церков і організованих парохій. Значні осяги були також і в політичній ділянці. Вже 1917 р. українці вибрали свого представника до парляменту в Манітобі. В 1957 р. українці мали 16 представників до провінційних парляментів, 6 послів до федерального парляменту, одного сенатора, двох міністрів у провінційних урядах, одного міністра в федеральному уряді, одного суддю. У двох столичних провінційних містах українці вибрані посадниками міст. Під релігійним оглядом українці є визнавцями головно двох церков: українсько-католицької (70%) і української православної (25%). Крім того деяке число належить до церков: англіканської, пресвітеріянської, баптистів і ін.

У всіх трьох степових провінціях українці поселені великими бльоками, що охоплюють площу тисячі квадратних миль. Усі творять смугу вздовж канадійського лісостепу, що тягнеться від південно-східньої Манітоби на північний захід до Піс Ривер у північно західній Алберті. Сільська людність живе хуторами — площею від 160 до 640 акрів землі. Фарми 36 квадратних миль творять окрему громаду, мають свою школу, церкву та деякі уряди. При церквах, що стоять часто серед піль, є школи й культурно освітні доми, в яких зосереджується суспільне й культурне життя громади.

Міські осередки бувають різної величини. Часто мають ледве кількасот мешканців. У таких містечках є звичайно залізнична станція, уряди громадської самоуправи, лікар, аптека, банк і торговельні станиці. Великих міст небагато. До степових або прерійних провінцій належать: Манітоба, Саскачеван, Алберта.

Манітоба — це перша від сходу степова провінція, в якій найраніше поселялися українці. Тут, на південному сході провінції, розташувалася столиця провінції місто Вінніпег, куди були спрямовані транспорти українських поселенців. Відси вони роз'їздилися на гомстеди — 160 акрові наділи пустої землі, яку держава відступала на номінальну ціну 10 долярів. Тут нові поселенці поруч пасовиська для ху-

Новіціят СС. Службниць П. Д. М. і Академія для дівчат в Анкестер, Онтарію, Канада.

доби находили на своєму гомстеді й ліс, що давав їм будівельний матеріал і паливо. До початкових українських колоній належать муніципальні райони: Стюарборн (86% укр. людности), Кройцбург (68%), Росбурн (73%), Бирч Рівер (68%), Четфілд (67%), Етелберт (63%), Давфин (50%), Гільберт Плейн (52%) і ін.

Усі околиці українського поселення мають виразний український характер, який проявляється в краєвиді українськими стилевими церквами, мешкальними й господарськими будинками, квітниками з такими прикметними для українського села рослинами, як от соняшник, рожа, старанно обробленими городами, а у внутрішньому житті — українською мовою, піснею, побутом, високо розвиненим товариським життям.

Столиця провінції **Вінніпег** (враз із передмістями 354 тис. м.) є головним осередком українського релігійного, організаційного й культурного життя. У місті живе 42 тис. української людности, тобто 12% усіх мешканців міста. Тут мають свій осідок український католицький і укр. православний митрополити. З організаційних централей: Комітет Українців Канади (КУК), Українське Національне Об'єднання (УНО), централей Союзу Українців Самостійників (СУС) тощо. з культурних установ помітні: Осередок Української Культури й Освіти з великою бібліотекою й архівом, централей товариства “Український Народний Дім” із поважною бібліотекою, централей т-ва “Рідна Школа”, централей Укр. Вільної Академії Наук. Із шкіл слід згадати Колегію св. Андрія з повною вищою школою і укр. православним теологічним факультетом, католицьку цілоденну школу св. о. Николая. В університеті є катедра української мови й культури. У провінційнім парламентах українці заступлені кількома послами. Потреби українського культурного життя обслуговує кілька часописів (“Наш Шлях”, “Канадійський Фармер”, “Укр. Слово” й ін.). Майже кожна установа має свій гарний будинок. До найбільших будівель належить український католицький собор св. Володимира.

До інших міських скупчень українців належать: Брендон (21 тис., 1.5 тис. українців), Ст. Боніфес (26 тис., 1.1 тис. укр.).

Провінція Саскачеван — середня із степових провінцій. Південна частина має родючий чорноземний ґрунт, з континентальним, прохолодним кліматом. Найбільші перешкоди в розвитку рільництва, це часті посухи, град і сарача. Українська людність скупчена в кількох бльоках південного Саскачевану. Деякі муніципальні райони мають абсолютну біль-

шість української людности, як от: Гуд Лейк (69%), Інсігер (87%), Калдер (77%), Айтунa (63%), Бівер (66%) і інші.

Централею українського життя є місто **Саскатун** (53 тис., 4 тис. укр.). Місто є осідком укр. кат. єпископа, в місцевому університеті є катедра української мови й культури. На увагу заслуговує Інст. ім. Митропол. А. Шептицького і правосл. Інститут ім. Петра Могили (з музеєм). Важливу культурну місію виконує укр. Колегія Пр. Серця в **Йорктоні** (на південному сході провінції), яку ведуть українські “Брати Християнських Шкіл” — та дівоча Академія СС. Служебниць. Там же поміщений Протоігуменат оо. Редемптористів і їх друкарня, де видають “Голос Спасителя”. У столиці провінції місті **Ріджайна** (71 тис., 3 тис. укр.) у парламенті заступлені українці кількома послами. Трете щодо важливости місто провінції це **Муз Джа** (23 тис., 1.3 тис. укр.). Останньо посталa у **Роблін** катол. мала семінарія (коледж) ім. св. Володимира.

Краєвид із Народнього Парку Джеспер в Алберті, Канада.

Провінція **Алберта** — найбагатша степова провінція, з родючими ґрунтами і континентальним кліматом, але лагіднішим, ніж в обидвох згаданих попередніх провінціях, та розбудованою сіткою зрошувальних каналів. У провінції великі родовища кам'яного вугілля, нафти і природнього земного газу.

Українці поселилися великим блоком на схід від столиці провінції Едмонтону, в околицях Вегревил і Мондер. Менші скупчення є на півдні в околицях Калгарі й Летбридж, на північному заході над рікою Піс Ривер. До районів із абсолютною більшістю української людности належать: Україна (84%), Собор (86%), Бирч Лейк (59%), Ігел (Орел — 75%), Леслі (54%), Восток (81%), Де Пайнс (68%), Норма (64%), Вільна (75%), Смокі Лейк (81%) та інші.

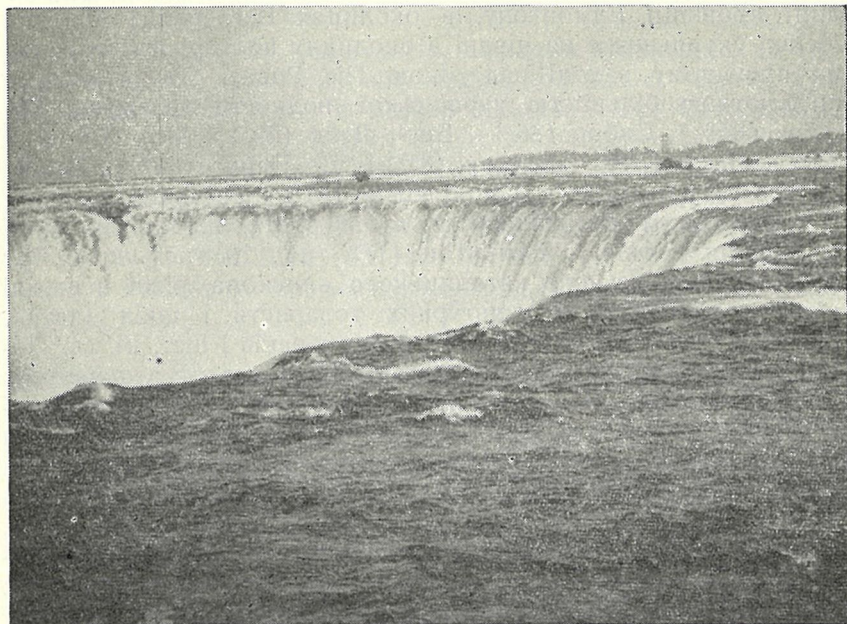
Осередком релігійного й культурного життя провінції є столиця провінції **Едмонтон** (173 тис., 19 тис. укр.). Тут є осідок українського католицького єпископа, різні центральні кількох релігійних і культурних товариств і шкіл (католик. Інститут ім. св. Василя Великого для юнаків і Інст. ім. св. Йосафата для дівчат; правосл. Інст. ім. св. Івана). З українських міських будівель на перше місце виступає величава укр. католик. катедра ім. св. Йосафата. Дуже важливу культурну й релігійну місію виконує містечко **Мондер**, централія Чину ОО. Василян, із ювенатом, великою бібліотекою, друкарнею й музеєм. Сестри Службениці зорганізували школу і шпиталь.

Інші міста з поважнішим скупченням української людности це: **Калгарі** (139 тис., 3,3 тис. укр.) і **Летбридж** (1 тис. укр.), осередок сільсько-госп., промисловости).

Пров. Онтаріо скупчує 94 тис. укр. людности. Українці стали поселюватись тут у більшому числі щойно після першої світової війни. Найбільше їх поселилося в столичному місті Торонті та його околиці (в повіті Йорк — 30 тис.). З інших повітів велике число укр. людности мають: Ессекс (6 тис.), Лінколн (4 тис.), Судбурі (5 тис.), Тандер Бей (11 тис.), Веллянд (4 тис.), Вентворт (7 тис.). Із усієї укр. людности цієї провінції 76 тис. або 81% живе в містах, а 18 тис., або 19% на фармах.

Онтаріо це найбагатша й найкраще загосподарена провінція Канади. Її південна частина — півострів Онтаріо і приозерна рівнина з родючим ґрунтом і відносно лагідним кліматом та достатньою кількістю опадів, має високо розвинене сільське господарство, зокрема промислове садівництво (груші, яблуні, сливи, морелі, черешні і вишні), виноградарництво, огородинцтво, плянтації тютюну, цукрових буряків, менше зернових культур. Поруч іде інтенсивно годів-

ля м'ясо-молочної рогатої худоби, свиней і курей. Водопад Ніягара й бистрі ріки постачають велику кількість електричної енергії, яка дала основу до високорозвиненої промисловості металургійної, машинобудівельної, самоходової, корабельної, хемічної, паперової, скляної, текстильної, будівельної тощо. Сировину для перерібки постачають багаті

Ніягара (Найагара) — найбільший водопад світу, між озерами Ірі й Онтаріо в Канаді.

природні багатства — копальні руд металів, ліс, сільське господарство. Сільська українська людність працює головню на фармах, найчастіше як власники. По містах найбільший відсоток зайнятий як фабричні й будівельні робітники, менший як промислові підприємці, купці, професіоналісти — лікарі, адвокати, учителі, інженери, священники.

Найбільша укр. громада живе в **Торонті** (1,117 тис., укр. 29 тисяч). Після Вінніпегу це друге скупчення укр. людности в Канаді і щодо числа і щодо організованости. Торонто є осідком укр. кат. єпископа Сх. Канади і правосл. архієпископа. Із молодечих виховних організацій тут діють Пласт і СУМ, із наукових Наукове Т-во ім. Шевченка, з педагогічних Об'єднання Укр. Педагогів, із військових Укр. Відділ Канад. Легіону, Союз був. Українських Вояків, Братство Укр.

Січових Стрільців; із підприємств — в укр. руках є кілька пекарень, молочарень та інш. Із важливіших будівель на увагу заслуговує укр. православна катедра ім. св. Володимира. Є тут 4 укр. кат. церкви і кілька православних. При кожній із церков та при культ. установах працюють “Рідні Школи”. В університеті зорганізована катедра укр. мови. У міській раді Торонта, як також у провінційнім парламенті українці мають своїх заступників. Виходять укр. часописи: “Гомін України”, “Наша Мета”, “Вільне Слово”, журнали “Світло” й “Овид”. Друге щодо величини місто Онтеріо це **Гамільтон** (260 тис., 7 тис. укр.), де українці заняті головно в металургійних фабриках. Є кілька більших укр. підприємств. На півдні Онтарійського півострова розташувалося місто **Віндзор** (158 тис., 5 тис. укр.). Українці заняті головно в фабриці будови авт (Форда). У столиці Канади **Оттаві** (282 тис., 2 тис. укр.), живе деяка кількість державних службовиків. Інші працюють як робітники або власники підприємств. В оттавському університеті є катедра укр. мови й літератури, яка притягає слухачів із дальших провінцій Канади та сусідньої Америки. На схід від Торонта, на півн. побережжі озера Онтаріо, розташувалося місто **Ошава** (42 тис., 2,5 тис. укр.), відки вийшов перший українець-міністер федерального уряду (Михайло Стар-Старчевський). Інше місто на Онтерійському півострові, недалеко від славного водопаду Ніягари, — це **Ст. Кетеринс** (38 тис., 2 тис. укр.) із гарною стилевою укр. церквою, — на південному заході провінції є міста: **Форт Вільям** (35 тис., 5 тис. укр.), Судбурі (42 тис., 3 тис. укр.), Су-Ст. Марі (32 тис., 1 тис. укр.). Із менших містечок помітна місцевість **Анкастер** із дівочою колегією й інтернатом українських Сестер Службниць П. Д. М.

Провінція Квебек — це велика провінція заселена французами, з людн. понад 4 мільйони. Українських поселенців начислювано в 1951 р. кругло 13 тисяч; із них 96% жило в містах. Найбільша укр. громада є в найбільшому місті **Монреал** (1,395 тис., 11 тис. укр.). Більшість українців занята там у промисловості, головно ткацькій і кравецькій, а далі — в готелярстві, при будові домів і залізниці. Є деяка кількість дрібних торговців, власників малих підприємств тощо. В місцевому університеті є катедра української мови й культури.

У надпацифічній провінції **Бритійській Колумбії** жило в 1951 р. 23 тис. укр., які склали 6% усього населення (1,165 тис.). Із цього числа 15 тис. або 67.5% працювало в лісах і на фермах, переважно овочевих. Головний осередок укра-

їнського національного життя є **Ванкувер** (531 тис., укр. 11 тис.). Другим містом, у якому скупчилося більше української людности, є **Нью-Вестмінстер**.

УКРАЇНЦІ В ЗЛУЧЕНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВН. АМЕРИКИ

Хоч історичні джерела занотовують українські прізвища людей, що в 17 і 18 ст., зокрема в часі американської визвольної війни прибували до Америки, то властива масова еміграція почалася щойно в 1870 роках. Перші переселенці походили з Закарпаття. Згодом, від 1890 р. емігранти йшли вже з усіх західніх українських земель: Галичини, Буковини й Волині. Різко від переселенців до Канади, до Америки приїздили переважно самітні мужчини, які по заробленні гроша, потрібного на поправу господарства, верталися до-мів. Людей, що поселювалися в ЗДА на постійно, в початках було невелике число, ще менше таких, що осідали на ріллі. Від самого початку українські переселенці розсівалися по великих просторах, залежно від того, де находили працю, і через те не створювали великих етнографічних поселень, як це було в Канаді. Найбільше наших людей прибувало до стейтів: Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Іллінойс, Огайо, Міннесота, Північна Дакота. Другою негативною прикметою, поза географічним розсянням, був брак українських організацій, від чого наші емігранти попадали під впливи чужинців, зокрема поляків, словаків і москалів. Денаціоналізація серед українців робила тим більше шкоди, що перші українські емігранти до Америки, як і до Канади, були в більшості неписьменні і національно мало свідомі.

Цілковиті зміни зачалися від приїзду до Америки українських священиків та організації українських церковних громад. (Першим українським греко-кат. священиком в ЗДА був о. Іван Волянський 1884 р.). Упродовж десяти років зорганізовано 11 укр. католицьких парохій. У 1887 р. основано "Централю Руських Братств Америки", що об'єднувала церковні громади. В 1890 р. число українських поселенців зросло до 100 тисяч. Головним осередком українського організованого життя стало місто Джерсі Сіті. В 1893 р. почав тут виходити найбільший український часопис на американському суходолі — "Свобода". У наступному 1894 р. постала в тій же місцевості найсильніша українська народня організація "Руський Народний Союз", переіменованій у 1914 р. на "Український Народний Союз". Організація української церкви скріпилася після призначення для американських українців українського катол. єпископа в 1907 р. Пер-

ший єпископ Преосв. Сотер Ортинський осів у Філадельфії. Одночасно Ватикан настановив окремого єпископа для греко-католиків Закарпаття. У 1910 році постала друга подібна велика організація в ЗДА “Український Робітничий Союз” у Скрентоні, який об’єднує в більшості українців православних. Згодом виникла третя чисто католицька організація

Церква св. Миколи (ОО. Василіян) у Шікаго.

“Провидіння” з осідком у Філадельфії. Це товариство видає власний щоденник “Америка”. У 1913 р. постала ще одна українська допомогова організація “Народна Поміч”, що в 1929 р. переіменувалася на “Українська Народна Поміч” з

осідком у Пітсбургу. Від 1944 р. це товариство видає часопис “Народне Слово”.

Усі ці організації були сильними основами, на яких розбудовувалося господарське, церковне, культурне й політичне життя українських поселенців. Часописи, видавані товариствами, не тільки ширили і скріпляли національну свідомість серед української громади, але виконували важливу роль пропагаторів української політичної думки й української державности серед англомовного світу. Зокрема важлива була їх роль в часах першої світової війни й українських визвольних змагань. Перша світова війна побудила до найбільшого розвитку організаційне життя. Американські українці завжди реагували живо й безпосередньо на події, що відбувалися на українських землях. По всіх більших містах улаштовано маніфестації, віча, збірки на потреби краю, висилано меморіяли до уряду, делегацію на мирову конференцію в Версалю. Допомогу й пропагандивну акцію очолювали українські організації, зокрема створений у 1915 р. Український Народний Комітет. За його старанням парламент дав дозвіл на владжування т. зв. “Українського Дня”, в якому можна організувати публичну збірку на цілі комітету.

Переселення до ЗДА, яке осягнуло найвище число в передвоєнних роках, після війни було дуже обмежене, звичайно до найближчої родини давніших поселенців.

За те скріплюється організаційне життя. До новостворених організацій належать: Ліга Української Молоді Північної Америки (в 1933 р.), Ліга Католицької Молоді, Ліга Православної Молоді, Стрілецька Громада й інші.

Друга світова війна дала почин нових організацій: “Українського Конгресового Комітету” (створеного 1940 р.), який об’єднує кількасот тисяч українців і є найсильнішою політичною організацією, і “Злученого Українського Американського Допомогового Комітету” з осідком у Філядельфії, який веде широку допомогую акцію. Найбільшою католицькою допомоговою організацією є Укр. Допомоговий Комітет для біженців (з осідком у Стемфорді), який спровадив тисячі українців обидвох віровизнань до ЗДА та визначно допомагає нашим людям в Європі; до найбільшої його праці належить допомога в переселенні укр. виселенців із західної Європи до ЗДА. У 1947 р. створено зв’язкову організацію для українських переселенців країн Північної і Південної Америк, т. зв. Пан-Американську Конференцію, якої Генеральний Секретаріат має свій осідок у Нью-Йорку. У президії Пан-Американської Конференції є представники

ЗДА, Канади, Бразилії, Аргентини, Парагваю, Уругваю, Венесуелі.

Під релігійним оглядом американські українці поділені на кілька церков. Найсильніша з них католицька, що об'єднує приблизно 600 тисяч визнавців, поділених між три екзархати: два галицьких українців і один закарпатців (із осередком у Пітсбургу). Українська Католицька Церква розбудовує визначно укр. шкільництво (нпр. величаві цілоденні школи — до 1000 дітей кожна — в Шікаго й Нью-Йорку); духовна семінарія в Вашингтоні, Академії для дівчат (св. Василя в Філядельфії й Богоматері в Стемфорді); сиротинці СС. Василянок у Філядельфії й Чікагу, доми для старців у Філядельфії й Слоутсбургу й под. Українська Православна Церква поділена на кілька відламів, що об'єднують прибіл. 80 церковних громад. При церквах зорганізована найбільша частина українських шкіл і курсів. Крім названих українських Церков деяка частина наших людей попала під вплив чужих церковних організацій і сект.

Число українських поселенців у ЗДА докладно не відоме через нестачу статистичних даних про етнографічне походження людности, таких, як це нпр. маємо в Канаді. Інша трудність виникає з великого розпорошення поселенців, затраги знання рідної мови й національного почуття у великої частини людей, неохопленої українськими організаціями. Звичайно кількість американських українців оцінюють на 800 тис. до 1 мільйона.

Г. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ

УКРАЇНЦІ В БРАЗИЛІЇ

Поруч Злучених Держав Америки і Канади Бразилія третя заокеанська країна, до якої звернулася українська еміграція наприкінці минулого століття. На жаль, тут українські поселенці зустріли великі труднощі, які виникають із невідповідного для них клімату, як також загального культурного і господарського недорозвитку країни та шовінізму півної португальської частини бразилійської людности. Не зважаючи на великі зусилля українського поселення в Бразилії, — воно залишається далеко позаду поселень у країнах Північної Америки.

Природна характеристика Бразилії. Бразилія це найбільша з південно-американських держав. Її площа 8516 тисяч км² (3,270 тисяч кв. миль), людність 58 мільйонів (1955 р.). Вона складається з двох основно різних частин: північної і

південної. Північна Бразилія — це в більшості велетенська низина над найбільшою в світі рікою — Амазонкою. Клімат екваторіяльний (рівниковий), гарячий і надмірно вогкий, убивчий для білої людини. В наслідок того це переважно безлюдні простори, вкриті непрохідними густими пралісами-джунглями, з великим багатством рослин і тварин (ягуар, пума, дикий кіт, багато родів птахів, гадюк і комах). Із корисних рослин тут ростуть у дикому стані гумові дерева, какао, деякі лікарські рослини, що їх експлуатують поблизу рік, які єдині служать за комунікаційні шляхи.

Південна Бразилія — це країна в більшості височинна або гориста, з помірковано теплим кліматом, пригожим для білої людини. Ця частина найлюдніша й найкраще загосподарена. Головні багатства краю — продукти сільського господарства, лісу й деякі мінеральні багатства. Найважливіший продукт сільського господарства — це кава, якої Бразилія дає три чвертини світової продукції. Поруч кави вирощують цукрову тростину, какао, герба мате, що його листя заступає чай, бавовну, лікарські рослини. Інша галузь сільського господарства це годівля домашніх тварин. Зернові рослини дають менший прибуток і не мають великого поширення. Збіжжя й борошно Бразилія довозить. Із мінералів добувають залізо, манган, мідь, золото й діаманти. Брак вугілля й нафти став на перешкоді розвитку промисловости і Бразилія мусить спроваджувати майже всю фабричну продукцію ізза кордону. Людність належить до трьох різних рас. Біла раса, до якої належать потомки європейських поселенців: португальців, італійців, німців, еспанців, поляків, українців та інших — дає ледве 45% загалу людности; чорна раса (негри й муляти) складає 37%; індіани й мішанці дають 18%. Культура людности низька (65% людей не мають навіть початкової освіти).

Українці, які почали емігрувати в Бразилію наприкінці минулого століття (від 1891 р.), поселювалися в південній частині держави — в естадах: Парана, Сан Павльо, Санта Катаріна і Ріо Гранде до Суль. Менші групи наших людей можна зустріти також в естадах: Гояз, Ріо-де-Жанейро, Мінас Жейрас та Еспіріто Санто. Число всіх українських поселенців оцінюють на 120 тисяч.

Найбільше українців поселилося в естаді Парана (85% усієї української людности Бразилії). **Парана** — це височинна країна між Атлантиком і республікою Парагвай на заході. Клімат на півночі підекваторіяльний, на півдні поміркований теплий, за винятком надморської смуги для білої людини пригожий. Українці поселювалися на цілком неосвоєній

землі, звичайно з пралісом. Серед важких умов наші поселенці вичистили куплені земельні наділи (20 гектарів) і пристосували для рілнничих культур, головно збіжжя: пшениці, жита, гречки, кукурудзи, рижу, а також квасолі і картоплі. Друга господарська галузь — це тваринництво (корови, свині), годівля курей. На півночі плекають кавові дерева. Багато уваги присвячено пасічництву.

Головний осередок українського життя це місто **Прудентополіс**. Тут є монастирі: ОО. Василіян і Сестер Служебниць П. Д. М, які докладали і докладають багато праці у шкільній і виховній ділянках. ОО. Василіяни вдержують ювенат св. Йосифа — єдину в Бразилії українську середню школу, де поруч обов'язкових для усіх шкіл дисциплін, що їх викладають португальською мовою, є також і українознавчі науки. Сестри Служебниць П. Д. М. ведуть понад два десятки народніх шкіл, одну дівочу вчительську семінарію та одну середню загально-освітню школу. Крім того вони удержують шпиталі, дитячі садки, інтернати і т. п. Перед війною розвивалися тут культурно-освітні товариства. На жаль, заборона (з 1940 р.) вести збори, засідання, діловодство не португальською мовою, як також друкувати часописи і книжки недержавною мовою довела до ліквідації всіх українських товариств, часописів і видавництв. Щойно після війни, починаючи від 1946 р., вийшли полегші та відновлено діяльність деяких товариств.

Найбільше наших громадських організацій зосереджено в столиці Парани м. **Куритиба** (142 тис. мешк.). Тут від 1946 р. діє Український Допомоговий Комітет, Хліборобсько-Освітній Союз, Товариство Прихильників Української Культури та інші.

В естаді Ріо Гранде до Суль осередком українського життя є місто **Порто Алегре**, де є філії Хліборобсько-Освітнього Союзу, Т-ва Прихильників Укр. Культури тощо.

В естаді Сан Павльо осередком укр. організованого життя є місто **Сан Павльо** (Т-во "Соборність").

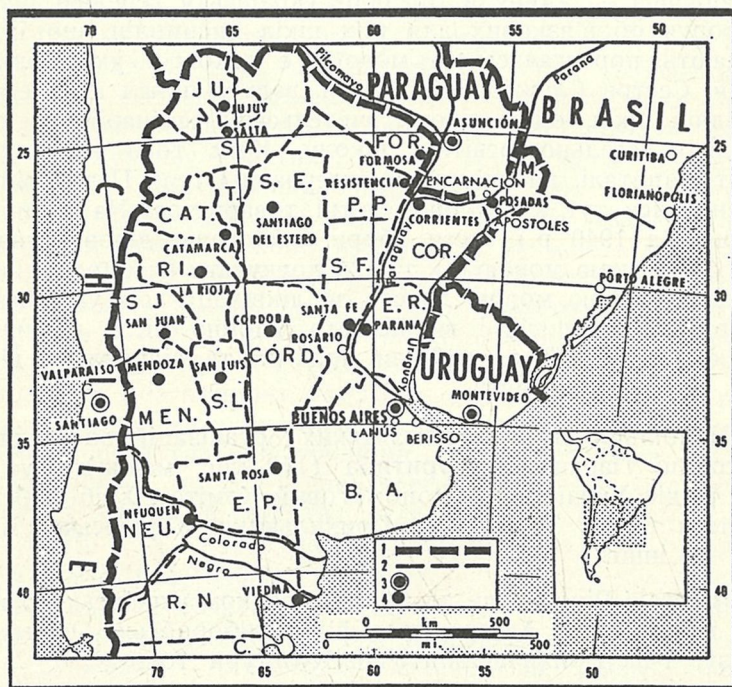
Українських поселенців обслуговує друкованим словом друкарня ОО. Василіян у Прудентополі, де друкуються часописи: "Український Місіонар" і "Праця".

Перед урядом заступлена українська громада двома послами до естадського парламенту в Куритибі і одним послом до федерального парламенту в столиці держави Ріо-де-Жанейро.

УКРАЇНЦІ В АРГЕНТИНІ

Загальна характеристика країни. Республіка Аргентина охоплює південну частину континенту Південної Америки, а формою нагадує видовжений трикутник із вершком на південному шпилі континенту, де зустрічаються два великі океани.

Українці стали переселяватися до Аргентини наприкінці ХІХ ст. і тепер їх нараховують там 120 тисяч. Головні терени поселення, це — провінції Буенос Айрес, Міссіонес і Кордова. Поза тим наших людей можна зустріти в усіх інших провінціях і територіях.

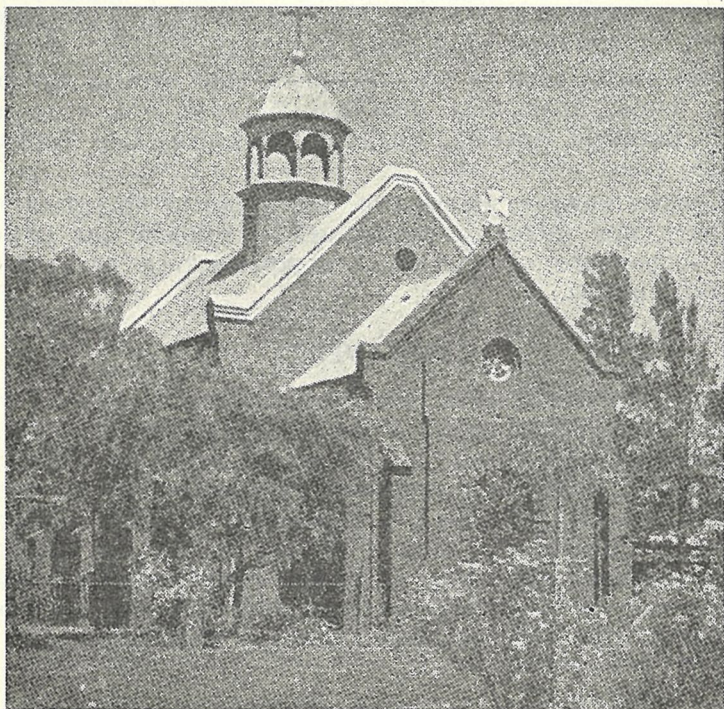

1 — границі держав, 2 — границі провінцій, 3 — столиці держав, 4 — столиці провінцій.

С. — Chubut, R. N. — Rio Negro, NEU — Neuquen, E. P. — Eva Peron (кол. La Pampa), B. A. — Buenos Aires, E. R. — Entre Rios, S. F. — Santa Fe, Cord. — Cordoba, S. L. — San Luis, Men. — Mendoza, S. J. — San Juan, R. I. — La Rioja, CAT. — Catamarca, T. — Tucuman, S. E. — Santiago del Estero, SA. — Salta, JU. — Jujuy, P. P. Presidente Peron (кол. Chaco), FOR. — Formosa, COR. — Corrientes, M. — Misiones.

Міссіонес — це територія висунена найдалі на північний схід між південною Бразилією і респ. Парагвай. Серединою

території з півн. сходу на південний захід тягнеться гірський хребет Сієрра Іман, із якого спливають річки до двох великих рік, що течуть уздовж державних кордонів: Парана — на заході і Уругвай на сході. Клімат країни поміркований теплий, із гарячими літами (темп. в січні сягає 42°Ц або 108°Ф) і лагідними зимами. Країна в більшості поросла джунглями. Долини рік мають родючий ґрунт, придатний для плекання сільсько-господарських рослин (пшениця, кукурудза, риж, цукр. тростина, бавовна — овочі) і на сіножаті. Основа господарства — це хліборобство і тваринництво. Важливою галуззю в господарстві — плекання дерева “герба мате”.

Українська католицька церква в Апостолес, Аргентина.

Українці живуть в околиці міста **Апостолес**, найдавнішого осередка релігійного життя українців, яке розвивається під кермою священників і сестер Чину св. Василя. Провінція **Буенос Айрес** — тепер найважливіше скупчення українців, які здебільшого живуть по містах. Столиця республіки **Буенос Айрес** стала головним осередком політичного, релігійного й культурного життя наших поселенців. Укр. громада

сконцентрована в дільниці Док-Суд. Тут має свій осідок Українська Центральна Репрезентація, Централь Т-ва "Просвіта", Т-ва "Відродження", видавництва часописів: "Українське Слово", "Наш Клич" і журналів "Україня Лібре" (в еспанській мові), часопис укр. католиків "Життя" і укр. православних "Дзвін", гуморист. журнал "Мітла" тощо. При манастирі ОО. Василян приміщені Пласт і Марійські дружини Пань і Дівчат.

Другий важливий осередок провінції це місто **Бериссо** — найдавніший організаційний осередок. Тепер там діють філія Т-ва "Просвіта", Народній Дім і "Відродження". Сестри Василянки ведуть шостиклясову школу і дитячий садок. З інших товариств згадаємо "Молоду Громаду", спорт. т-во "Сокил", "Відродження" й інші.

Крім того, десятки організованих укр. громад зустрічаємо в інших провінціях північної й середньої Аргентини, як от: Валентін Альсіна, Кордоба, Вероніка, Сан Бернардо та інші.

Загалом кажучи, життя укр. поселенців в Аргентині тяжке. Проте, при заощадженні грошей, потрібних для урухомлення будь-якого підприємства, відкриваються для них великі можливості.

ВЕНЕСУЕЛЯ

Венесуеля республіка в півн. частині Півд. Америки (протір 912 тис. км², людність 5 міл.). Українці почали переселяватися до цієї країни в 1947 р. Їх число оцінюють на дві тисячки. Найбільші скупчення наших людей у столиці держави Каракас, у Валенсії, Баркісменто, Маракай. Більшість українських поселенців живе в містах, де займаються ремеслом і дрібною торгівлею. Осередок організаційного життя є м. Каракас, де міститься централь Укр. Громади, та українські католицькі і православні церковні організації.

Г. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В АВСТРАЛІЇ

До другої світової війни поселення українців у Австралії належали до рідкості. Щоприклад від 1948 р. зачали прибувати до Австралії українські виселенці з таборів англійської зони Німеччини, а згодом і з інших частин Німеччини й Австрії. Число всіх українських поселенців Австралії оцінюють у 1957 р. на якихось 20 тисяч. Більшість їх походить із західних земель. Визнавців укр. катол. релігії є кругло 60%, православних 40%. Інші релігійні визнання мають нечисленних

прихильників. Більшість живе і працює в містах, на фармах тільки малий відсоток. Найбільше укр. поселенців живе в південно-східній Австралії (Нов. Півд. Велз — 7,0 тис., Вікторія — 5.5 тис., Південна Австралія — 4 тис., Квінсленд — 1.5 тис.), решта розсіяні по інших стейтах. Найбільші скупчення є в містах: Сідней, Мелборн, Аделед, Бризбен, Перт. У **Сіднею** (4 тис. укр.) існує від 1953 р. Союз Українських Організацій Австралії, Союз Українок, Союз Комбатантів, юнацькі і спортові організації. Друге велике скупчення українців є в м. **Мелборн** (3.5 тис. укр.) із низкою українських організацій, третє — це м. Аделед (3 тис. укр.), де працює Академічне товариство й низка інших установ. Організовані укр. громади є також у містах Бризбен (1 тис. укр.) і Перт (1.2 тис. укр.).

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ССР.

Область	Площа в км ²	Людність в тис. Оцінка на 1956 р.	Обласне місто
Вінницька	26.700	2.200	Вінниця
Волинська	20.100	1.100	Луцьке
Ворошиловградська	26.700	1.800	Ворошиловград
Дніпропетровська	32.600	2.200	Дніпропетровськ
Дрогобицька	10.100	1.200	Дрогобич
Житомирська	30.000	1.700	Житомир
Закарпатська	13.000	900	Ужгород
Запорізька	26.900	1.200	Запоріжжя
Київська	29.100	2.200	Київ
Кіровоградська	25.300	1.100	Кіровоград
Кримська	26.000	1.000	Симферопіль
Львівська	11.100	1.500	Львів
Миколаївська	24.200	800	Миколаїв
Одеська	33.200	2.300	Одеса
Полтавська	28.900	2.200	Полтава
Рівенська	20.700	1.100	Рівне
Сталінська	26.500	2.900	Сталіне
Станіславівська	13.900	1.200	Станіславів
Сумська	24.400	1.700	Суми
Тернопільська	13.700	1.500	Тернопіль
Харківська	31.100	2.400	Харків
Херсонська	27.500	700	Херсон
Хмельницька	20.100	1.800	Хмельницький
Черкаська	21.000	1.400	Черкаси
Чернівецька	8.300	900	Чернівці
Чернігівська	31.600	1.600	Чернігів
Укр. ССР.	602.600	40.600	

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ЛЮДНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В 1930 РР.

(за В. Кубійовичем)

Числа на 1. I. 1935 р.

Краї	Все насел. в тисячах	Українці в %	Москалі %	Поляки %	Жиди %	Інші %
УССР (в межах 1930 р.)	31.640	80.3	9.3	1.6	5.4	3.4
Західна Україна	7.150	63.4	0.6	24.6	9.9	1.5
Буковина й Басарабія	1.470	52.4	6.1	2.0	9.5	30.0
Карпатська Україна	740	62.2	—	—	12.8	25.0
УССР	41.000	76.2	7.4	5.6	6.5	4.3
Українські землі в						
Рос. СФСР	5.160	65.8?	30.3?	0.1	0.2	3.6
Білор. ССР.	940	78.9	0.5	8.5	10.6	1.6
Польщі	1.360	47.9	—	41.2	9.9	11.0
Чехословаччині	120	75.0	—	8.3	—	16.7
Румунії	110	72.8	—	4.5	13.6	9.1
Укр. землі поза УССР	7.690	64.6?	20.3?	8.6	3.4	3.2
Укр. мішані землі						
в Рос. СФСР	5.360	27.0	59.2	0.2	1.7	11.9
Укр. землі в Європі	54.050	69.6	14.4	5.5	5.5	5.0

ТАБЕЛЯ ЗАМІНИ МЕТРИЧНИХ МІР НА АНГЛІЙСЬКІ І АНГЛІЙСЬКИХ НА МЕТРИЧНІ

Міри довжини

1 м — 1.094 ярда — 3.281 англ. стіп.
1 км — 0.621 англ. милі — 5.280 англ. стіп
1 англ. стопа — 12 цалів — 0.305 м.
1 ярд — 3 стопи — 36 цалів — 0.914 м.
1 англ. миля — 5.280 стіп — 1.609 км.

Міри поверхні

1 км² — 0.386 кв. миль.
1 кв. миля — 2.59 км².
1 акр — 0.404 га.
1 га — 2.47 акрів.

Міри температури

1° Цельзія — $9/5$ ° Ф (Фаренгейта).
0° Ц відповідає 32° Ф.
100° Ц відповідає 212° Ф.

З М І С Т

Наша Батьківщина	5
Вивчаймо географію України	6
ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ	7-128
А. ПОЛОЖЕННЯ І ВЕЛИЧИНА ПЛОЩІ УКРАЇНИ	7-16
Положення України	7
Кордони	11
ВЕЛИЧИНА Й АДМІН. РОЗПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ	15
Б. ПРИРОДА УКРАЇНИ	17-76
ГЕОЛОГІЧНА БУДОВА УКРАЇНИ ТА Ї ІСТОРІЯ	17
Коротка характеристика геологічних ер та їх проявів	18
МОРФОЛОГІЯ. Головні риси рельєфу України	24
Морфологічні краєвиди України	27
ГРУНТИ	38
Характеристика ґрунтів України	39
КЛІМАТ	42
Загальна характеристика клімату України	44
Розподіл і річний перебіг головних метеорологічних елементів	45
Атмосферні опади	49
Кліматичні області	50
РІКИ Й ОЗЕРА. Загальна характеристика гідрографії України	52
Характеристика головних рік	54
Канали	61
Озера	62
МОРЯ. Геологічне минуле	63
Характеристика Чорного й Озівського морів	64
РОСЛИНИ. Загальні умови розвитку рослин	67
Геологічне минуле рослин України	67
Характеристика рослинних смуг	68
ТВАРИНИ	73
Характеристика тваринних областей України	74
В. ЛЮДНІСТЬ	76-90
АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	76
Густота населення	79
РУХ ЛЮДНОСТІ	79
ОСЕЛІ	81
СІЛЬСЬКА Й МІСЬКА ЛЮДНІСТЬ	84
БІЛЬШІ МІСТА УКРАЇНИ	86
НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ	87
УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ СУЦІЛЬНОЇ УКР. ТЕРИТОРІЇ	89
Г. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ	90-128
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	92
Загальна характеристика	92
а) Рільництво	94
б) Садівництво й виноградарство	101
в) Тваринництво	102
г) Лісове господарство	104
ПРОМИСЛОВІСТЬ	105
а) Джерела енергії	106

б) Метали і солі	110
в) Металургійна промисловість	112
ТРАНСПОРТ. Шляхи і засоби сполучення	119
Водяні шляхи сполучення	120
Морський транспорт	122
Повітряний транспорт	123
ТОРГІВЛЯ	123
ГОСПОДАРСЬКИЙ ОГЛЯД ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ	124
ОПИСОВА ГЕОГРАФІЯ	129-194
А. ПІВНІЧНА НИЗИННА СМУГА	129-136
Загальна характеристика	129
ПІДЛЯШСЬКА. Положення і загальна характ. Населення й оселі	130
ПОЛІССЯ. Положення й загальна характеристика	131
Геологічне минуле. Людність і заняття.	132
Оселі	133
ЧЕРНІГІВЩИНА. Положення і загальна характеристика	133
Населення, оселі і шляхи сполучення	134
ПРИДНІПРОВСЬКА НИЗИНА. Положення і заг. характеристика	135
Населення, міста і шляхи сполучення	136
Б. СМУГА ВИСОЧИН	137-164
Загальна характеристика	137
ВОЛИНЬ. Положення і загальна характеристика	138
Міста і шляхи сполучення	140
РОЗТОЧЧЯ. Положення і загальна характеристика	141
ПОДІЛЛЯ. Положення і загальна характеристика	144
Геологічна будова Поділля	146
Господарство. Населення, міста і шляхи сполучення	147
ПОКУТТЯ. Положення і загальна характеристика.	149
Клімат і рослинність. Господарство	149
ПРИДНІПР. ВИСОЧИНА. Положення і загальна характеристика	150
Клімат і рослинність. Історичне минуле. Оселі	152
ДНІПР. ПРОМИСЛОВИЙ РАЙОН. Полож. і заг. характеристика	157
Господарство та головні промислові осередки	158
ПРИОЗІВСЬКА ВИСОЧИНА	160
ДОНЕЦЬКИЙ КРЯЖ. Положення і загальна характеристика	160
Міста і шляхи сполучення	161
СЛОБОЖАНЩИНА. Положення і загальна характеристика	162
Людність, оселі, транспортні шляхи	163
Г. ПІВДЕННА СМУГА НИЗИН	164-169
ПОСЯННЯ. Полож. і заг. характеристика. Людність та оселі	164
ПРИЧОРНОМОРСЬКА НИЗИНА. Полож. і загальна характер.	164
Клімат	165
Людність, заняття й оселі	166
НАДОЗІВСЬКА НИЗИНА	167
ДОЛІШНЕ-ДОНСЬКА НИЗИНА. Полож. і заг. характеристика	167
Населення й міста	168
ПРИКАСПІЙСЬКА НИЗИНА	169
Г. СМУГА ГІР	169-194
КАРПАТИ. Положення і загальна характеристика	169
Природа українських Карпат. Клімат Карпат. Населення	171
Лемки. Бойки. Гуцули	172
Морфологічний поділ Українських Карпат і їх опис.	173
а) Південна смуга Українських Карпат	173
б) Полонинський Бескид	178
в) Вулканічна смуга Карпат	179
КАРПАТСЬКЕ ПІДГІР'Я. Положення й загальна характеристика.	181
Населення й міста	181
ЗАКАРПАТТЯ	182
КРИМ. Фізична характеристика	184

Людність	187
Головні міста	188
ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ	189
Фізична характеристика	190
Господарство. Промисловість	193
Міста і шляхи сполучення	194
УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ	195-229
А. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ЄВРОПІ	196-200
Українські поселення в Югославії	196
Українські поселення в Австрії	197
Українці в Німеччині	198
Українці в Чехословаччині	198
Українці в Бельгії	199
Українці у Великобританії, Франції, Польщі	200
Б. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ССРСР	200-211
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЧАСТИНІ ССС	200
УКРАЇНЦІ В АЗІЙСЬКІЙ ЧАСТИНІ ССРСР	201
Західний Сибір. Положення і природні умови	203
Українські поселення	204
Східний Сибір. Природна характеристика	205
Господарство. Українці. Міста	206
Далекий Схід. Природна характеристика. Українці	207
Українці в Казахстані. Загальна характеристика	208
Господарство	209
Союзні республіки Центральної Азії	209
УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ У ВІЛЬНИХ КРАЇНАХ АЗІЇ	210
В. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ	211-223
УКРАЇНЦІ В КАНАДІ	211
Манітоба	213
Провінція Саскачеван	215
Алберта. Онтаріо	217
Провінція Квебек	219
УКРАЇНЦІ В ЗЛУЧЕНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ	220
Г. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІЙ АМЕРИЦІ	223-228
УКРАЇНЦІ В БРАЗИЛІЇ	223
УКРАЇНЦІ В АРГЕНТИНІ	225
ВЕНЕСУЕЛЯ	228
Г. УКРАЇНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В АВСТРАЛІЇ	228-229
ДОДАТОК	---
Адміністративний поділ Української ССР.	230
Національний склад людности Українських Земель у 1930 рр.	230
Табеля заміни метричних мір на англійські і англійських на метричні	231
Зміст	233
Спис ілюстрацій	236
Мапи і діаграми	237
Помічені помилки	240

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ

Рослини третинного періоду в Європі	20
Зандровий краєвид на Поліссі	28
Гранітовий краєвид — долина р. Тетерів	29
Село на Опіллі	30
Товтри	31
Яруги в області лесу в Харківщині	32
Степ у Херсонщині	33
Морське побережжя Криму	34
Гірська долина в Карпатах	35
Долина верхньої Кубані	37
Насаджування лісу в степу	41
Яр Дністра на Поділлі	53
Над Дніпром	55
Ріка Дінець	60
Над Дніпром	61
Поліський краєвид — підмоклий ліс	68
Ковилловий степ — Заповідник Чаплі	70
Дніпрові плавні в часі бурі	71
Полонина Пожижеська в Чорногорі	72
Типи нордійської раси	76
Типи середземної раси	77
Типи арменоїдної раси	78
Типи ляпоноїдної раси	78
Хутір	82
Село в Полтавщині	83
Київ — вид на Хрещатик	85
Рибальська оселя над лиманом Дністра	92
Ліс на Поліссі в зимі	104
Борислав — осередок видобутку нафти на Підкарпатті	108
Село в Чернігівщині зимою	134
Чумацький шлях у Полтавщині	136
Загальний вид Полтави	137
Базальтові каменоломи коло Берестівця на Волині	138
Ринок у Львові	141
Львів — Собор св. Юра	142
Львів — Вид на місто з Високого Замку	143
Замок у Підгірцях на Поділлі	145
Кам'янець Подільський — долина р. Смотрич	146
Хотин над Дністром. Давня фортеця	148
Хати в Київщині	150
Біла Церква над р. Рось	151
Київ — Золоті Ворота	154
Київ — Софійська Площа	155
Київ — пам'ятник Володимирові Великому	156
Київ — Софійський Собор	157
Київ — Видубицький монастир. Рисунок Шевченка	158
Запоріжжя — доменна піч Запоріжсталі	159
Харків — Будинок Державної Промисловости	162
Харків. Пам'ятник Шевченкові	163
Олекса Довбуш. Рис. О. Кульчицької	170
Живець Криниця. Лемківський Бескид	174
Горгани. Кам'яні зломи на вершинах гір	176
Ворохта — літницькова оселя в Гуцульському Бескиді	177
Жаб'є — гуцульська процесія	178
Морський беріг Криму біля м. Сімеїз	186
Церква в Гримзбі, Онтаріо, Канада	212
Новіціят і колегія СС. Служебниць П. Д. М. в Анкестер, Онт., Канада	214
Краєвид із Народнього Парку Джеспер в Алберті, Канада	216
Ніягара (Найагара) — найбільший водопад світу	218
Церква св. Миколи у Шікаго	221
Українська католицька церква в Апостолес, Аргентина	227

МАПИ Й ДІЯГРАМИ

Українські землі в Євразії (з Енцикл. Українознавства т. I)	8
Схематичний огляд укр. нац. території (з Енцикл. Українозн. т. I.)	11
Етнографічна карта України	16-17
Моря й суходоли в Юрському періоді Мезозойської ери. За Ю. Полянським (В. Кубійович: Географія України)	19
Межі півд. засягу льодовика. За Ю. Полянським, т. с.	22
Схемат. мапка краєвидів. За В. Кубійовичем (Геогр. України)	27
Зміни температури над Європою вздовж 50° геогр. шир.	44
Ізотерми року	45
Ізотерми січня	46
Ізотерми липня	47
Барометричний тиск над Європою в січні	48
Барометричний тиск над Європою в липні	49
Розподіл суми атмосферичних опадів	50
Діаграми річних змін атмосф. опадів	51
Схемат. перекрій артезійського басейну	52
Схемат. перекрій подільського яру	52
Поздовжній профіль долини Дніпра	56
Зріст сточища Дніпра	56
Поздовж. профіль долини Дністра	57
Зріст сточища Дністра	58
Зріст сточища Кубані	59
Понтійський басейн у третинному періоді. За Ю. Полянським (В. Кубійович: Географія України)	63
Рослинні смуги України. За М. Мельником (В. Кубійович, т. с.)	67
Плян Одеси	84
Мапка розподілу господарських культур Краснодарського і Ставро- польського країв. За М. М. Баранським (Економ. геогр. СССР)	91
Промислові центри й сіль. госп. райони Української ССР. За М. М. Баранським т. с.)	97
Райони посіву цукрових буряків. За М. М. Баранським, т. с.	100
Схемат. мапка т. зв. Великого Донбасу	106
Схемат. мапка електрівень. За М. М. Баранським	109
Головні центри металургії УРСР	113
Осередки машинобудівельної промисловости. За М. М. Баранським	114
Промислові центри Донбасу і Придніпров'я. За М. М. Баранським	116
Порти Чорного і Каспійського морів	122
Плян Києва й околиць	153
Мапка Закарпатської області	183
Мапка Криму	184
Мапка поселень українців у Югославії	197
Мапка: Українці над Волгою й Уралом (перепис із 1926)	201
Мапка: Українці в Євразії	202
Мапка Західнього Сибіру	204
Мапка Східнього Сибіру	206
Мапка Південної Америки (частина, де живуть українці)	226

МАРИЯ ДИВІАНІ

ПОСВЯТЕНІ ПИСЬМА

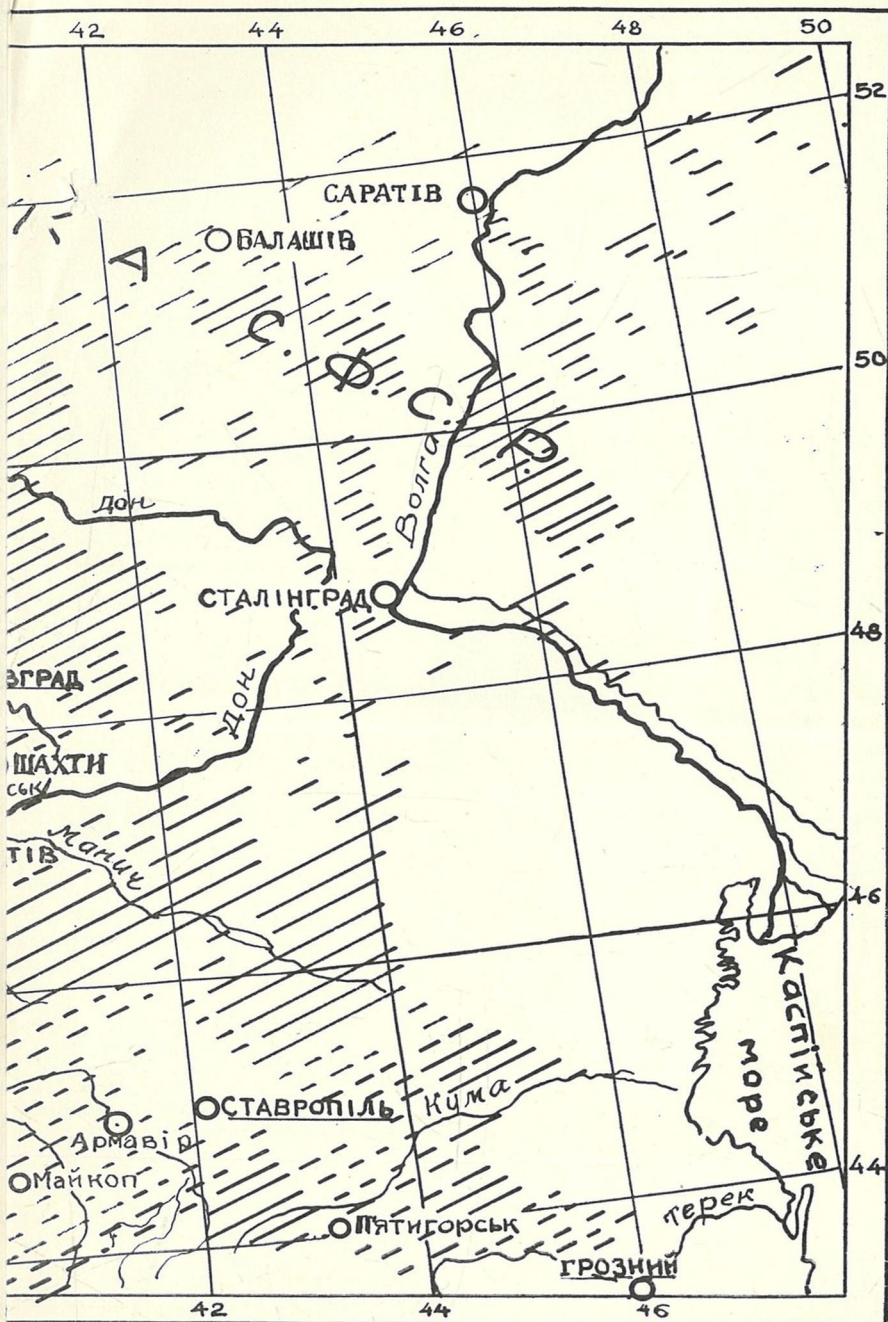
Всі ці книги належать до бібліотеки...

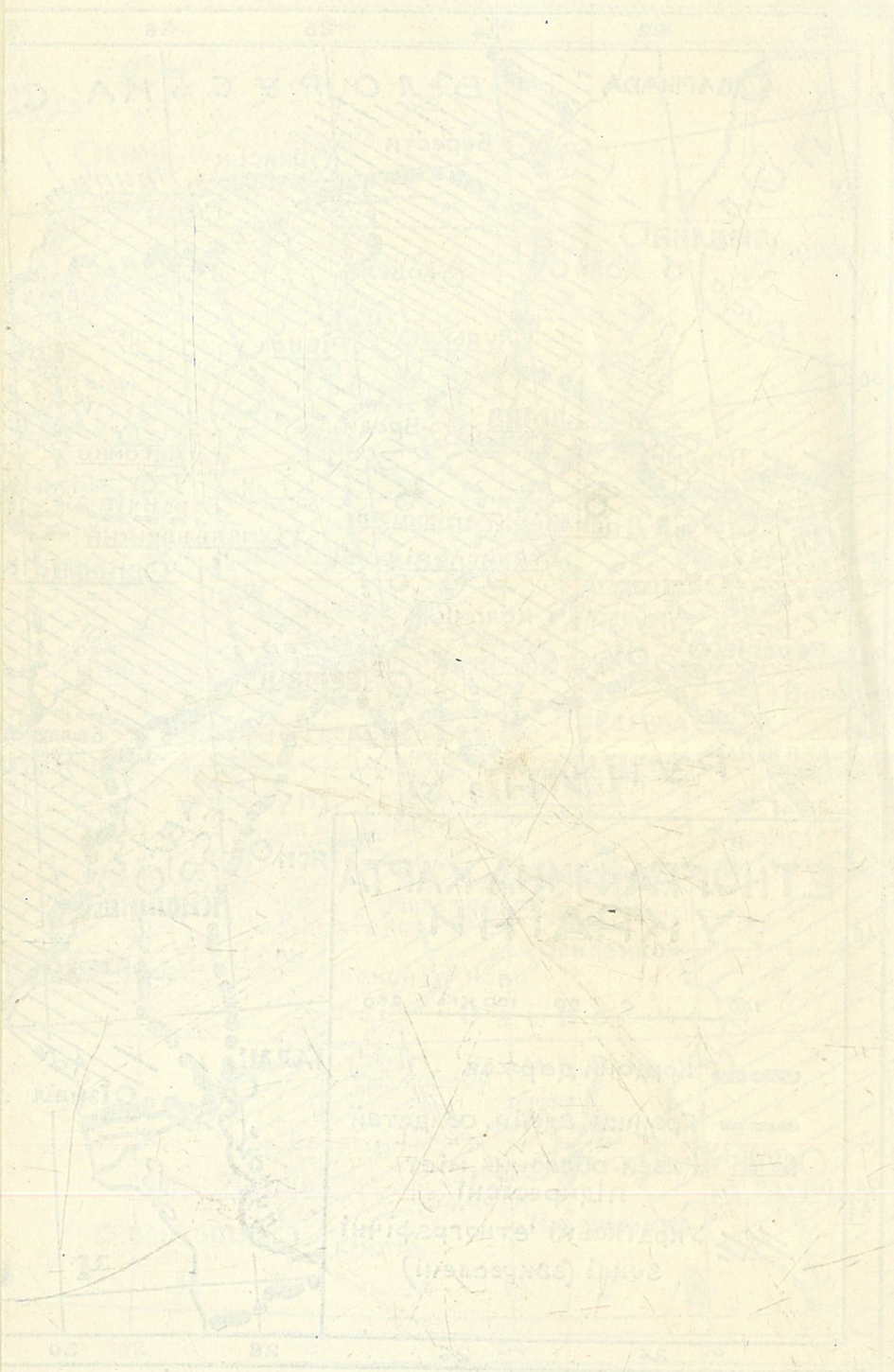
№	Назва	Автор	Рік
1	Біблія	Св. Писання	1600
2	Псалтир	Давид	1600
3	Євангеліє	Св. Писання	1600
4	Апостол	Св. Писання	1600
5	Сповідання	Св. Писання	1600
6	Служба Божа	Св. Писання	1600
7	Сказання	Св. Писання	1600
8	Сповідання	Св. Писання	1600
9	Служба Божа	Св. Писання	1600
10	Сказання	Св. Писання	1600
11	Сповідання	Св. Писання	1600
12	Служба Божа	Св. Писання	1600
13	Сказання	Св. Писання	1600
14	Сповідання	Св. Писання	1600
15	Служба Божа	Св. Писання	1600
16	Сказання	Св. Писання	1600
17	Сповідання	Св. Писання	1600
18	Служба Божа	Св. Писання	1600
19	Сказання	Св. Писання	1600
20	Сповідання	Св. Писання	1600

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

які просимо конечно перед читанням справити!

На стор.	Надруковано рядок (згори, здолу)	Має бути:
10	між 9-10 здолу пропущено рядок: "а що найважливіше — духовою структурою. Саме на Україні від"	
16	6 згори пропущено цифри: 114.3	44.1 5.2 45.5
17	15 здолу температура	температури
18	12 здолу кайнозовська	кайнозойська
22	1 здолу такого	талого
72	15 здолу Пожитеська (Чорномор'я)	Пожижеська (Чорногора)
108	5 згори 3 млн.	2.5 млн.
111	17 здолу 276	276 тисяч
112	9 згори Англія	Англія 5,
121	5 згори 12 тис.	13 тис.
140	7 здолу р.) найбільше	р.), найбільше
140	7 здолу Тетеревом Звягель	Тетеревом, Зв'ягель
171	16 здолу зісувалися кари,	зісувалися, кари,
185	13 здолу південний Яйла	південний, Яйла
192	3 згори судоплавні	судноплавні
195	17 здолу України, були	України були
200	3 згори посленців	поселенців
219	23 згори Онтерійському	Онтарійському

70

NalKMA Library*Book Exchange

~~EX13156~~

27966

3.

Обкладинка Е. Козака

ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА УКРАЇНИ

100 0 50 100 км 200

- Кордони держав
- Границі адмін. областей
- СУМИ Назви обласних міст підкреслені
- українські етнографічні землі (закреслені)